

cogito / tarih

SENCER DİVİTÇİOĞLU

oğuz'dan selçuklu'ya

Boy, Konat ve Devlet

SENCER DİVİTÇİOĞLU • OĞUZ'DAN SELÇUKLU'YA

YKY

OGUZ'DAN SELÇUKLU'YA (Boy, Konat ve Devlet)

Prof. Sencer Divitçioğlu bilimsel yaşamında kırk yıl iktisat teorisiyle uğraştıktan sonra, on altı yıldır tarihle didişiyor. Yani, sosyal bilim kulvarında güncelden geleceğe doğru koşarken, birdenbire geri dönüp, güncelden geçmişe doğru koşmaya başlıyor. Doğrusu, bu tersine koşunun pek de beyhude olduğu söylenemez. Çünkü diyor, "böylece 'tarihsel konuşmalar' yerine, 'konuşulan tarih' üzerinde konuşmaya koyuldum." Nitekim okur, yazarın *Kök Türkler* (1986), *Nasıl Bir Tarih?* (1992), *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu* (2. baskı, 1999) ve gözden geçirilmiş ikinci baskısı elinizde olan, *Oğuz'dan Selçuklu'ya* (1994) adlı kitaplarını okumuşsa, bunların başka bir retorikle yazılmış olduklarını gözlemleyecektir.

SENCER DİVİTÇİOĞLU

OĞUZ'DAN SELÇUKLU'YA
(Boy, Konat ve Devlet)

Yapı Kredi Yayınları - 1324
Cogito - 91

Oğuz'dan Selçuklu'ya / Sencer Divitçioğlu

Kitap Editörü: Korkut Tankuter
Düzeltili: Korkut Tankuter

Kapak Tasarımı: Nahide Dikel
Baskı: Şefik Matbaası

Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994
YKY'de 1. Baskı: İstanbul, Mart 2000
ISBN 975-08-0204-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2000

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
<http://www.shop.superonline.com/yky>
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr

Sevgi'ye

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 9

I. OĞUZLAR

- A. Tokuz Oğuz • 13
- B. Yirmi Dört Boylu Oğuz • 17
- C. Oğuz Kimliği • 25
 - 1) İduk Simge Sistemi • 30
 - 2) Ongun Simge Sistemi • 38
 - a) Oğuz Kuşları • 41
 - b) Eşliğ • 42
 - 3) Tamga Simge Sistemi • 44
 - 4) Ülüş Simge Sistemi • 45

II. SELÇUKLULAR

- A. Türkmen • 60
- B. Selçuklu Uruğu • 62
 - 1) Selçuk Subaşı • 65
 - 2) Cend'e Göç ve İslam • 67
- C. Selçuklu Maveraiünnehr'de • 73
- D. Selçuklu Horasan'da • 78
 - 1) Büyük Göçler • 79
 - 2) Selçuklu Yortuyor • 82
 - a) Oğuz-Türkmen Konatları • 84
 - b) İlk Utku • 87
 - c) Nişapur ve Dandanakan • 90

III. SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A. Selçuklu Konat Modeli • 100

B. Geçiş Dönemi • 105

1) Devlet Kabuğunu Doldurma • 105

2) Konattan Devlete Geçiş Süreci • 108

3) Selçuklu Devlet Modeli • 121

SÖZLÜKÇE • 131

KISALTMALAR • 133

KAYNAKÇA • 135

DİZİN • 147

Önsöz

Elinizdeki kitap Ortaçağ Türk toplumlarıyla ilgili; yani Kök Türkler'den (552-744) Osmanlı'nın İstanbul'u fethetmesine (1453) dek uzanan dokuz yüz yıllık koca bir çağı bir "araştırma programı" çerçevesinde anlamak/açıklamak amacıyla yazılmış kitapların üçüncüsüdür. İlki, *Kök Türkler: Kut, Küç, Ülüg* (1987), ikincisi *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)* (1992) adları altında yayımlandı. Bu kitapta ise, Türk tarihinin kronolojik evrelerine sadık kalınarak, Oğuz toplumunun kimliği ile Oğuz boylarından Selçuklu Devleti'ne nasıl sıçrandığı araştırıldı.

Üç kitapta da yeni bir tarih retoriğini sınamak; konuşulan tarihin konuşulmasını yenilemek istedim. Diledim ki, bu retorik uyarında tarihsel belgeler üzerine ne renkli çıkartmalar yapıştırsın, ne de kara bandroller çekilsin. Aslında, bazı tarihçilerin bu kötü alışkanlıkları sürgit "niçin"i sormakla edindiğini biliyorum (niçin, Kök Türk, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları geniş bölgelere yayılmışlardı? – Çünkü: Türkler cihan devleti kurma ruhuna sahiptirler). Oysa, tarih "eğer... böylece" diye sorgulanmaya başlanmış olsaydı, tarihin de herhangi bir insan (sosyal) bilimi kadar "kavramsal deneyime" yatkın bir disiplin olduğu görülecekti.

Ayrıca diyorum, tarihin bir de antropolojik retoriği olmalıdır. Bu düşüncenin ana çizgisi şudur: İnsan ve toplumu anlamak için güncel değil nasıl *Güncel* diye bir bilim yok, onun yerine birçok insan (sosyal) bilimi varsa, tarihe değil *Tarih* diye özgül bir bilim olmamalı (kronolojik tarih hariç), onun yerine bir insan (sosyal) bilimleri kümesi [antropoloji (iktisat, siyaset,

din, aile, sanat), arkeoloji, dil bilimi, semiotik ve daha yakın tarihler için sosyoloji] olmalıdır. Bu sav, konuşulan tarihin antropolojik şiveyle yeniden konuşulması, yani, tarih retoriğinin antropolojik düşünmeyle yoğrulması demektir. Böylece tarih herhangi bir sosyal bilim kadar zengin "kavramsal deneyimler" yapma olanağını elde edebilir. Doğrudur, tarih güncel insan (sosyal) bilimlerinin sahip olduğu sürekli gözlemlerden daha yoksun kalacak ve hep tekil gözlemlerle (bu belgeler demektir) yetinmek zorunda kalacaktır. Ne beis? Tarih de, bu konuda, ona benzeyen bilimler (astronomi, jeoloji vs.) gibi, elindekilerini kullansın.

Bütün bu söylediklerimden dolayı, tarihte ne olgu (belge) icat etmeye, ne de olgu gizlemeye ihtiyaç vardır. Yapılacak tek şey, sadece "eğer... böyleyse" mantığı üzerine çatılan olguları seçerek, belli bir dönemi kapsayan "kavramsal modeller" kurmaktır. Herkes biliyor ki, tarihte olguları sınağa imkânsızlığından ötürü bu modellere ne doğru ne de yanlış denilebilir. Olun, ama tutarlı, kapsamlı ve dürüst oldukları kesindir. Peki o vakit model neye yarar? Doğru kabul edilirse yeni bir çalışmada öncül olarak kullanılır, yanlış denilirse "model mezarlığına" gömülür. Bu kadar basit!

Sahi, bir de dil sorunu var. Kitapta, Türkçe yeni kavram-sözleri (lütfen *Sözlükçe'*ye bir göz atınız) kullanmamın amacı çağdaş dili kendi kökenlerinden yararlanarak zenginleştirmek, böylece onun İngilizce ve Fransızcayla kirlenmesine engel olmaktır. Seçtiğim kültür bağlamında, tutumum rasyoneldir.

Ortaçağ Türk toplumları (Kök Türk, Karahanlı, Oğuz ve İlk Selçuklu) hakkında her üç kitapta geliştirmeye çalıştığım retorik okurlar için bazı anlamlı sonuçlar verdi mi? Verecek mi? Bana kalırsa evet, başkalarının izlenimlerini bilemem. Ancak, aklımda *İliada'*dan Agamemnon'un şu dizeleri kalmış.

"Haydi bey, kendin doğru düşünsen bile başkalarını da dinle. Çünkü, diyeceğim söz, ne olursa olsun, yabana atılmaz"

Selim Sonçağ bey benim “Oğuz kuşları” ile daha yakın ilişki kurmamı sağladı. Zahmetleri için teşekkür ederim. Prof. Dr. Halil Sahillioğlu, aziz sınıf arkadaşım, onca yorgunluğuna rağmen bana Cevzî’deki Tuğrul Bey bölümünü çevirmek nezaketini gösterdi. Kendisine minnettarım.

Sencer Dıvıçioğlu
Paris-Podima 1994

I Oğuzlar

A. Tokuz Oğuz

Çin kaynakları Tokuz Oğuz'dan ilk kez onların Çinlilerle birlik olup Hie-Li (İliğ) Kağanın sonunu hazırladıkları 630 olayları vesilesiyle bahseder (Pulleyblank 1956). Bu dokuz boy şunlardır: Uygur, Buku, Kun, Bayırku, Tongra, Sse-ki, Sıkar, Kipi ve Ediz (Hamilton 1962).

Onların eski T'ieh-le (Teğrek>Kanglı) konfederasyonunun bir üyesi oldukları biliniyor (Liu mau-tsai 1958, p. 127). Mama-fih, VIII. yüzyıla girerken Uygurlar onlardan ayrılacak ve kendi başlarına dokuz boylu yeni bir federasyon kuracaklardır.¹

Oğuz sözcüğü Kök Türk yazıtlarında hep "bodun" yani "boy"un çoğul şekli olarak geçer (*tokuz oğuz bodun kentü bodunum erti*: "Dokuz Oğuz boyları kendi boylarımdı", gibi). (Ergin OY: KT-G).

Dokuz boy da Türk kökenliydi. Nitekim, Çin kaynakları onlardan haber verirken daima "Türklerin dokuz boyu" ya da "Dokuz boyun Türkleri" deyimlerini kullanırdı (Liu mau-tsai *ibid*).

Oğuz etimolojisi hakkında pek çok varsayım ileri sürülmüştür. Pelliot (1930), sözcüğü, ağız~Oğuz'dan hareket ederek "ilk süt"e; Sinor (1950), Oğuz'dan öküz (~buka)'e; Hamilton'ı izleyen Golden (1972), akrabalığı imleyen oğ-köküne kapılarak oğuş, oğlan, oğul gibi sözcüklere; ve en sonunda Baskakov (1988:1982) ö- "düşünmek" kökünden gelen "akıllı, hikmetli" deyimlerine bağlar. Kanımca bunların arasında en doğrusu Golden'in telkin ettiği anlamdır.

Tokuz Oğuz boyları, Altı Sir, İki Ediz, Bir Kerekülüg (belki de Kıpçak) boylarıyla On İki Türuk (Türk) boyunun kurduğu bir federasyonun üyesiydiler (Divitçioğlu 1987, 1992: 1990). Tonyukuk ve Kül Tigin yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla onları Türuk konfederasyonuna dahil etmek hiç de kolay olmamıştır. Galiba, Kapağan Kağan zamanında Tonyukuk'la yapılan zorlu savaşlar sonucunda Oğuzlar pes etmişler, fakat Bilge Kağan döneminde defalarca başkaldırarak Kağana ve kardeşi Kül Tigin'e çetin günler yaşatmışlardır.

VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Türk (Kök Türk) Kağanlığı'nın baz², yani tabii üyesi olan Tokuz Oğuzlar arasından Uygurlar (Şine-usu yazıtındaki On Uygurlar) kutsal Ötüken tahtına oturduktan sonra (744), geriye kalan Sekiz Oğuzlar'ın³ Selenge ve Tula (Toğla) ırmakları dolayındaki illerini yavaş yavaş terk etmeye başladıklarını biliyoruz. Önce, Sıkar (~Sığır) boyunun başkanı Abuz (A-pu ssu) Yabgunun buyruğu altında toplanan boylar, bu arada Buku ve Tongra boyları Çin'e doğru yollandılar. Çin yıllıkları yabgunun Kuzey Çin'de cereyan eden En Lu-shan isyanlarına karıştığını söyler. Ne var ki, 752 yılına kadar süren bu serüven iki önder arasında çıkan anlaşmazlık sonucu bozulmuş, Abuz Yabgu da boylarının bir kısmını toplayarak Ötüken'e geri dönmüştür (Czegledy 1973). Fakat, 760'larda Uygur Kağanı Moyun Çor'la bir türlü uzlaşmayan Oğuzlar, bu sefer batıya doğru göçe koyulmuşlardır.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen savaşların, bozgunların ve göçlerin Oğuzlar'a yeni bir federasyon kurma zemini hazırlayacağı belliydi (Golden 1972). Abuz Yabguyla doğuya giden Buku ve Tongra boyları Ordos bölgesinde kalıp, federasyondan çoktan ayrılmışlardı (Liu mau-tsai *op. cit.*, I-277). Buna karşılık, bu tarihten tam üç yüzyıl sonra Kaşgarî'nin sözünü edeceği (DLT) yirmi iki boylu Oğuzla katılacak yeni boylar, o sıralarda, ortaya çıkmaya başlamışlardı. Bunların ikisinden (üçünden ?) aşağı yukarı 750'lerde Tibetçe yazılmış bir Uygur belgesi bahsediyor (Ligeti 1971; Clauson 1975; Tezcan 1975; Divitçioğlu 1987, 1990).

“(II. Doğu Türk Kağanlığı’nın) hemen kuzeyinde Ba-ça-neg boyu vardır. Beş bin askeri olup, Horlar’la (Uygurlar) savaş halindedir.

Onların batısında Ha-la-yun-log Türk boyu vardır. Bu boy kalabalık ve zengindir. En iyi Türk atları onlardan çıkar” (Bacot 1957).

İkisinin de gelecekteki Peçenek ve Ula Yondlug (Alayuntlu) adlı Oğuz boyları oldukları kesindir. Aynı bölgede, on iki Türk boyu içinde zikredilen Çar-du-li boyu ise herhalde *Çarukluğ boyu olmalıdır (Divitçioğlu 1992; 1990). Bu üç boya ayrıca eski Uygur birliğinden olan Aymur>Eymür (Chavannes *op. cit.* p. 94) boyuyla Gardızî’nin Kimek federasyonunun bir üyesi olarak saydığı Bayundur~Bayandur boyunu da katmak gerekir.

“(Kimek boylarından) ilki İmi, ikincisi İmek, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Bayandur, beşincisi Kıpçak, altıncısı Lanikaz, yedincisi Ajlad’dır” (Martinez: Gardızî 1982).

X. yüzyılın başında Peçenekler’in batı sınırı Yayık Irmağıdır. Onlar, hiç olmazsa götürü olarak VIII. yüzyılın yarısında, II. Türk Kağanlığı’nın yakınlarında bir yerde il tutmuş olabilirler mi? Kesinlikle “hayır” Çünkü, Constantine Prophyrogenitus, *Administrando Imperio*’da Peçenekler’den bahsederken onların X. yüzyılda Hazar-Oğuz ittifakı sonucunda anayurtları olan Yayık Irmağı’nı terk ederek batıya göç ettiklerini yazar ve ekler:

“Peçenekler yurtlarından sürüldüğü vakit onlardan bazıları Oğuzlar’la birleştiler. O günden beri birlikte yaşarlar. Hâlâ kökenlerine ihanet ettiklerini gösteren, onları (Oğuzlar’dan) ayıran öyle imler –diz kapaklarına kadar inen tunik ve kol-suz cepken– taşlar ki, başka bir halk ve ırktan oldukları belli olur” (CP: Aİ p. 169).

Öyleyse, Oğuz Peçenekleri’nin Oğuz iline herhangi bir yerden göç ederek gelmiş oldukları ileri sürülemez. Onlar yabancı (Türk değil) ve yerlidir. Oysa, Ula Yondlug,⁴ Çarukluğ, Eymür

ve Bayundur boylarının kökenlerinin II. Doğu Türk Kağanlığı çevresinde olduğu bellidir. Bunlar (ve de başkaları) büyük bir olasılıkla, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Karluk göçüyle hemen hemen aynı dönemde (fakat ayrı yollardan) İrtiş Irmağı'nı aştıktan sonra Balkaş Gölü'nün kuzeyini izleyerek batıya varmışlar, Sir-Derya'nın (Seyhun) doğusuyla Aral Gölü'nü çepeçevre saran (Minorsky: *Hudud*, p. 53) bölgeye yerleşmişlerdir. Bu görüş hem Bosworth'un (1973 p. 210-212), Oğuzlar'ın Güney Sibirya yoluyla batıya göçtükleri, hem de Sümer'in (1980: 1965), Oğuz göçü stokunun On Ok'tan sağlandığı savlarıyla uzlaşır. Bana kalırsa, VIII.-IX. yüzyıllar arasında Sir-Derya Oğuz federasyonunu kuran boyların bazıları Güney Sibirya yoluyla göçen, bazıları da (To-lu ve Nu-shih-pi)⁵ Sarısu üzerinden, On Ok'tan geriye kalanları toplayarak gelenlerdir. Boz (uk) Ok gibi. Reşideddin'in Töger ile Türgiş (<Dürgeş) arasında kurduğu ilişki bu bağlamda anlamlıdır.

XII. yüzyıl Arap tarihçilerinden İbn at-Athir Oğuzlar'ın batıda ilk kez görünüşlerini şöyle anlatıyor:

"Bazı Horasan tarih yazarları onlar (Oğuzlar) hakkında daha belirgin bilgiler veriyor. Oğuzlar'ın, Halife Mehdî (775-785) zamanında, uzaklardaki Türk Sind bölgesinden Maveraünneh'r'e geldiklerini söylüyorlar. (Dediklerine göre) İslamı kabul etmişler ve gözboyayıcılık yapan ve mucizeler gösteren al-Mukanna'ya yardım etmişlerdir" (Minorsky: *Hudud*, p. 311).⁶

Bu tarihte Oğuzlar'ın İslamiyet'i kabul etmiş olmaları bir hayli abartmalı gözükse bile, 775'ten beri onların Sir-Derya'nın her iki yakasına sızmış oldukları İslam yazarlarınca doğrulanmıştır.

Bu haberlerden ilki Tabarî'den (IX. yüzyıl): "820-825 yılları arasında, Dokuz Oğuzlar Uşrana bölgesine ılgarlar düzenlemişlerdi" diyor.⁷

B. Yirmi Dört Boylu Oğuz

Bütün X.-XII. yüzyıl yazarları (İbn Fazlan, *Hudud al-alam*, İstahrî, Kaşgarî, İdrisî vs.) Oğuz ilini şöyle belirler: Doğuda, Aral Gölü'nden Sütkent'e dek inen Sir-Derya kıyılarıyla Karaçuk Dağları arasında kalan bölge (Türkmen ve Karluk'la sınırdaş); güneyde, Sütkent'ten başlayarak Amu Derya'yı Curcan'ın oldukça üstünde kesen, Maveraünneh'r'den Mangışlak'a kadar uzanan hattın kuzey bölgesi (Harzem'le sınırdaş). Batıda Hazar Denizi, kuzeybatıda Çim Irmağı (Hazar ve Peçenek'le sınırdaş) ve kuzeyde Karakum'un üstü (Kimek'le sınırdaş).

Ebulgazi'nin tanımladığı Oğuz ili sınırları daha kısıtlıdır (EG: ŞT):

“Oğuz ilinin... gündoğusu Issıg Göl ve Almalık. Kiblesi, Sayran ile Kazgurt Dağı ve Karaçuk Dağı.

(Onun) ‘Demirkazığı’ Uluğ Tağ ve Kçük Tağ ki bakır membaıdır. Günbatısı, Sir Suyu'nun ayağı Yangıkent ve Karakum'dur.”

Görüldüğü gibi tanım da Mangışlak'ı içine almaz. Doğrudur, çünkü buraları anca *circa* 970'lere doğru Oğuzlarca ele geçirilmiştir; İstahrî'nin ölümünden (957) ve *Hudud al-alam*'dan (982) önce (Barthold: “Mangışlak” *İA: Hudud*, p. 60). Peki nasıl oluyor da Ebulgazi Mangışlak'a yerleşen Oğuz boylarının adını biliyordu? Bunlar Üç Ok'tan Eymür, Igdır, Çavuldur ve Salgur, Boz Ok'tan Töger ve Karkın boylarıdır. Sanırım bu boyların yerleşmeleri daha geç yüzyıllarda (XII. yüzyıldan sonra) gerçekleşmiş olmalıdır.

Oğuzlar hakkında en geniş etnografik bilgiyi 921 yılında İdil Bulgarları'nın ülkesine giderken Oğuzlar arasında bir süre kalan İbn Fazlan vermiştir (İF, Can; Şeş.). Hemen söyleyeyim ki o, Oğuz'la Türk'ü kesinlikle bir tutar: “Oğuz diye bilinen Türk boyu”, “Oğuz Türkleri”, der.

Hudud al-alam Oğuzlar'ın kasabaları olmadığını söyler. Bu yargı Amu Derya bölgesi için doğru olabilir (Baratekin hariç). Nitekim, İbn Fazlan Curcan'm hemen kuzeyinde bulunan Türk

Kapısı'ndan sonra hiçbir Oğuz kentine rastlanmamıştır. Ürgenç ve Curcan gibi kentler Harzem'e bağlı sınır ticaret merkezleri olmalıdır. Bu merkezlerde, bir yandan, göçebelerle yerleşikler arasında işbölümünün zorunlu kıldığı alışveriş yapılırken, öte yandan, Horasan ticari olarak Hazar ve Rus ülkelerine bağlanmış oluyordu (Edrisî 1975, p.185, 338). Oğuzlar'ın bu kentlerde yıldı, davar, silah ve kürk sattıkları biliniyor. (Barthold 1962). *Hudud al-Alam* onların arasında tacirin bol olduğunu söyler.

Sir-Derya boyunda ise durum farklıdır. Aral Gölü'nden başlayarak güneye doğru inerken karşılaşılan Yangıkent, Savran, Sıgnak ve Süt kent gibi kentler Oğuz kentleridir. Hattâ, Kaşgarî (DLT: Ata: Dan) bunlara Karaçuk ve Karnak kentlerini ekliyor (buralarda herhalde yerli halkla karışık olarak yaşıyorlardı). Yangıkent, Oğuz Yabgusunun kışlağı ve orda kentidir.

Oğuzlar, gene de aslen hayvancı-göçebedir. Keçe çadırlarda yaşarlar ve yaz kış otlak ve suvat peşinde dolaşırlar. Varlıkları at, inek, koyun ve av hayvanıdır. İbn Fazlan, zenginlerinin on bin atı ve yüz bin koyunu olduğunu yazar.

Oğuzlar bir Tengri'ye taparlar. Ölüm-ötesi hayata inanırlar ve bundan dolayı da ölüyü giysileri, silahları, atı, yiyeceği ve içeceğiyle birlikte mezara koyarlar. Ölünün ardından at kurban edilir. Su ıduktur, belki de tabudur (tekinsiz). Onu kirletmemek için ne yıkanılmaz, ne de giysilerini yıkarlar. Hayvan öldürürken kanını akıtmamaya ve kemiklerini kırmamaya özen gösterirler. Aralarında armağan ıdışmak (verip-almak) yüceltilir. Her armağanın eşdeğer karşılığı ille de geri verilmelidir. İbn Fazlan, Genç Yınal'a (bir unvan: *ilerde*) galeta ve kumaş armağan ettiğinde Oğuz yerlere kapanmıştı.

Onlarda ıdışma gibi "armağanlar aracılığıyla armağanlar tüketmek" sürecinin özgül bir şekli olan "yağma" (*potlatch*) geleneği de yaygındır. Boy ve oğuş beyleri üretilen ve ulca olarak alman malı davetlilere bazen üleştirerek, bazen bunların yakılıp yıkılmasına göz yumarak yağmalatırlar. Amaç, bir yandan, biriktirilmiş malı üleştirerek tüketimi yakınlarla kadar yaymak, öte yandan, Bey'in toplumdaki itibarını pekiştirmektir.

Oğuzlar'da "yağma" konusunu işleyen tek metin *Dedem Korkut Masalları*'nda (DK: Gök, Er) bulunur. Oradan alıyorum:

“Kazan üç yılda bir İç Oğuz, Taş Oğuz beylerini cemeder idi. Üç Ok, Boz Ok yığınak olsa Kazan evini yağmaladı. Kazan Begün âdeti bu idi ki kaçan evin yağmalatsa helalünün eline alır, evinden taşra çıkarıdı. Andan evinde olan esbabını ve malını yağma ederler idi” (*ibid*, s. 144).

Konuyu başka bir yerde (Divitçioğlu 1987) incelediğim için üzerinde daha fazla durmayacağım. Ancak, vargıları bakımından önemli olan şu hususu vurgulamalıyım: Gerek armağan ıdışması, gerek yağma, gerekse hangi türden olursa olsun üleştirme, biriktirilen malın yeniden-bölüştürülmesi demektir. Bu ise, toplumda ödünleme/karşı-ödünleme mekanizmasının işletilmesine yol açar.

Oğuz toplumunda kamların önemli rol oynadığı anlaşılıyor. *Hudud al-alam*'dan aktaralım:

“Oğuzlar tabiplere (kamlara) pek saygı gösterirler. Onları görünce önlerinde eğilirler. Tabipler (kamlar) onların hayatları ve mülkleri üzerinde söz hakkına sahiptir” (*op. cit.*, p. 1003 *Ayraç-ı benim*).

X. yüzyılda aralarında İslamiyet'in yayılmaya başladığı sanılıyor. İbn Fazlan'ın yolda tanıdığı Genç Yinal bile önce Müslüman olmuş, fakat boydaşları itiraz edip, “Eğer İslamiyet'i kabul edersen bizim başkanımız olamazsın” deyince yeni dininden caymıştır. Zaten, İbn Fazlan'ın kanısına göre Allah'a inandıkları için değil, sırf ülkelerinden geçen Müslümanlara yaranmak için *lâ ilâhe ill-Allah* derler (*op. cit.*, s. 19, 22, 24).

Oğuz toplumunda kaçgöç yoktur. Cinsi ilişkilerde hoşgörülüdürler (Edrisî, *op. cit.*, p. 343). Buna karşılık, zina ölümle cezalandırılır. Suçlunun iki bacağı birbirine doğru eğilmiş iki ağaca bağlandıktan sonra ağaçları salıverirler; suçlunun bacakları kasıktan birbirinden ayrılır (hâlâ kullandığımız “senin iki bacağımı ayırırım” tehdidi!).

Onların arasında eşcinsellik büyük suçtur. Bir Müslüman tacirle sakalı bitmemiş oğlunu cinsi ilişki halinde yakalayan baba, *kuz irkin*'e (Yabgunun ve beylerin yardımcısı) başvurmuş, o

da bütün Türkleri toplayarak verilen cezanın "tacirle beraber oğlanın öldürülmesi" olduğunu bildirmiştir. Ne var ki, baba bu cezaya razı olmayınca, kuz irkin suçun koyun tazminatıyla ödünlenmesine karar vermiştir (İF).

Evlilik, dışevlilik üzerine kurulmuş olup, gelin kalınla ödenir. Oğuz toplumu ataerkek olup, *leviratus* uygular. Örneğin, İbn Fazlan'ın tanıdığı subaşı Katağan oğlu Etrak, ölen babasının karısıyla evliydi.

Son olarak: Oğuzlar'ın silahları mükemmeldir. Savaşta cesurdurlar. Komşuları Hazar, Peçenek ve Kimekler'le sürgit çarpışır. İslam ülkelerine ılgarlar düzenlerler. Karluklar'la da pek sevişmezler. Hoş, kendi federasyonuna bağlı boylarla da çatışıp dururlar. Yolları üzerinde bulunan her yere saldırır, vurup çapul edip, mümkün olduğu kadar çabuk geri çekilirler (*Hudud*, p. 100-110).

Oğuzlar siyasal olarak boylar federasyonu halinde örgütlenmişlerdir. Kaşgarî'nin belirttiğine göre (DLT):

"Oğuz, Türklerin bir boyudur, Türkmendirler. Yirmi iki boydan oluşur. Başları Kınık'tır; Selçuklu sultanları ondan iner. Sonra sırasıyla: Kayığ, Bayundur, Yıva, Salgur, Avşar, Bekteli, Büğdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, Igdır, Üregir, Tuturğa, Ula Yondlug, Töger, Becenek, Çavuldur, Çepni, Çarukluğ gelir".⁸

Kaşgarî, bu konuda ayrıca, Oğuzun aslen yirmi dört boylu olduğunu, ancak iki Kalaç boyunun federasyondan ayrılmasıyla geriye yirmi iki boyun kaldığını ve üstelik bunlar arasından Çarukluğ boyunun az nüfuslu olması sebebiyle önemsiz olduğunu söyler. Her boy tirelere⁹ ve uruklara ayrılmıştır. Kaşgarî, bu tirelerin ne olduklarını söylememekle beraber, her birinin adını, kurucu atasından aldığını not eder.

İbn Fazlan, Oğuzlar'ın boy büyüklerine "tenriken" diye hitap ettiklerini söyler. Boy beyleri olmalıdırlar. Halk her fırsatta onlara danışır, nelerin yapıp yapılmayacağını sorarmış. Boylar arasındaki kararlar beylerin "karşılıklı danışmaları" sonucunda alınmış. Toplantı ya kengeş ya da toy şeklinde olmalıdır.

Oğuzname (OK) ve *Dedem Korkut Masalları* (DK) her iki şeklin de kullanılmış olduğunu telkin eder. Oğuz Türkleri'nin hükümdarına *yabgu* derler. Yardımcısının adı *kuz irkin*'dir (Nu-shih-pi'ler içindeki Türgişler ile Karluklar'da kullanılan *irkin* unvanı karşılığı: *kuz irkin* ~ *kuzey irkini*, anlamına). Öyle anlaşılıyor ki, toplumda subaşılık unvanı fevkalade önemlidir. Nitekim, halifenin elçisi olan İbn Fazlan Oğuz yabgusuyla görüşmemiş, onun yerine halifelik mektubu ile armağanlarını subaşı Katağan oğlu Etrak'a sunmuştur. Ayrıca ekleyeyim, Oğuzlar'da tarkan, yınal ve ilguz (*il Oğuz) gibi unvanlar da vardır.

Oğuz boy federasyonunda siyasal örgütün başında olan yabgunun nasıl seçildiğine değin haberler ancak XII. yüzyıldandır. Onlar da pek saydam değildir. İlki, o yüzyılın başlarında yaşamış olan Süryanî Mikail'den. Bu dönem, İran üzerinden göçe koyulan Oğuz boylarının parçalanmaya başladığı, onların bölünüp, konat, tire ve aymaklara ayrıldığı durnuksuz (istikrarsız) bir dönemdir. Süryanî Mikail diyor ki:

“(Türkler) İran bölgesini istila etmeye ve şehirleri işgal etmeye başladıkları vakit bir kral seçmek istediler. Boy başına bir kişi olmak üzere en önemli ve en saygın yetmiş boydan (tire ya da uruk olacak) yetmiş başkan topladılar. Her biri eline bir çubuk alarak, yere çizilen bir dairenin içinde halka olup durdu. Aralarındaki anlaşmaya göre (havaya atılan) çubuklardan dairenin merkezine düşenin sahibi hükümdar olacaktı. Herkes elindeki çubuğu atabileceği kadar yükseğe fırlattı. Hepsi de dairenin dışına düştü. Yalnız biri, merkeze isabet etti, hem de toprağa dikine saplanarak. Bu çubuğun sahibi küçücük bir boyun başkanıydı ve o hükümdar oldu” (1963: III-157).

Buna benzer bir kaynak daha var: Guillaume de Tyr'dan:

“Türkleri rahatsız eden tek şey kendilerine bir kral seçememiş olmaktı. Bunu şu şekilde hallettiler. Beraber oldukları yüz boyun (gene tire ya da uruk olacak) her birinden bir tek kişinin çentikli bir ok getirmesini istediler. Öyle ki, herkes

kendi okunu tanımaktaydı. Sonra, bir çocuğa oklar içinden bir tanesini seçmesini söylediler ve çekilen okun sahibinin de kral olacağını kararlaştırdılar. Çocuğun çektiği ok Selçuklular'ınki idi. Bu kişinin kral olmasına karar verdiler" (1879, I-14).¹⁰

Birinci belgede Oğuz federasyonunda başkanlık seçiminin beceriye, ikinci belgede talihe ve bahta (ülüg) bağlı olduğunu görüyoruz. Hangisi olursa olsun, belgelerden anlaşılan, Oğuzlar'ın siyasal hayatında başkanlığın bir boyun ya da oğuşun tekelinde olmadığıdır. Ebulgazi de sanki aynı şeyi telmih ediyor (EG: ŞT, 56). Ona göre, Oğuz yabgularının seçimi dönüşümlüdür:

"Kayığ'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Kayığ kabilesi ve Bayat kabilesi ve daha beş altı küçük kabile ona katılırdı.

Ve sonra Salgur'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Salgur kabilesi ve Eymür kabilesi ve daha birkaç küçük kabile ona katılırdı.

Ve sonra, Yazgır'dan bir kişiyi..."

Oldukça belirsiz olan bu parçanın içeriği aşağıda Reşideddin'den yaptığım alıntıyla anlam kazanıyor (R: CT, s. 57):

"Dip Bakuy Han'ın büyük beyleri Yazgır halkından Alan ve Arlan, Döger halkından Çekes ve Baygubık ile Bayundur boyundan Kabil Hoca idi"

X. yüzyıl Oğuz terimlerini kullanırsak bu alıntı, sanırım, şöyle çevrilir: "Kayığ boyundan olan yabgunun kuz irkinleri Yazgır boyundan Alan ve Arlan, Döger boyundan Çekes ve Baygubık ile Bayundur boyundan Kabil Hoca idiler."

Böylece, Oğuz federasyonunun siyasal yönetimi konusunda şu taslağı çizebiliriz: Boy beylerinin üzerinde bir mevki (orunu) olan yabgunun seçimi, sistematığı ister havaya çubuk fırlatma, ister ok çekme şeklinde olsun, boylar arasında dönüşümlüdür. Yabguluk verasetle geçmez, hiçbir sülale ya da uru-

ğün tekelinde değildir. Ayrıca, yabgu yardımcıları, yani kuz irkinler için de aynı kural geçerlidir. Yabguluk bir boya geçmişse, kuz irkinlik başka boylar arasında üleşilir. Böylece, siyasal erk topluluğun iyeliğinde kalır; paylaşılır.

Bu bağlamda bir adım daha atarak Peçenek ve Kuman boylarındaki siyasal yönetim tarzlarına bir göz atmakta yarar var.

Peçenekler sekiz boydur. Her biri sağlıklı sollu olmak üzere dörder boylu iki kola (oka) ayrılır. Her boyda beş alt boy ya da oğuş vardır (CP:Aİ, p. 167). İlk dört boyun başkanına *çor*, ikinci dört boyun başkanına *yula* derler. Dörderden olmak üzere bu sekiz boy şunlardır: Yavdı Erdem, Küverci Çur, Kabuksın Yula, Suru Kül Bey ve Kara Bey, Boru Talmaç, Yazı Kapan, Bula Çopan (CP: Aİ, p. 167); düzeltmeler için: (Menges 1943-44; Golden 1992). Verilen bilgilerin tanığı Constantine Prophyrogenitus onların boy örgütlenmesinden bahsederken şöyle diyor:

“Yasa ve gelenek boy içinde otoritenin oğullara ve erkek kardeşlere geçmesini önler. (Ulu Bey: dört boyun beyi; *çor* ya da *yula*) ölünce amcaoğulları ya da onların oğulları ulu beyliğe atanır. Böylece yönetici kur bir ailenin tekelinde kalmaz; uruk üyeleri bu onura vâris olarak başkanlığı sürdürürler. Fakat, (dışardan) yabancı uruktan kimse gelip beyliğe konamaz. (Peçeneklerin) sekiz boyu kırk bölgeye (tire, oğuş?) ayrılır. Bunlar ufak beyliklerdir” (*ibid*, 167).

Bütün bu dedikleri şunu gösterir. Peçenek boyları arasında merkezî yönetim henüz kurulmamıştır.

Kumanlar’a gelince: Bu boyların kendi iç örgütlenmesinin nasıl olduğunu bilmiyoruz. Yalnız Rus kronikleri onları Delice Solgunlar ve Ötekiler olarak iki öbeğe ayırırdı. Pritsak’ın (1982) telkinlerine uyarak bu sonunculara *Uslu Solgunlar* diyelim.¹¹ *Deliceler*, dört boydan (Terteroba, Yedioba, Töksoba, Kotoba), *Uslular* da gene dört boydan (İtoğlu, Urusoğlu, Burçoğlu, Ulaşoğlu) oluşmuşlardır. Bu boyların siyasal yönetimi hakkında Musevî gezgin Ratisbonlu Petahia (XII. yüzyılın sonu) şu bilgileri sunuyor: Onların “kralları yoktur, sadece beyler ve soylu

aileler" toplumu yönetir (Zikreden: Golden 1990, *Ben görmedim..*). Sanırım "beyler" ve "soylu aileler" denilerek Kumanlar'da da başkanlığın bir uruğun tekelinde olmadığı anlatılmak istenmiştir.¹²

Oğuz (IX.-X. yüzyıl), Peçenek (X.-XI. yüzyıl) ve Kuman (XI.-XII. yüzyıl) Türk budunları hakkında yapılan bu saptamalar, her üç toplumda siyasal erkin federasyona dahil boylar arasında paylaşıldığını gösterir. Bu sisteme Narain'den (1981 p. 263) esinlenerek *çokboylu ya da çokoğuşlu başkanlık sistemi* diyeceğim.¹³ Anladığım kadarıyla, Oğuzlar'da çokboylu, Peçenek ve Kumanlar'da çokoğuşlu başkanlık sistemi vardı. Oğuzlar'da ise boy federasyonunun üzerinde bir yabgu vardır, fakat siyasal otorite başka boylardan gelen kuz irkinlerce paylaşılıp denetlenir. Oysa Peçenek ve Kumanlar'da federasyonun başında kimse yoktur. Ancak tek tek boylar kendi beylerini oğuşlar arasından seçer.

Ne var ki, Oğuz Yabgusu kengeşte öbür boylardan gelen beylerle birlikte merkezî yönetimi temsil etmiş olsa bile, onun baskı yapan ve cebreden bir aygıtın başında bulunduğunu ileri sürmek pek doğru olmaz. Onun ya da yanında bulundurduğu kuz irkinlerin hukuki otoriteden yoksun oluşu yukarıda anlatılan eşcinsellik olayı dolayısıyla su üstüne çıkıyor: Kamu temsilcisi gerekli cezayı veriyor, fakat ceza infaz edilmeyip, şikâyetçinin arzusuna uyularak değiştiriliyor. Bu olay, Oğuz toplumunda merkezî "baskı yapan ve cebreden bir aygıtın" yokluğu demektir ki, Service'in (1975, p. 15-16) tanımı çerçevesinde bu durum, bir kez daha, Oğuz federasyonunun ancak dönüşümlü "çokboylu başkanlık" denilen bir sistemle yönetilmiş olduğunu akla getirir.

Ayrıca, kimi iktisatçı ve antropoloğun, "başkanlık" sisteminin varolabilmesi için biriktirilmiş servetin yeniden-bölüşümünü bir önkoşul olarak kabul etmeleri (Polanyi 1986: 1944; Sahlins 1958, 1968; Renfrew 1976) ile *Dedem Korkut Masalları*'nın naklettiği *Oğuz yağması* olayı arasındaki benzerlik, Oğuzlar'ın (dönüşümlü ve çokboylu) "başkanlık"la yönetilmiş oldukları lehine yapılacak daha kapsamlı bir yoruma önyak olabilir.

Bütün bu sebeplerden dolayı, Oğuz federasyonunun yöne-

tim tarzı için ne Pritsak'ın (1981-1982) ileri sürdüğü gibi Oğuz *Yabgu İmparatorluğu*, ne de Golden'in (1972) adlandırdığı gibi *Oğuz Yabgu Devleti* yaftalarını kullanabiliriz. Adını koymak gerekiyorsa bu düpedüz *çokboyulu başkanlık* sistemidir ki, Oğuz'un henüz devlet kuramamış olduğunu gösterir.

C. Oğuz Kimliği

Bu bölümde Oğuz toplumunun kimliğini belirlemeye çaba göstereceğim. Tahmin edileceği gibi kimliğin oluşturulmasına efsane-yoğun, fakat tarih-tasarruflu bir yoldan yaklaşılabılır. Çünkü, insan söz konusu olunca ikonografi kendisini tarihsel yorumla bile sınırlamaz, "resim" yaptırmaya kalkışır.

İşe, *Oğuz Kağan Destanı*'nı (OKD) kurcalamakla başlıyorum. Destanın baş tarafı kayıptır. Metin, bir boğa deseniyle başlar. Hemen arkasından metne girilir.

"Mundın song sevinç dabtılar kene künlerdin bir kün ay kağanınğ kösü yarıp bodadı irkek oğul doğurdu."

(Bundan sonra sevindiler. Gene günlerden bir gün Ay Kağanın gözü parladı [ve] bir erkek oğul doğurdu.), (OKD: Bang&Rahmeti).

Daha girişte, "ay kağanınğ kösü yarıp bodadı" cümlesindeki belirsizlik bir yana,¹⁴ eril Boğa ile dişil Ay arasında cinsel ilişkinin kurulmasına rağmen nasıl olup da Ay'ın hâlâ eril "kağan" unvanını taşımış olduğu sorun yaratır (Sinor 1950). Ola ki, Pelliot'un (1930) önerdiği gibi "han" yerine yanlışlıkla "kağan" yazılmıştır. Bu akıllıca bir çözümdür, zira Türkçede kadınlar için han ya da han-um onur payesi kullanılagelmiştir. Ay Han ~Ay Hanım gibi.¹⁵

İmdi, bilindiği gibi, dünya efsanelerinin büyük bir bölümünde Ay ilahı dişil, Boğa erildir (Cirlot 1971; Chevalier&Gheerbrand 1982; Chetwynd 1989). Ay, genellikle kadınların aybaşı dönemleriyle ve doğurganlıkla ilgilidir. Boğa ise eril gücü ve dolayısıyla dölü ile yeryüzündeki bereketi simgeler. Efsanelerin

bazılarında ay/boğa, kadın/erkek, doğurganlık/bereket ikegü-lüğü o derece zıtlıkların birliği halini almıştır ki, bu ikiler birleşerek *bir* olmuştur. Ay'ın hilal haliyle boynuzla benzemesi, bu bir-oluşu pekiştirir. Örneğin, Mısır'da Osiris; yani Ay ilahı boğayla temsil edilir. Ur'da Ay ilahı genç ve güçlü bir boğadır. Filistin Musevilerinin Boğa-El tapunlarında Ay ile Boğa özdeşleşir.

Ancak, Ay'a hem dişi hem de erkek kimliği tanınırsa işin sarpa saracağı açıktır. Öyle ya, eğer, dişil bir ilke (ay) eril bir ilkeyle (kağan) temsil ediliyor ve bu dişil-eril ilkenin eril bir ilkeyle (boğa) çiftleşmesinden bir çocuk (Oğuz) doğuyorsa bu, Ay'ın hermofrodit (erdişi) olması demektir. Neden olmasın? Çift cinsiyetli ilahlara Hindistan, İran, Güney Amerika ve Avustralya efsanelerinde rastlandığı gibi, daha başka işlenmiş efsanelerde de görülmüştür. Örneğin Minerva, Jüpiter'den doğmuştur. Hıristiyan geleneğine göre kadın, erkeğin kaburgasından yaratılmıştır. Zaten, bir Kıpçak-Türk efsanesinde de böyle bir örnek var. XVI. yüzyıl Memluk yazarlarından Abul Bahr b. Abdallah'a göre Türklerin ilk atası bir mağarayı istila eden çamurdan yaratılmış Ayva'dır¹⁶ (Ögel 1971, I-487). Hem erkeğin, hem kadının adlarının ay kökünden gelmesi, Ay'ın erdişil kişiliği üzerinde düşünmemize vesile olabilir. Ayrıca, hatırlatayım ki *Oğuzname'*deki Ay dişiymen, halk etnolengüstiğinde erkektir (Ay dede).

Konuyu, Ay ve Boğayı yeryüzüne indirerek kapatıyorum.

Ay'dan biraz sonra bahsedeceğim. Boğaya gelince: Buku~Boğa, Orhon Tokuz Oğuzlarından bir boyun adıdır. Bazı öteki boyların adları ise şöyle: Sıkar~sığır, Tongra~kaplan, Ki-pi~*kir-pi. Dördünde de ongun (*totem*) kokusu seziliyor.

*Oğuzname'*yi okumaya devam ediyorum; Oğuz Kağan'ın kişiliğinden söz edilen bölüm:

"Oşul oğulnung önglüki çırağı kök irdi ağısı adaş kısıl irdi kösleri al saçları kaşları kara irdi yakşı lepsikilerdin körüklügrek irdi oşul oğul anasının kögüsündün ağızını içip mundın ardıkrak içmedi yiğ et aş sürme diledi dili kile başladı kırık künden song bedükledi yürüdi oynadı adakı ud adakı deg billeri böri billeri deg yağrı kiş yağrı deg göğüsü adıg kögüsü deg irdi bedennung kaması dük düklüg irdi yilkıla küdeve durur irdi."

(Bu çocuğun yüzü gök, ağzı ateş gibi al, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü –ağuz– emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi, dile gelmeye başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi. Bedeni tüptüylüydü).

Böylece, Ay-ana ve Boğa-atadan inen Oğuz'un vücudunun "birleşik-hayvan" olarak algılandığına tanık oluyoruz: boğa, öküz, kurt, samur ve ayı karışımı bir hayvan. Bu hayvanların Türk, Moğol ve Tunguz toplumlarında bir çağda ata hayvanı ya da ongunu (totem) oldukları varsayımını şimdilik bir yana bıraksak bile, onların bu toplumlarda çok önemli rol oynadıklarını kabul etmek zorundayız. Bakınız, *Kutadgu Bilig'*de iyi bir subaşı olmak için şu hayvansal yetilere sahip olmak yeterli sayılmış (KB):

(2310) *yağıda kör arslan yüreki gerek
karuštukta esri bileki gerek*

*tonguz teg titimlik böri teg küci
adıglayu azgır kotuz teg öci*

*yana alcı bolsa kızıl tilgü teg
titir buğrası teg kör oç sürse keg*

*sakızganda sakrak kerek tutsa öz
kaya kuzguni teg yırak tutsa köz*

*uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu
ügi teg usuz bolsa tünle sayu*

(Özetle: Yüreği arslan yüreği, bileği kaplan bileği, domuz gibi kuvvetli, ayı gibi azgın, kotuz (~yak) gibi kinci, tilki gibi kurnaz, buğra gibi oç süren, saksagan gibi saf, kuzgun gibi keskin gözlü, arslan gibi hamiyetli, baykuş gibi uyanık).

Yusuf Has Hacib'e göre iyi bir subaşı arslan, kaplan, domuz, ayı, kotuz, tilki, buğra, saksığan, kuzgun ve baykuş gibi belli hayvanların doğal karakterlerine sahip olmalıdır. Hayvanların genel karakterlerine gönderme yapılarak Türk ordu komutanlarında bulunması gerekli erdemlerin dökümü, aslında, IX. yüzyılda da biliniyordu. Al-Madarî (öl. 840) onlarda aranan erdemleri Araplar'a şöyle anlatıyor: "Türk savaş başkanları horoz¹⁷ gibi kahraman, tavuk gibi iffetli (*sic*), arslan gibi cesaretli, domuz gibi saldırgan, tilki gibi kurnaz, köpek gibi sabırlı, turna gibi uyanık, karga gibi temkinli, kurt gibi çevik ve yağru (fil ?) gibi efendi olurlar (Roux 1966, p. 233).

Adı geçen bütün bu hayvanların, bir çağda, Altay dil ailesini oluşturan toplumlarca "ongun" olarak benimsenmiş olduklarını varsaymak için elimizde yadsınmaz kanıtlar yok. Zira, Türk ve Moğol oğuş ve boyları içinde insanla hayvan öyle öğür olmuşlardır ki, bu kaynaşma sadece ongun düzeyinde kalmamış, başka düzeylere de yayılmıştır.

Sorunu açmak üzere bilebildiğimiz bütün düzeyleri birer kategoriyle (1.,10) gösterelim ve her kategoriye giren hayvanları onlarla ilişkili Türk ya da Moğol topluluklarıyla eşleştirelim. O vakit, bu hayvanların sadece ongun olarak değil, başka amaçlarla da sık sık kullanıldıklarına tanık olacağız. İşte (Çizelge-1):

1. Ata ya da Nine Hayvanlar	Kurt (Böri), Türk; Köpek, Kırgız; Ayı, Telengüt.
2. Boy Adı	Nogay (Köpek), Moğol; Domuz, Tunguz; Buka (Boğa), Oğuz
3. Özel Ad	Baykuş, Kıpçak; Arslan, Çiğil; Buğra, Karluk
4. Ongun Benzeri	Turna, Başgirt
5. Ongun-Hayvan	Karga, Yakut; Saksığan, Kırgız
6. Tabu (Tekinsiz)	Samur, Moğol
7. Kamlama Gereci	Kotuz, Genel
8. Batıl İnanç	Kuzgun, Tilki, Uygur
9. Ay Adı	Tavuk, Genel; Öküz, Genel
10. Alegorik	Kaplan, Moğol

Önce, (Çizelge-1)'i açıklayalım: Okunan metinlerde adı geçen bütün hayvanları sıralıyorum. Arslan, ayı, baykuş, boğa (buka), buğra, domuz, kaplan, karga, kotuz (yak), köpek (it), kurt (böri), kuzgun, öküz, saksagan, tavuk, tilki, turna. Sonra, kabataslak, Türk Moğol toplumlarında bu hayvanların hangi kategoride (düzeyde) kullanıldığını saptıyorum. Örneğin, diyorum ki, baykuş Kıpçaklar'da özel ad olarak kullanılır; samur, Moğollar'ın tabu (tekinsiz) saydığı bir hayvandır. Böylece, her kategoride hayvan-insan (birey ya da öbek) ilişkisini belirliyor ve sonuç olarak şu yargıyı ediniyorum. Bu toplumlarda hayvanlar sadece ongun düzeyinde insanın hayatına girmez, daha değişik düzeylerde de hayvanlar (adı sayılanlar ve sayılmayanlar) insanla birlikte yaşar. Türk ve Moğollar'da insanla hayvan simbiyozu söz konusudur.

Sonuç olarak, Türk-Oğuz toplumunda hayvanların ongun olma ihtimali, bunların öteki kategorilere dahil olma ihtimalinden ne fazla ne de eksiktir. Yalnız, bu demek değildir ki, Türklerin tarihsiz dönemlerinde, "dişi kurt" dahil, bazı hayvanlar belli oğuş ve boyların ongunu olmamışlardır. Türk türeyiş efsanelerindeki "dişi kurt"a, Dokuz Oğuz boyları arasında rastlanan hayvan adlarına ve kökenleri Bayırku olan Yakutlar'da yaşamış olduğunu bildiğimiz ongun geleneğine baktarsak, böyle bir olasılığı yadsıyamayız. Aynı şeyi X.-XI. yüzyıl Oğuz toplumu için söyleyebilir miyiz? Sanmıyorum. Bunlar ongun olsalar bile, bildiğimiz türden değil, başka tür bir ongundu.

OKD'nin hemen başlangıcında, Oğuz insanının bir yandan, hem kozmolojik fiziksel fenomenlerle (ışık, güneş, ay...), hem de coğrafi ve fizikî fenomenlerle (ağaç, dağ...) sarmalandığını, öte yandan, daha doğar doğmaz zoolojik âlemle kuşatıldığını gözlemliyoruz. Aşağıda bu konuları derinliğine işleyeceğim.

1) İduk Simge Sistemi

Tekrar OKD'ye dönüyorum.

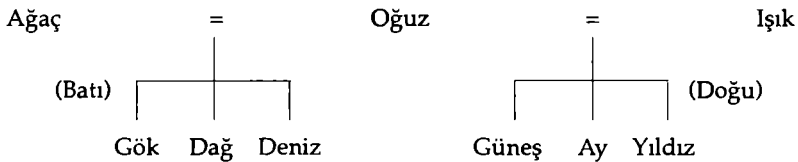
*"Kene künlerden bir kün oğuz kağan bir yerde dengrinin çalpar-
gında irdi karanguluk kelti kökdün bir kök yaruk düştü kün dün
ay aydın koğulguluğrak irdi oğuz kağan yürüdi kördi kim uşbu
yaruknung arasında bir kız bar irdi yalguz oldurur irdi yahşi
körüklüğ bir kız irdi anung başında adaşluğ yaruklug bir mengi
bar irdi aldun kaşuk deg irdi oşul kız andağ körüklüğ irdi kim
külse kök dengri küle durur ıgılasa kök dengri ıglaya durur oğuz
kağan anı anung birle yaddı dileğüsin aldı döl boğaz boldı kün-
lerdin song keçelerdin song yarudı üç irkek oğulnu doğurdu bi-
rincisige kün ad koydılar ikincisige ay ad koydılar üçüncüsige
yulduz ad koydılar kene bir kün oğuz kağan avga kıddi bir köl
arasında alındın bir ıgıaç kördi bu ıgıaçnung kabucakında bir kız
bar irdi çalguz oldurur irdi anung kösü kökdün kökre irdi anung
saçı müren osuği deg anıng dişi üncü deg irdi andağ körüklüğ
irdi kim yırnıng yıl küni anı körse ay ay ah ah öler biz dep süd-
din kumuz bola dururlar oğuz kağan anı kördükde usı kiddi çü-
rekige adaş düştü anı sevdi aldı döl boğaz boldı künlerdin song
kecelerdin song yarudı üç irkek oğulnu doğurdu birincisige kök ad
koydılar ikincisige dağ ad koydılar üçüncüsige dengiz ad koydı-
lar.."*

(Gene günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gökten bir mavi ışık indi. Güneş'ten ve Ay'dan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki, o ışığın içinde bir kız yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Alnında yalım gibi parak bir beni vardı. O kız öyle güzeldi ki gülse Gök Tanrı gülüyor, ağlasa Gök Tanrı ağlıyor [sanılırdı], Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti; sevdi, aldı. Onunla yattı ve dileğini aldı; döl boğaz oldu. Kız gebe kaldı. Günlerden ve gecelerden sonra yarıldı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gün(eş) adını koydular, ikincisine Ay adını koydular, üçüncüsüne Yıldız adını koydular.

Gene bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önündeki bir göl ortasında bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardı,

yalnız oturuyordu. Çok güzel bir kızdı. Gözü gökten [ma-viden] daha mavi idi. Saçları ırmak gibi dalgalı, dişleri inci gibi idi. Öyle güzeldi ki, yeryüzünün halkı onu görse "Ay, ay, ah ah! Ölüyoruz" der ve "süt içerken kımız içmiş gibi olurlardı" Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti, yüreğine kor düştü; onu sevdi, aldı. Onunla yattı ve dileğini aldı; döl boğaz oldu. Günlerden ve gecelerden sonra yarıldı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gök adını koydular, ikincisine Dağ adını koydular, üçüncüsüne Deniz adını koydular).

Şimdi bu uzun alıntıyı izleyerek Oğuz Kağan'ın soy kütüğünü çizelim (Şekil-1): Şekil harita-varî çizilmiştir.

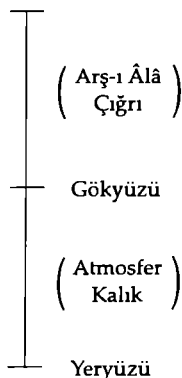

Şekil-1

İlginçtir, bu soy kütüğünde bulunan yapı, tıpatıp, Oğuz Türk halkının kozmogonik imgesiyle çakışır. Şöyle ki;

Oğuz Kağan'ın yattığı ilk kızın adı Işık, ikinci kızın adı Ağaç olsun. Işık'tan doğan çocukların üçünün de adları aynen analarınıninki gibi ışık çağrışımlı, parlak gök cisimleridir: Güneş, Ay ve Yıldız. Dahası var: kızın alnındaki ben Demirkazık (Kutup yıldızı) gibi şavkırmaktadır. Bu nitelikleriyle hepsi arş-ı âlâ'ya (*empyrée*) ait varlıklardır. Sanırım ki, arş-ı âlâ'nın Türkçesi Kaşgarî'deki "çığrı"dır (DLT: Dan).

Ağaç'tan doğan çocukların bir kısmı ise ağaç çağrışımlı yeşil ve mavi renkli yeryüzü doğa elemanlarıdır: Gök, Dağ ve Deniz. Renk bakımından Gök de öyledir ama, farklıdır. O düpedüz gökyüzüyle özdeştir. Böyle olunca, Ağaç'tan olan çocuklar bir değil, iki kategoride toplanır: yeryüzü ve gökyüzü. Ne var ki, gökyüzü atmosferik yeryüzüdür. Yani, Orta Türkçedeki kalıktır; havadır. Çığrı'ya dahil edilemez¹⁸ (Şekil-2).

Şekil-2

Böylece, yeryüzü atmosferik gökle (kalık, hava) bütünleşip dünyayı oluştururken, çığrı bağrında gezegenleri barındırmış olur.

Çığrı ile kalık-gök arasındaki sınır gökkubbe ile belirlenir. Bu kubbenin ötesinde çığrı (arş-ı âlâ) vardır. Kubbenin berisi ise tersine çevrilmiş bir tencereyi andırır. Tencerenin üzerine kapandığı zemin, toprak yani yeryüzüdür. Tencerenin iç çeperi ise gökyüzüdür. Tıpkı bir yurt gibi (Harva 1955, p. 30-31).

Işık'ın yüzündeki ben Demirkazık gibi parlar. Altaylar için bu sabit yıldız, çığrının "göbek bağıdır" Oradaki yıldızlar hep ona göre dönüp dururlar. Yıldızların gönderdiği ışıklar, gökyüzünden (kubbeden) açılan deliklerden dünyaya sızar, Güneş ve Ay dahi bu kuralın dışında kalmaz.

OKD bağlamında yapılan şu yorum gündeme fevkalade önemli bir sorunsalın getirilmesine vesile olur. Oğuz-Türk Tanrısı çığrıda mı, yoksa gökte mi oturur? Ya da Tanrı çığrıyla mı, yoksa gökle mi özdeştir? Yanıtım şu:

Eğer, metin bir kez daha okunacak olursa, Oğuz Kağan'ın çığrıyı yansıtan paragrafta Tanrı'ya dua ettiğini; oysa, gök ve yerle ilgili paragrafta onun sadece av avlayıp, kuş kuşladığını görürüz. Bu demektir ki, Tanrı, Güneş, Ay ve yıldızlarla birlikte çığrıdadır, yani, insanlarla hayvanların dolaştığı yeryüzü ile kuşların uçtuğu havada değil. Öyle ise, Oğuz Kağan'ın taptığı Tanrı,

yeryüzünü kuşatan kalık-göğü çoktan aşmış, çığında dolaşan gezegenleri kaplayan yüce bir var-yokluğa dönüşmüştür. Yukarıda da söylediğim gibi, İbn Fazlan döneminin Oğuzları başlarını kaldırıp, "bir Tengri" derler. Bu varlık tek, fakat Güneş, Ay, yıldız, göktaşı konglomerasyonu gibi bir varlıktır. Nitekim, XII. yüzyılda Süryanî Mikail *Chronique*'lerinde Türkmenler için şöyle yazar:

"(...) Türkler yaşamış oldukları iç bölgelerde dahi, daima tek bir Allah tanımışlardır; ilah olarak onu gözükür kabul etseler bile.. Bugün, onlar arasından basit birini sorgulasanız, kendi dilinde ona *qan tangrı* der. Qan mavi gök (*sic*) ve Tangrı, Allah anlamındadır. Göğün tek Allah olduğuna inanırlar" (*op. cit.* III, 156).

Tanrı, bir "döllenme" imi olan Işık'ı Oğuz Kağan'a yollamakla il'e aydınlık indirmiştir. Onun kutuyla bezenen Güneş, Ay ve Yıldız, Oğuz halkına doğurganlık bahşeder, kuşaklarının daim olmasını sağlar. Işık halinde inen "dölleyen-dölenen töz" teması Türk ve Moğol efsane geleneğinde boldur. Bir Uygur türeyiş efsanesinde iki ağaç arasındaki bir tümsek, gökten inen bir ışıkla döllenir, Buka Kağan doğar (Cuveynî 1985, I-55-6). Karahanlı Satuk Buğra Han destanında Cebrail, Satuk'un kızı Ala Nur'un ağzına bir damla nur (~ışık) süzerek onu gebe bırakır (Grenard 1900, p. 11). Cengiz Han'ın dedelerinden biri olan Bodança'nın anası Alan-ho'e, çadırının duman deliğinden bir ışıkla içeriye sızan, sarışın bir adamla birleşir (MGT 1948).

Yukarıda değindiğim gibi Türkler'de Güneş ve Ay ayinleri kılındığı hakkında bilgimiz yoksa da, Güneş'in Ay'a olan üstünlüğü tanıklandığından, onların her ikisini birden kutsal saydıklarını tahmin edebiliriz. Tan yerine bağlı olarak Güneş'in Ay'dan daha saygın oluşu şu iki Uygur belgesinden bellidir:

Birincisi Ötüken Uygurlarından (VIII. yüzyıl):

"(Düğün günü) kağan, ilk iş olarak, kulesine çıktı ve yüzünü Doğuya çevirdi... (Hatun hazırlığını tamamladıktan sonra) kulenin önüne geldi ve Batıya saygılarını sundu" (Mac-kerras 1968, p. 118-119).

İkincisi: X. yüzyıldan; Çin elçisi Wang Yen-te, Kuça Uygurları arasında iken şunları görmüş:

“(Arslan Han) bizi yedinci günde kabul etti. Onların kralı, oğulları ve tüm hizmetkârları yüzlerini Doğuya döndürdüler” (İzgi 1989, s. 65).

Bu iki belgeye bir de XIII. yüzyılda Batu Han'ın ordasını ziyaret etmiş olan Plan Carpin'in gözlemlerini ekleyelim:

“(Moğollar) güneşe ve aya saygı duyarlar ve onları tapınma derecesinde severler (yer, su ve ateş gibi)... Ayrıca, ay, ışığını güneşten aldığına göre, güneş ayın anasıdır, derler” (Plan Carpin 1965, p. 38-39).

(Oğuzlar'ın yıldızlar hakkında ne düşündüklerini bilmiyorum).

Oğuz Kağan'ın yattığı ikinci kız Ağaç'tır. Onun saçları ırmaklar gibi dalgalanır. Köklerini gölün içine salan bir ağacın kovuğundan çıkmıştır. Böylece, Ağaç-kız hem ağacı, hem de suyu temsil etmiş olur; her ikisi de yeryüzüne aittir. Üstelik, Oğuz'un bu kızı avda bulduğu göz önüne getirilirse, birleşmelerinin “bereket” ile ilgili olduğu kestirilebilir. Zaten, kovuk dişil imge verir.

Türkçede -ka kökü “içine almayı” gösteren birçok isim ve fiil doğurur (Divitçioğlu 1992). Bu bakımdan kızın, ağacın kovuğundan (ka-b-u-cak) çıkması tesadüfi olamaz. Kız, Oğuz Kağan'dan üç oğlan doğurur. Adları Gök, Dağ ve Deniz'dir. Ağaç anayla birlikte dört kendilik eder (Bakınız: İnan 1991).

Dünyaya ait olup, çığrının sınırı olan gökyüzü hakkında bildiklerimi sayıp döktüm. Sakın orası, “*türük bodun yok bolmasun tiyin (tengrinin)... ilteriş kağanıg... ilbilge katunug töpüsünde tutup yügerü kötürdüğü*”¹⁹ yer olmasın? Galiba, mecazî anlamda gökyüzü, kağan ve hatunların mekânıdır; Tanrı'nın altında, insanların üstünde.

Kök Türkler'in kutsal dağı Ötüken Yış'tır, yani Ötüken ormanlı dağı. Bu dağ belki Hunlar'ın, fakat kesinkes Türk ve Uy-

gur kağanlarının hüküm sürdükleri yerdir. Onların *axis mundi*'sidir. Bundan dolayı ıduktur, mübarek demektir: *ıduk Ötüken yış!*²⁰

Türkler'de ıduk sayılan ağaçların başında kayın gelir (Ögel 1971, s. 90-107; Dioszegi&Hoppal 1978). DLT'de bulunan bu kelime, aynı zamanda, sihriyet (kayın-ata, kayın-ana) anlamındadır. Yağma, Tuhsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzcadır. Kadın ise öteki Türkçelerde kullanılır. Kayın da, kadın da aynı -ka kökünden gelir. Beride söylediğim gibi "bir şeyi içine alan"ı gösterir.

Kam, kamlarken daima kayın ağacı kullanır. Önce, kayın ormanı içinde dört kayın kazığı yere kakılır ve üzerine çardak kurulur. Altına kurbanlık at bağlanır. At, kanı akıtılmadan kurban edildikten sonra yüzülür ve kemikleri kırılmadan etten sıyrılır. Kemikleri çardak üzerine sererler. Post ise bir kayın sırığına geçirilip, verevine çardağa dayanır. Bu arada, genç bir kayın ağacı alınır, gövdesi yedi ya da dokuz dal bırakılana kadar budanır, öyle ki, kayın ağaççığının tepesi çadırın duman deliğinden çıksın (Radloff, II). Kamlamada kullanılan bütün ahşap malzemenin kayından yapılması gerektiğini de ekleyelim.

Türk türeyiş efsanelerinde ağaçla kadın ilişkisi bezeği yaygındır. Deminki Uygur efsanesinde, Buka Kağan'ın dünyaya geldiği Selenge ve Tula (Toğla) ırmaklarının kesiştiği mahalde, birinin adı *fesuk* (Sibirya sediri?), ötekinin adı *tur* (?) olan iki ağaç vardır. Reşideddin'in *Camiü't-tevârih*'inde, seferde kocası ölen bir kadın, çocuğunu bir ağaç kovuğu içinde doğurmuştu. Oğuz Kağan da bu çocuğun adını Kıpçak (kabucak ?) koyuvermişti. Yakutlar'ın nineleri de bir ağacın gövdesinden çıkmıştı²¹ (Harva *op. cit.* p. 56; Ögel 1971, s. 101-103).

Kök Türk çağında her kutsal dağ Ötüken gibi ormanlı değildi. Atalar mağarasının bulunduğu Po-teng-ning-li Dağı cascavlak olup, üstünde ne bir ot, ne bir ağaç bitirmiş. Türkler beşinci ayın orta on gününde bu dağa çıkıp, Kök Tengriye kurban sunarlarmış (Pelliot 1929, p. 214-215). Ayrıca, Batı Türklerinin her yıl atalar mağarasına yüksek memurlar yollayarak onların ruhlarına at kurban ettiklerini biliyoruz (Chavannes *op. cit.* p. 15).

Çiğil ve Tuhsi ülkesinde "Türkler bir dağa kurban sunarlar ve ona yükünürler. Böylece, bu dağa Tanrı'nın mekânı demiş olurlar", diyor Gardızî (Martinez: Gardızî p. 143. Martinez'in notu: Bu dağ Tanrı dağı olmalıdır). Nitekim, Çiğil kökenli oldukları sanılan ve X. yüzyılda Kuzey Çin'de bir hanedan kuran Sha-t'olar oralardaki Batı Dağına çıkıp at kurban ederlerdi. Eberhard, onların bu gibi kutsal dağlarının bolca olduğunu yazıyor (1970, p. 145).

Oğuzlar'a gelince, Ebulgazi, öğrenmiş olduğu bazı şeyleri, ya bilgisizliğinden ya da onları İslam'a aykırı bulduğundan, hep üstü kapalı geçiştirir. Şu cümleyi yeniden okuyalım: "Oğuz ilinin... *Demirkazığı*, Uluğ Dağ ve Kiçik Dağdır" (*italik benim*). Ne demektir bu? Nasıl ki, Demirkazık (yıldızı) kendini çığrıya çakar ve bütün yıldızlar onun dolayında dönerse, Uluğ ve Kiçik Dağları dahi Oğuz ilini dünyaya çakar ve öteki ulusların illeri onlara göre belirlenir. Bu dağlar Oğuzlar'ın *axis mundi*'leri olmalıydı.

Türk toplumlarında su; ister kaynak, ister ırmak, isterse göl (deniz) olsun ıduktur. *Orhon Yazıtları*'ndaki Tamağ Iduk Baş, ıduk bir su başıdır²² (KT: K-1). Issık Göl, ahalişi Karluk ve Uyğurlar'dan oluşan Barskanlılar tarafından kutsanır.

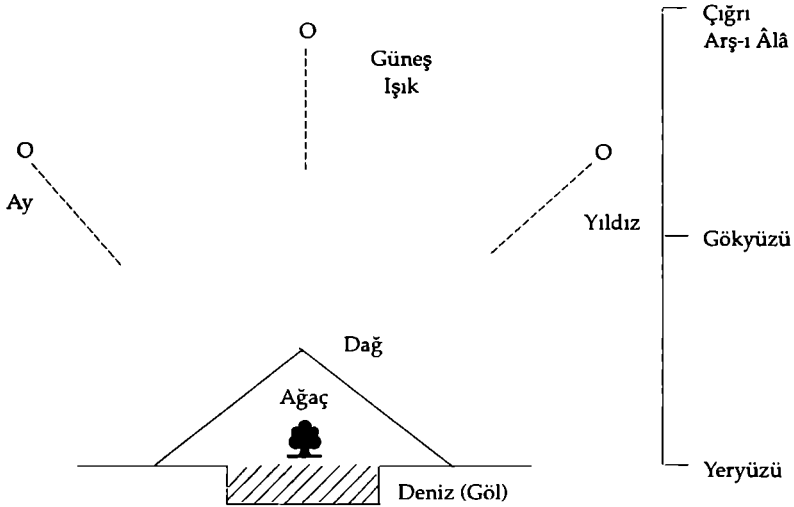
Sular ıduk olduklarından sahiplidirler - idileri vardır. Bırakalım bu inancın Altay Türkleri arasında hâlâ yaşadığını, Gardızî, Kimekler'in İrtiş Irmağı'nda barınan bir su canavarına inandıklarını yazar (Martinez: Gardızî). Yüzlerce yıl sonra Eflakî (XVI. yüzyıl) Anadolu'da suların sahibine *Su Issı*²³ denildiğini söyler (1987). Kitapta bu sahip betimlenmiştir: insan yüzlü, elleri ayakları ayınlıkilere benzer, kıllı bir yaratık. Sanki, Gardızî'nin sözünü ettiği Kimek su canavarı Oğuz-Türkmen tarafından taşınıp, Anadolu'ya getirilmiş!

Sahiplerinin iyeliğinde olan bu sular her ıduk gibi tekin değildir (tabudur). Tekin olmadıklarından onları pisletmemek, mundar etmemek gerekir. İşte bundan dolayıdır ki, Oğuzlar (Türkmenler) çamaşır ve giysilerini yıkamaz, ne kendileri cünün olunca yıkanır, ne de yabancıların göz önünde yıkanmasına müsaade ederler (IF: Can; Şoş).

Türk sularının ıduklığı türeyiş efsanelerine de yansır. Bi-

rinde, Türklerin atası sayılan She-mo-she-li, A-she-te'lerin mağarasının doğusunda, sahibinin bir ilahe olduğu göle, her akşam ak bir geyiğe binerek gider ve sahibeyle yatarmış (Yamada 1985). Bir başkasında, dişi kurtla çiftleşen kesik bacaklı çocuk, birlikte sığındıkları, içinde sulak bir ova bulunan mağarada, on oğlan meydana getirmişlerdi (Liu mau-tsai *op. cit.* I, 5-6). Su teması Uygur efsanelerinde de bulunur. Buka Kağan iki ırmağın kavuştuğu bir yerde doğmuştu.

Bitirmeden, çığrıdaki Tanrı'dan, (*via* gökyüzü) yeryüzüne iletişimin ışıkla, yeryüzünden, (*via* gökyüzü) çığrıdaki Tanrı'ya iletişimin yışla (ormanlı dağla) kurulduğunu hatırlatayım.

Şekil-3

Söylediklerimi toparlamak üzere, Oğuz insanının (toplumunun) kutsala ilişkin inançlarında Güneş, Ay, yıldız, ışık, gök, dağ, deniz ve ağaç gibi nesnel doğal varlıklara, saymaca olarak iduk dememe müsaade edilsin.

(Şekil-3)'te görüldüğü gibi, Oğuz-Türk toplumunun inan-

dığı, belgelerle tanıklanmış, doğa idukları üzerinde yukarıda yapılan saptamaların tümü, OKD'deki iduk sisteminde yansımaktadır. Bu bakımdan *Oğuzname*'nin tarihi çarpıttığı söylenemez. Kurulan bu sisteme *Oğuz İduk Simge Sistemi* diyorum.²⁴

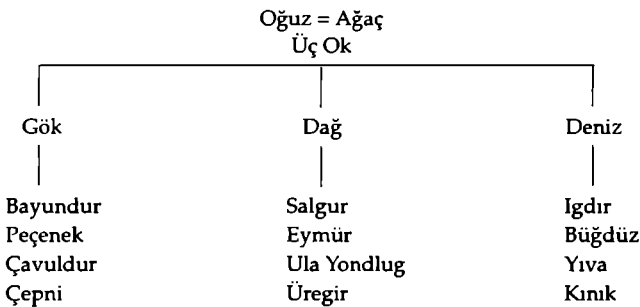
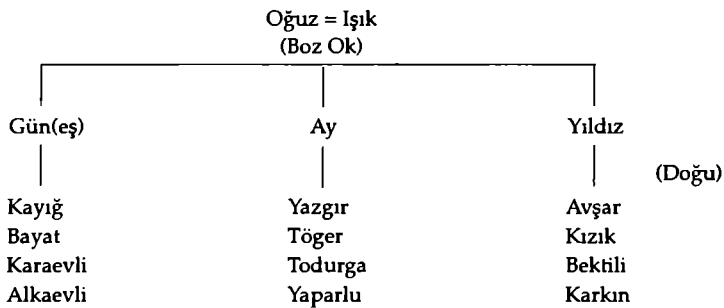
2) Ogun Simge Sistemi

Oğuz toplumu, iduklar çerçevesinde kurmuş olduğu simgesel sisteme benzer bir başka sistemi, aynı doğada yaşadıkları yırtıcı kuşlar âlemine göre de kurmuştur. Ne var ki, bu sistemin konusu olan kuşlar hakkında hem DLT, hem OKD, hem de DKM suskundur. Hiçbiri bize, Oğuzlar'la kuşlar arasındaki ilişkiden bahsetmez. Kuşlar hakkında bize ilk bilgi veren Reşideddin'dir (R: CT). Mamafih, Craves (1994 p. 221) Orta Asya'da yapılan arkeolojik çalışmalara ve paleolengüistik araştırmalara dayanarak, Aral-Balkaş ve Ural-Yenisey bölgelerindeki halkların kendileriyle ilahî arasındaki bağın hayvanlar ve kuşlar aracılığıyla kurulduğuna ve ruhlarının, doğrudan doğruya, hayvan ve bitki dünyasıyla ilişkili olduğuna inandıklarını saptamıştır.

Sorunu incelemeyi biraz ertelerek gene ilk kez, Reşideddin'de bulunan, Oğuz Kağan'ın iki karısından ve altı oğlundan geldiği varsayılan, Oğuz federasyonuna bağlı boyların bir dökümünü vereyim.

Hatırlanacağı gibi, Kaşgarı'de yirmi dört olması gereken Oğuz boy sayısı yirmi iki iken, Çarukluğ boyu da tükenmek üzereydi. Reşideddin, Yaparlu, Kızık ve Karkın boylarının federasyona katılmasıyla bu sayının tekrar yirmi dörde tamamlandığını söyler. Bu boylar baba, amca ve üvey amca inişlerine göre (Çizelge-2)'deki gibidir.

Böylece, tarih DLT-OKD ile karışıp, efsaneyi üretmiş olur.

Çizelge-2

(Çizelge-2)'de görüldüğü gibi, Oğuz Kağan'ın Işık'tan doğan üç oğlundan (Güneş, Ay, Yıldız) inen soyu; dörder boydan, saymaca olarak, üç "alt-boy" eder. Onun Ağaç'tan doğan üç oğlundan (Gök, Dağ, Deniz) inen soyu; gene dört alt-boydan üç alt-boy eder. Toplamı yirmi dört boydur. Bu sayı DKM'de de vardır (DKM: Gök, 23/27). Federasyon kardeş/üvey kardeş esasına göre Boz Ok ve Üç Ok'a ayrılır. Bu bölünme, DKM'de Taş Oğuz ve İç Oğuz adlarını alır (DKM; Sümer *op. cit.* s. 381, 389).

İşte, Reşideddin, Boz Ok ve Üç Ok olarak örgütlenmiş dörder boyly, altı alt-boyly Oğuzun herbirinin bir kuşla özdeşleşmiş olduğunu ileri sürerek, Oğuz toplumunda ongun inancının yaşamış olduğunu gündeme getiriyordu. Ona göre, Güneş Han'ın alt-boy ongunu *şahin*, Ay Han'ınki *kartal*, Yıldız Han'ın-

ki tavşancıl, Gök Han'ınki sungur, Dağ Han'ınki uc ve Deniz Han alt-boyunun ongunu çakır'dır. Toplamı altı ongun eder. Böyle bir saptamada ongunlarla ıduklar birbirlerini irteceklerinden sonuç fevkalade şık olur (Güneş ↔ Şahin, Gök ↔ Sungur gibi).

Önce, ongun nedir?

Ongun kavramına, Moğollarca ongun²⁵, Altay Türklerince *tös* denilen, kâh yurt içinde aileyle birlikte yaşayan, kâh kamlar tarafından bir kamlama gereci olarak kullanılan, fakat sadece atalar tapununa özgü olan, tahtadan, bezden, keçeden, deriden imal edilmiş insan, hayvan, kuş vs. figürleri, yani putlar (İnan 1987; 1934) olarak bakmadığım açıktır. Bana göre ongun terimi Lévi-Strauss'un (1962, p. 150-155) tanımını yaptığı totem kavramıyla aynıdır. Ongun, bir insan öbeğiyle belli bir hayvan ya da bitki arasında hissedilen fiziksel ve psikolojik yakınlık ilişkisidir.²⁶

Bazı belgeler sunarak Türk toplumlarında X.-XI. ve daha sonraki yüzyıllarda ongunun varolup olmadığını soruşturmaya girelim. Peşinen bu belgelerin yeterli olmadığını söyleyeyim.

İbn Fazlan, Başgirt ilinden geçerken onlar arasında yılana, balığa ve turnaya tapanları görmüş (İF. Can: Şeş). Gardızî, XI. yüzyılda Kırgızlar'ın öküze, kirpiye ve saksığana tapındıklarını yazar (Martinez: Gardızî). Daha önemlisi, Yakut toplumunda ongunun yaşadığına değin verilen XVIII. yüzyıl haberleridir. O yüzyıldan beri Yakutya'dan geçen gezginlerin bazıları, onların *ailelerinin* (Schtschkin), bazıları *öbeklerinin* (Strahlenberg), bazıları *oğuşlarının* (Castren), bazıları da boylarının (Billings) kuğu, kaz, karga, doğan, kuzgun, guguk, kartal, turna, gürlü kuş, gece kuşu, gibi kuşlara: ak kısrak, alaca inek, sincap ve samur gibi hayvanlara saygı gösterdiklerini söyler (Harva *op. cit.*). Yakutlar bu hayvanlara *tanara* ya da *törit* derler, düpedüz ongun demektir. Zira, altını çizdiğim gibi hiçbir gezgin bu ilişkinin bir kişi-hayvan ilişkisi olduğunu söylememiş, üstelik üzerinde durarak, *töritin* bir insan öbeği (aile, oğuş, boy) ile belli bir hayvan arasında olduğunu belirtmişlerdir. Bana göre böyle bir betimleme ongun tanımına uygundur.

a) Oğuz Kuşları:

Bu kısa bilgilerden sonra soruyu sorabilir miyiz? Adı geçen Oğuz kuşları ongun muydular?

Kök Türkler adlı kitabımda (1986) iki vesile dolayısıyla Türkler'le yırtıcı kuşlar arasındaki ilişkiden bahsetmiştim. Birincisi, Kök Türk efsanelerinin birinde onların atalarından olan İ-tchi-ni-sch-tü'nün dört çocuğundan biri ölünce "ak kuğu" olduğudur. İkincisi, Kök Türk kağanlık oğuşuna sanlık olan kağanların ve teğinlerin öldükleri vakit *kerkek* kuşu olup, göğe uçtuklarıdır. İmdi, gerek Reşideddin'in (1972), gerek Ebulgazi Bahadır Han'ın (1996)²⁷ eserlerine göre Oğuz ve alt-boylarının da kuşlarla yakın bağlar kurdukları anlaşılıyor. Öyle ki, her Oğuz boyunun kendisini simgeleyen bir yırtıcı kuşu vardır.

Ülkede, Reşideddin'i izleyerek aşağıdaki çizelgeyi (Çizelge 3) sunalım.

Üç Oklar (Batı)

Boz Oklar (Doğu)

Bayundur	Salgur	Iğdır	Kayığ	Yazgır	Avşar
Peçenek	Eymür	Bügdüz	Bayat	Töger	Kızık
Çavuldur	Ula Yondlug	Yıva	Alka Evli	Todurga	Bektili
Çepni	Üregir	Kınık	Kara Evli	Yaparlu	Karkın
Sungur		Uc	Çakır	Şahin	Kartal
					Tavşancıl

Çizelge 3

Aslında, bu kitabın ilk baskısında (1994) ürkek bir çalışma yapmış, ortinolog S. Sonçağ'ın ihtiyatlı kaydıyla önerdiği bu kuşların Latince karşılıklarını belirlemeye çalışmıştık. Çabalarımızın ne derece verimli olduğunu bilemedim. Ta ki, G. Naskali, D. Ross'un çalışmasını Türkçeye çevirip, yayımlayana dek (1994). Bu yeni durum karşısında bazı kuşların Doğu Türkçe, Batı Türkçe, Latince ve İngilizce karşılıklarının değişmesi doğaldı. Sonuç (Çizelge 4)'te gösterilmiştir.

	Reşid	Ross	Lat.	İng.	T.T.	Tür
Üçok	Sungur	Sunkar	Falco	Herrier	Doğan ²	FF
	Uc ¹	Kökenek	Carchenes	Kestrel	Kerkenez	FF
	Çakır	Karcıgar	Astur	Hawk	Çakır ³	AF
Bozok	Şahin	Sar	Butea..	Buzzard	Şahin	AF
	Kartal	Burgut	Aquila..	Eagle	Kartal	AF
	Tavşancıl	D. Tavşancıl ⁴	Pandíon	Osprey	Atmaca K.	AF

1. Atalay (DLT) "üs", kerkes~kerkenes kuşu

2. Sungur: Doğan (Decsy 1997; Sertkaya 1982-83; Türk Lehçeleri Sözlüğü)

3. N. Turan 1990.

4. Deniz Tavşancıl.

Lat: Latince; İng: İngilizce; T.T.: Türkiye Türkçesi

Çizelge 4

Eğer çizelgede bulunan yırtıcı kuşları iriliklerine göre dizersek şöyle bir sonuç elde ederiz: kartal > şahin > çakır > tavşancıl > sungur > uc. İngilizceleri ise şöyle: eagle > buzzard > hawk > osprey > harrier > falcon > kestrel... Kuşların iriliklerine göre yapılan bu sıralama, Bruun & Delin & Svensson'un (1986) yaptığı tasnife tıpatıp uygundur. Kuşların hepsi de ya *accipiteriform* ya da *falconiform* türünden yırtıcı kuştur.

b) Eşliğ:

Pekiyi! Oğuz boylarını simgeleyen bu kuşları nasıl yorumlayabiliriz? Onlar hangi işlevi yüklenmişlerdir? Sorunun, (yaklaşık) yorumunu belki Kaşgarî'de buluruz. Onda şöyle bir kavram var: eşlik < eşliğ. Anlamı, "sahip olunan aile ruhu" dur. Totem, ongun, törit, tanara gibi çok şey anlatmak isteyen bu kavram, şu dörtlükle daha da belirginleşir.

anınđ işin keçürdüüm
eşin yeme gaçurdum
ölüm otun içürdüüm
içti bolup yüzi turi

Onun işini bitirdim
Eşini de kaçırdım
Ölüm otunu içirdim
İçti onu yüzü olup dupduru.

Kaşğarı'nın bu dörtlüğünde, "eşliğin" ölüm anında maktulün hemen yanibaşında olduğu ve ölümün gerçekleşmesiyle birlikte bu aile ruhunun bedeni anında terk ettiği gerçeği var. Anlaşıldığı kadarıyla eşliğin bir koruyucu ruh olduğu ve bireye (topluluğa) daima eşlik ettiği bellidir. Tıpkı, Ortaçağ Akdeniz insanını kollayan *oertatos philis* (görünmeyen dost) gibidir (Brown 1984). Şu farkla ki, Akdenizlinin *philis*'i Hiristin insan-ken, Tengriye tapan Oğuzunki yırtıcı kuştur. Böyle bir şey olabilir mi? Şu Macar efsanesi soruya yanıtın sanki "evet" olduğu- nu telkin eder gibidir.

"Macarlar göçerken vardıkları yerde bir kartal sürüsü görmüşler. Ancak, sayıları sivrisinek kadar çok olan (Batı: S.D.) Peçenekler'in bu koruyucu kuşları ağaçlardan süzülerek Macarlar'a saldırmışlar, hem onları hem de atları öldürmüşler" (Horvath 1989 p. 80).

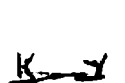

Eğer, bu öyküde gerçek payı varsa, her Oğuz boyunun bir koruyucu kuşunun, bir eşliğinin olmuş olması da doğrudur. Ölüm anında o kuş, ölünün ruhunu uçarak uçmağa taşır.

Oğuzlar, ölüm, eşlik ve kuşlar fenomenini bize hikâye eden Reşideddin XIII.-XIV. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Pek olasıdır ki, bu konuda edindiği bilgiler IX.-XIII. yüzyıllara aittir. Bu fikri şundan dolayı ileri sürüyorum. Çünkü, XII. yüzyıldan hemen sonra, boyların ve ulusların soyluları ölüm yolculuğuna çıkar-ken ruhlarını tek bir kuşa, o da sungur=doğan kuşuna teslim etmişlerdi. Nitekim, Kubilay, Babür Şahın babası Şeyh Mirza

(Hegaard 1976) ve Orhan Bey (Şükrullah: Atsız 1947) uçmağa hep bu kuşla ağmışlardı. Neden bir tek kuş? Sanırım, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya boy ve ulusları (okları) kendi bireysel eşliklerini yitirmişler, buna karşılık uçmağa bir kuşla erişebileceklerine değin inançlarını yitirmediklerinden, ölümün anonimliğini görüp, bir tek kuşun kanatlarına yüklemişlerdir.

3) Tamga Simge Sistemi

Tamga, başkalarınca bilinsin diye, Oğuz boylarının sürülerine (yılıkı, davar, deve) vurulan bir nişan, yani damgadır. Konuyu işlerken Kaşgarî (K) ve Yazıcıoğlu (Y)'nun çizmiş oldukları tamgaları kullanıyorum (Sümer *op. cit.*, s. 210).

	Boz Ok (Doğu)	Üç Ok (Batı)
		
Bayundur		
Peçenek		
Çavuldur		
Çepni		
Salgur		
Eynülir		
Ula Yondlug		
Üregir		
İğdir		
Doğdüz		
Yıva		
Kıvık		
		
		
		
		
		
		
		
		
		
		
		
		

Çizelge-5

(Çizelge-5)'te yer alan iki ayrı tamga listesi tam üç yüzyıl araylıdır. Böyle olmasına rağmen Kayığ, Salgur, Ula Yondlug ve Üregir'in tamgaları, hemen hemen aynı kalmış, Bayat ve Ba-

yundur'un tamgaları biraz değişmiştir. Geriye kalan boyların tümü eski tamgalarını bırakıp, yerine yenilerini almışlardır. Ebulgazi'nin (ŞT)'deki tamgalarını hiç hesaba katmıyorum, uydurma oldukları bellidir.

Türdeş tamgalara bakıp, boylar arasında bir tasnif yapmak mümkündür. Kara Bölük, Yaparlu, Çepni, Ula Yondlug ve Igdir'in tamgaları T-biçimlidir. Yazgır ve Avşar'ınki: X-biçimli; Töger, Todurga, Peçenek, Yıva ve Eymür'ünki W-biçimli; Bayat ve Bektili'ninki I biçimli; Çavuldur ve Salgur'unki N-biçimli, Kayığ ve Karkın'ınki VI-biçimlidir. Geriye kalanların tamgaları birbirlerine benzemez. Ama böyle bir sınıflandırma neye yarar? Bu boy kümelerinin ne yerleşme yerlerini biliyoruz, ne de aralarındaki kayın-dünür ilişkilerini.

4) Ülüş Simge Sistemi

Yirmi dört boylu Oğuz federasyonunda siyasal ve toplumsal kararların, yabgu ve irkinlerin başkanlığında ya *kengeş* denilen toplantılarda ya da *toy* denilen şöenlerde beyler tarafından alındığını söylemişim. Reşideddin'e göre bu toplantılarda attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kıldırılırdı. Bu şöenlerde bol kırmız ve içki içildiğini tahmin edebilirsiniz (Potopov 1960).

Toylarda beylere ikram edilen haşlama ya da ızgara et, boylara ve dolayısıyla başkanlara verilen onur payesine, yani boyların ve beylerin orunlarına (mevkilerine) göre üleştirilirdi. Kaşgarı'de bulunmayan bu konu Reşideddin ve Ebulgazi'de ayrıntılarıyla sergilenmiştir. Konu önemlidir, çünkü, eşlik ve tamga düzeylerinde dikkatimizi çeken boylar arası eşitlik ilkesi, ülüş düzeyinde, et paylarının önceden belirlenmesiyle (Boz Ok'a hayvanın sağ yarısı, Üç Ok'a sol yarısı vs.) oldukça örselelenmiş olur. Bu sorunu irdelemek üzere OKD'ye dönüyorum:

“(Oğuz Kağan) ağalarını inilerini çarlap kıldürdi daki ayddı kim ay mening köngülüm avnı dilep durur karı bolgumdım mening kakızlakum yok durur kün ay yulduz dang sarığa senler barung kök dağ dengiz dün sarığa senler barung dep dedi andın song üçegüsü dang sarığa bardılar daki üçegüsü dün sarığa bardılar kün ay yulduz köp kikler köp kuşla av-

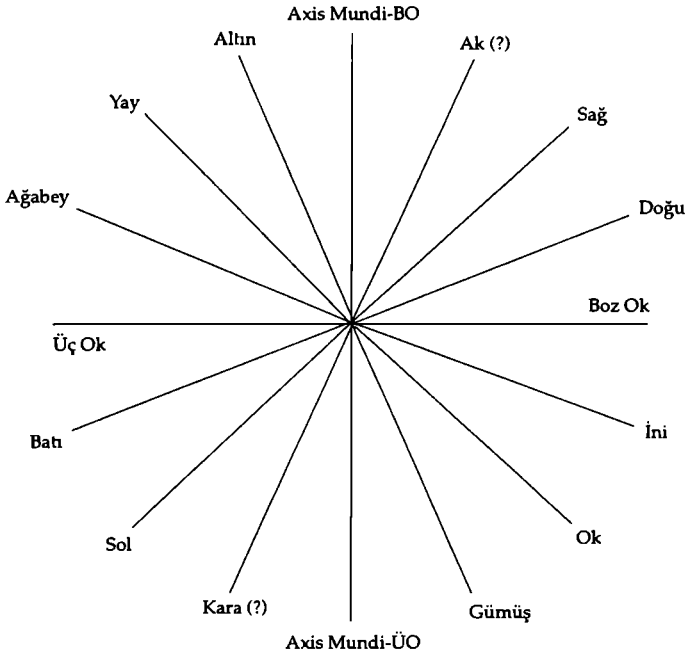
lugularının song çolda bir aldun yanı çapdılar aldılar adasığa birdiler oğuz kağan sivindi külti dakı yanı üç busguluğ kıldı dakı ayddı kim ay ağalar ya bolsun senlerüng ya dek oklarını kökçe adung dep dedi kene andın song kök dağ dengiz köp kikler köp kuşlar avlaguların song çolda üç kümüş oknı çapdılar aldılar adasığa birdiler oğuz kağan sivindi küldi dakı oklarını üçüğe üleştirdi dakı ayddı kim ay iniler oklar bolsun senlerüng ya addı oknı oklar deg senler bolung dep dedi kene andın song oğuz kağan uluğ kuruldag çakırdı nökerlerin il künlerin çarlop çakırdı kilin kengeşip uldırdılar oğuz kağan bedük ordu...lu ung yakıda kırık kulaç ığaçnı dükdürdi anung başında bir aldun dağuk koydı adakıda bir ak koyun bağladı cong yakıda kırık kulaç ığaçnı dikdürdi anung başıda bir kümüş dağuk koydı adakıda bir kara koyunı bğladı ong yak da busuklar oldurdu conk yakda üç oklar oldurdu”

(Oğuz Kağan büyük ve küçük oğullarını çağırıtı ve “benim gönlüm avlanmak istiyor. Kocadığım için artık cesaretim yoktur. Güneş, Ay ve Yıldız siz doğu yanına gidin”, dedi. “Gök, Dağ ve Deniz, siz de batı yanına gidin”, dedi. Güneş, Ay ve Yıldız çok av ve kuş avladıktan sonra yolda bir *altın yay* buldular. Onu alıp, babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve yayı üçe böldü ve “Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun, yay gibi okları göğe dek atın” dedi. Gök, Dağ ve Deniz [de] çok av ve kuş avladıktan sonra yolda üç *gümüş ok* buldular, aldılar, babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve okları üçe üleştirdi ve “Ey, küçük oğullarım, oklar sizlerin olsun, yay oku attı, siz de ok gibi olun”

Oğuz Kağan ulu kurultayı topladı. Nökerlerini, ilini kününü çağırdı. Gelip, kengeşip oturdular. Oğuz Kağan büyük bir ordu [topladı. Bir yana]... kırık kulaç boyunda bir direk diktirdi, tepesine altın tavuk koydu, dibine bir ak koyun bağladı. Onun yakınına gene, kırık kulaç boyunda başka bir direk diktirdi, tepesine bir gümüş tavuk koydu, dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanına Bozukları [*Boz Oklar*] oturttu, sol yanına *Üç Okları* oturttu [*italik benim*]).

Oğuz Kağan Destanı'na bir de *Şecere-i Terakime*'den aldığım şu parçayı ekleyeyim.

“Boz Ok oğlanları nökerleri birlen altun takukını, Üç Ok oğlanları nökerleri birlen kümüş takukını at birlen çapıp atdılar ...Kun Han atasının kılğanığa emel kılıp tokkuzyüz yılki ve tokkuz ming koy öltürti ve taakkuz bulgar hevzga arak ve tohsan bulgar havzga kırmız saldurtdı. Kırk kiçe ve kündüz iyş'işret kıldılar” (Ebulgazi Bahadur Han 1996).

Şekil-4

Şeklin üst bölümü Boz Ok'a (BO), alt bölümü Üç Ok'a (ÜO) aittir.

Şimdi, OKD'de aktardığım bu uzun parçadan Boz Ok ile

Üç Ok arasındaki eşitliği bozan öğeleri ayıklayıp, yukarıdaki şekli çizelim (Şekil-4).

OKD'den alınan bu alıntıdan, Boz Ok'u Üç Ok'tan ayıran yedi ikegüllük (*dycotomie*) ortaya çıkıyor: Boz Ok *axis mundi*-si/Üç Ok *axis mundi*si, ak/kara, Doğu/Batı, sağ/sol, altın/gümüş, yay/ok ve ağa/ini.

i) Önce, Oğuz Kağan'ın Boz Ok ve Üç Ok için diktirdiği iki tane "kırk kulaç boyundaki direk"ten başlıyorum: Bunların her iki birlik için diktirilmiş "dünya kazıkları"; yani onların kişisel *axis mundi*'leri oldukları bellidir. Zaten, böyle oldukları, direklerin dibine bağlanmış biri Boz Ok'un ak, öteki Üç Ok'un kara kurbanlık koyunlarından anlaşılır. Fakat, bana öyle geliyor ki, bu âdet İslam-öncesi Türk geleneğine pek uygun düşmez. Nedeni, Türkler'de kamlama törenlerinde kayın direğine bağlanan kurbanlığın genellikle koyun olmayıp at oluşudur. Üstelik, hem ak hem de kara koyun kurbanın Kara Hitay'a özgü olduğunu biliyoruz (Stain'den nakleden: Roux 1966, s. 210). Öyle gözüküyor ki, OKD Kara Hitay etkisini muhafaza etmiştir. Ne olursa olsun, Oğuzlar'da gerek Boz Ok gerekse Üç Ok için dikilen *axis mundi*'ler bu toplulukların kendi öz illerinin var olduğunu imler.

Ayrıca, bu bağlamda daha ciddi bir sorun vardır. Diyelim ki, kurbanlık hayvanlar koyunlardır. Pekiyi ama, nasıl oluyor da koyunlar yerine, direklerin tepesine bağlanmış tavuklar oklarla delik-deşik edilerek kurban ediliyor. Bu durumda, Oğuz federasyonu üyeleri arasında icra edilen bu törenin olağanüstü bir anlamı olmalıdır diyebilir miyiz? Evet, çünkü bellidir ki bu tören ne bir ödüllendirme ve cezalandırma, ne de bir arınma törenidir. Kurbanlık hayvanlar kendi *axis mundi*'leri üzerinde, kolektif şiddet kullanılarak katledilmişlerdir... Öyleyse, bu törenin başka bir amacı vardır: ant içme töreni (Sinan 1997). Bu konuya ilerde değineceğim.

Ve hemen, ak/kara zıtlığına giriyorum:

ii) Yukarıdaki son paragraftan dolayı, Boz Ok'a *via* koyun, atfedilen ak, Üç Ok'a *via* koyun, atfedilen kara sıfatlarının, hiçbir şekilde iki toplum arasında efendilik-kulluk ya da ak budun

- kara budun ilişkisini gösterdiğini sanmıyorum. Ayrıca, akın "dinginlik", karanın "şiddet" demek olduğundan hareketle, Rus kroniklerinin, Kumanlar'ı uslu (*non-wild*) ve delice (*wild*) olarak ikiye ayırdıkları gibi, Oğuzlar'ı da aynı bağlamda, Boz Ok ve Üç Ok olarak ayırt etmek aklımın ucundan geçmiyor. Bundan dolayı, adı geçen ak/kara zıtlığının Oğuz toplumuyla, dolayısıyla da Boz Ok ve Üç Ok kollarıyla ilgisi yoktur. Renkler, koyunlara aittir.

Şimdi sağ/sol zıtlığı:

iii) Kök Türkler dört sayal noktayı (Doğu, Güney, Batı, Kuzey) "*ilgerü kün toğsıkka birigerü kün ortu singaru kurugaru kün batsıkınga yırıgaru tün ortu singaru*" (Doğuda güneşin doğuşu, güneyde güneşin orta yarısı, batıda güneşin batışı, kuzeyde gecenin orta yarısı) (KT: G, 2) olarak belirlerken, yüzlerini tan yerine döndürdüklerinden güneyi sağlarına, kuzeyi sollarına almış oluyorlardı. Bundan dolayı, güney sağla, kuzey de solla eşdeğer olmalıydı (Arat 1987: 1965). Ufak bir ayraçla şunu da söyleyeyim: Güney sıcak, yaz ve bolluk: yani *ır*; kuzey ise soğuk, kış ve yoksulluk: yani *kuz*'dur. *ır*, *kuza* tercih edildiğinden güney kuzeye, sağ da sola tercih edilir.

Bu hikâyeden çıkan tarihsel yorum, Boz Ok'un doğuda fakat güneyde, Üç Ok'un batıda fakat kuzeyde yerleşmiş olduklarıdır (ilkinin doğu, ikincisinin batıyla simgelendiğini hatırlatayım). Neyin güneydoğusunda ve neyin kuzeybatısında? Sanırım aranan göbel (nirengi noktası) Aral Gölü ve Maveraiün-neh'r'den geçen kuzey-batı/güney-doğu eksenidir. Bu saptama tarihsel belgelerde tanıklanmamıştır. İki nokta böyle bir savı destekler gibi gözüküyor. Birincil, Üç Ok'a dahil Peçenek, Bayundur, Eymür ve Ula Yondlug boylarının yeni illerine kuzey yolunu izleyerek geldikleri varsayımıdır (bu varsayım Peçenekler için kesinlikle doğrudur). İkincil, Boz Ok adının eski On Ok'tan arta kalan bozulmuş boylara takılan "bozuk" deyiminden türetilmiş olduğu hakkındaki halk etimolojisidir –ki OKD'de de onlara *Bozuk* deniliyor. Eğer böyle ise, Boz Ok ili eski On Ok'a ve tabii, Türgişler'e çok yakındır.

iv) Anımsanacağı gibi, Oğuz'un Işık'tan doğan üç oğlu ava gittiğinde bir altın yay, Ağaç'tan olan üç oğlu ise üç gümüş ok

bulmuştur. Türkler'de (ve başkalarında) altın, hükümdarlık simgesidir. Nitekim, Hazarlar'da "taht ve altın yurt sadece kağan için kurulurdu" (Şeşen: İstahrî 1985). IX. yüzyılda Tamim İbn Bahr, Uygur başkenti Karakurum'da böyle bir altın otağ görmüştü (Minorsky: Tamim İbn Bahr, p. 283). Bu haberi pekiştiren bir başkası Ebu Düle'ften: "(Dokuz Oğuzların~Uygurların) hükümdarlarının altından bir köşk üzerine kurulmuş, yüz kişiyi barındırabilecek ve on fersahtan gözükebilecek bir çadırı vardı" (Şeşen *ibid*: Ebu Düle'f).

Bu belgeler, tabii ki, Türkler'in gümüşü sevmediğini ima etmez. Ama gene de, Kök Türk yazıtlarına göre savaşta alınan ulcalar sıralanırken, önce sarıg altın, sonra ürüng (ak) kümüş gelir.

v) Oğuz Kağan, bulunan altın yayı ağabeylere verirken "yay sizin olsun; yay gibi okları göğe atın", demiş, onlara hükümdarlık hakkını tanımıştı (sanki). Buna karşılık, bulunan üç oku iniler arasında bölüştürürken "oklar sizin olsun; yay oku attı, siz de ok gibi olun" demiş ve onlara (sanki) tabi olmayı öğütlemişti. Bana kalırsa, OKD'de Boz Ok'un ağabeyler ve yayla, Üç Ok'un iniler ve okla temsil edilmeleri iki kolun arasında bulunan bir hâkimiyet-tabiyet ilişkisinden çok, Oğuz Yabguluğunun kuruluşu esnasında ortaya çıkan olay-çatkılarıyla ilgilidir. Dikkat edilmişse, efsanedeki üç ağabeyin elinde bulunan yay, altın ya da her neyse, parçalanmış kırık bir yaydır. Asla kurulamaz. Sanırım burada ağabey ile yayın simgeledikleri, bir yandan yaşlılık ve eskilik, öte yandan, parçalanma ve dağılımdır. Yani bence, Boz Ok, aslında, eski ve bölünmüş On Ok'tan başkası değildir. Üç Ok ise inidir, çünkü, uzaklardan geldiği için genç ve dolayısıyla yenidir. Efsane düzeyinde Üç Ok'a tabi olması normaldir. Zira, efsane Boz Ok'a, On Ok'un vârisi olarak bakar. Aslında bu yorumların hepsi efsane düzeyindedir. Belgeler ok ve yayın Selçuklu başkanları tarafından, Oğuz boyları arasında hiçbir ayırım yapılmadan, egemenlik simgesi olarak taşındığını söyler. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında, gerek Arslan İsrail Yabgu, gerek Tuğrul Bey, gerekse İbrahim Yinal ok ve yayı hem başkanlık imi olarak üzerlerinde taşırlar, hem de tuğra olarak kullanırlardı.

(Şekil 5)'te 1-7 rakamlı çadırlar orunlarına göre boyların çadır kuracakları yerlerdir (rakamlar derecelerini gösterir). 8, 9, 10 rakamlı çadırlar hocalara, seyyidlere ve hanın akrabalarına ayrılmıştır. İçi dolu olan çadırlar toy veren boyun oturduğu yerlerdir. Mutfak da buralarda bulunur. Ayrıca, Kazak orun sisteminin şöyle bir özelliği var. Toya katılan beyler orunlarına göre yerleşirken, hep önce güney kanadı, sonra kuzey kanadı üzerinde alt alta sıralanmazlar, bazen de orunları eşit çiftler olarak güney-kuzey zikzağını yaparak sıralanırlar (Şekil-5'te: 2-3, 4-5, 6-7 gibi). Ama bu halde bile, boyların önem sırası güneyden başlayıp kuzeyde biter.

Tahmin edileceği gibi, Oğuz boyları arasındaki bu dizekli orun sistemi, toyda beylere sunulan yemeğin dağıtımına da yansır. Sunulan yemek, beylerin orununa göre farklılaşmıştır. Her orun sahibi beyin yiyeceği et parçası belli olduğu gibi, sofradaki hizmet işlevi de bellidir. Bu geleneğe *ülüş* adı verilir. Bakınız, yalnız Reşideddin ve Ebulgazi değil, XIII. yüzyılda Moğollar arasında kalmış olan Plan Carpin (s. 48) dahi bu olgudan bahseder. Şöyle anlatıyor: "(Toyda) biri atı keser, öbürü kesilen parçaları bıçağının ucuyla alıp, kişiye verilen az ya da çok öne göre, şuna daha az, buna daha fazla olmak üzere *üleştirir*"

Aynı geleneğe Ebulgazi değinmiş: Ona göre bir Oğuz alt-boyu ikişer ikişer oturur. Örneğin,

"Sağ kolda birinci çadıra Kayığ'ı oturtular, sağ aşıklı iliği pay verdiler. Bayat onu doğradı. Sorki atları tuttu" (ŞT, s. 46).

*Tevârih-i Âl-i Selçuk'*ta XV. yüzyıl Anadolu Oğuz boylarının orun ve *ülüş*leri hakkında şunlar yazılmış (İnan *op. cit.* Ben görmedim):

İşbu tertip üzre oturmak gerek
 Önlerinde müçeler²⁸ durmak gerek
 Kımız ü kumranda bu tertip ile
 Ağa, ini arasında içile
 Mansıb ü beylik dakı resmile
 Uruğ ve soyuna göre verile

Artık, Oğuz boylarından orun ve ülüş sorununa dönebiliriz:

Bu kez, Oğuz ülüş ve orun sorununu irdelemek üzere Ebulgazi Bahadır Han'a başvuruyorum. Onun yukarda verdiği örneği genelleştirerek Boz Ok'a ve Üç Ok'a sanlık oğulların (boy demek), torunların (tire demek) ve kumadan olan oğullarının (at bakıcısı hizmetkar beyler) adlarıyla, kesilen hayvandan aldıkları ülüşleri belirleyelim²⁹ (B. boy; T. tire; H. hizmetkârlar).

Üç Ok

Boz Ok

(B) Bayındır	Sol uyluk	Sağ aşıklı ilik	(B) Kayı
(T) Becenek	Doğradı	Doğradı	(T) Bayat
(H) Kazgurt	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Sarkı
(B) Çavuldur	Sol yanbaş	Sağ karı ilik	(B) Alka Evli
(T) Çepni	Doğradı	Doğradı	(T) Kara Evli
(H) Kanglı	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Lala
(B) Salgur	Sol aşıklı ilik	Sağ yanbaş	(B) Yazgır
(T) Eymür	Doğradı	Doğradı	(T) Töger
(H) Kalaç	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Kuman
(B) Alayundlug	Sol omaca	Sağ omaca	(B) Dodurga
(T) Üreğir	Doğradı	Doğradı	(T) Yaparlı
(H) Teken	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Mürdeşüy
(B) Iğdır	Sol karı ilik	Sağ uyluk	(B) Avşar
(T) Büğdüz	Doğradı	Doğradı	(T) Kızık
(H) Karluk	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Torumcı
(B) Yıva	Sağ yağrın	Sağ yağrın	(B) Beğdili
(T) Kınık	Doğradı	Doğradı	(T) Karkın
(H) Kıpçak	Atları tuttu	Atları tuttu	(H) Kavacık

Hemen söyleyeyim ki, Oğuz Yabgusunun (örneğin, Kün Hanın) ülüşü hayvanın (koyunun: Reşideddin: atın) başı, ucası ve bağıdır. Bu ilginç bir paylaşma şeklidir. Oğuz Yabgusu kesilen hayvanın hem baş tarafını hem de kıç tarafını alır. Ne öndedir ne de arkada. Bu, onun henüz siyasal erki ve otoriteyi temsil etmediğini simgeler. Bu arada ülüşlerin adlarını günümüz Türkçesine çevirmeye çalışayım: Uyluk: kalça; yanbaş: böğür, kalça kemiği; aşıklı ilik: aşıklı kemik (arka), incik; omaca: kuyruk kemiği ve fileto, bonfile; karı ilik: kolun üst kısmı, kol-kürek; yağrın: yağır.

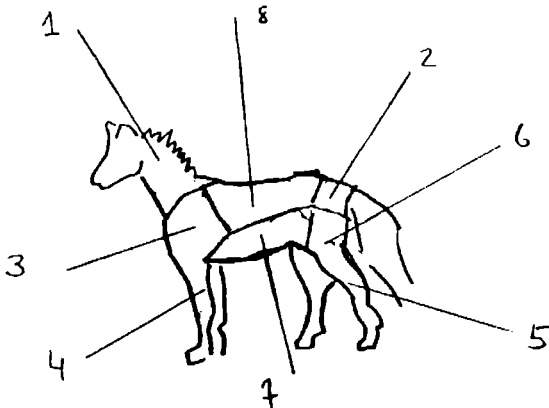
Böylece, Boz Ok'tan ve Üç Ok'tan bazı boyların (B), ülüşten aldıkları sağlı sollu parçaların özdeş oluşlarına güvenerek, Oğuz ulusu içinde sağlı sollu bu boyların en üstün oruna sahip olduklarını tahmin edebiliriz (Çizelge-7).

Görelim:

Üç Ok	{	Bayındır	↔	Uyluk	↔	Avşar	} Boz Ok
		Çavuldur	↔	Yanbaş	↔	Yazgır	
		Salgur	↔	Aşıklı Ülik	↔	Kayı	

Üç Ok	{	Alayundluğ	↔	Umaca	↔	Dodurga	} Boz Ok
		Igdir	↔	Karı İlik	↔	Alka Evli	
		Yıva	↔	Yağrın	↔	Beğdili	

Bu ülüşleri bir at resmi üzerinde görelim: (Şekil-6)

1. Baş, 2. Uca, 3. Yağır, 4. Karı İlik, 5. Aşıklı İlik, 6. Uyluk, 7. Yanbaş, 8. Omaca

Dolambaçlı yolun sonuna geldik. Artık orun ve ülüş dediğimiz kavramları Oğuz toplumunun yapısıyla yoğurabiliriz. Bu amaçla bazı önemli metinleri sıralıyorum:

“Macar kralının oğlu ile Kuman Kağanın kızının evlenme töreninde on Kuman bir araya gelerek kılıçlarıyla bir köpeği ikiye böldükten sonra, Macar topraklarının bekçileri olduklarını söylemişler ve Tatar ve barbar uluslara karşı kralı koruyacaklarına ant içmişlerdir.”

(Plan Carpin'den. Elimde bu kitabın Luxemburg, Appendix'i bulunmadığından Sinor'dan (1957) aktarıyorum).

İkinci belge daha kapsamlı. Franklar ve Kumanlar müttefik olmaya karar verince (*circa* 1250):

“Konstantiniye İmparatoru ile yanındaki soylular kanlarını akıtıp, büyük bir gümüş tasa döktüler. Kuman Kağanı ile soylular da aynı şeyi yaptılar ve böylece kendi kanlarını Bizanslıların kanıyla karıştırdılar. Sonra, tasa su ve şarap ilâve edip, her iki taraf tastaki şarabı içti ve böylece kan-kardeşi oldular. Daha sonra, Bizanslılarla Kumanlar arasına bir köpek saldırdılar ve onu kovalarken her iki taraf kılıçlarıyla köpeği paramparça etti. Bunu yaparken de, ne olursa olsun, eğer herhangi bir taraf bu ittifaka uymazsa, yazgısı köpek gibi paramparça olsun diye ant içtiler.” (Sire de Joinville'den aktaran, ondan da Show tarafından Sinor'a aktarılan *Ibid*).

Üçüncü belge *Moğollar'ın Gizli Tarihi'*nden (1948 s. 70). A. Temir 70. sayfadaki pasajı (passage) şöyle çevirmiş:

“(boylar) Camuha'yı kağan seçmeye karar verdiler. Bir aygır, bir de kısrağ keserek karşılıklı ant içtiler.”

Oysa, Rachewiltz (1978 p. 64 *ben görmedim*) bu alıntıya şu saptamayı yapmış: “...aygır ve kısrağı sırtlarından bölerek”

Bu bağlamda, Sinor bolca örnek vererek bu ant töreninin

Moğollar, Kalmuklar ve Kırgızlar arasında da yaygın olduğunu vurguluyor. Ona göre, törenlerde parçalanacak ya da ikiye bölünecek kurban, başta at olmak üzere, boğa, köpek, domuz ve keçi olabilir.

Bu belgeler bize ışık tutup, bazı görüntüler verebilir. Eğer, *Oğuz Kağan Destanı*, *Boz Ok* ve *Üç Ok* gibi iki bölüklü, tavuk ve atın kurban edildiği, yenilen aşın belli seçkin boylar arasında eşitçe üleşildiği (orunlarının eşit olduğu) ve toylarda içkinin su gibi aktığı bir Oğuz töreni imgesi sunuyorsa, neden biz, bu olguları birbirine yapıştırarak varılan bu imgeyi, parçalanana ya da doğranan kurban görüntüleriyle bezeyerek, iki hasım taraf arasında yapılan bir ant-içme töreni olarak algılamayalım (yorumun da ötesinde)?

Destan'a dönüyorum.

i) Oğuz Kağan, *Boz Ok* ve *Üç Ok*'un birleşmesi vesilesiyle iki direk diktirir ve her birinin tepesine birer tavuk bağlatır. Oğuz atlıları direkler etrafında at sürüp, ok atarak tavukları delik-deşik ederler. Tabiatıyla ant törenlerinde tavuğun kurban hayvanı olup olmadığı sorulabilir. Neden olmasın? Çünkü, İç-Asya'da olduğu gibi kurbanı ikiye bölme ya da parçalama âdeti kadim Yakındoğu'da (Filistin, Babil) yaygındır. Orada da, kurbanlık hayvan at, köpek, domuz, keçi, buzağı ve kuzu gibi hayvanlar arasından seçilir (*Sinor op. cid.*) Hatta, Germenler at ve köpek türleri yanında horoz da kurban ederlermiş (Chevalier & Gheerbrant 1969). Doğrusu, tavuk bu tören için biçilmiş kaftandır. Çünkü, eğer ant-içme töreni, antı bozanların katliamını simgeliyorsa, yumurtlayan tavuğun öldürülmesiyle birlikte kalles tarafın bütün neslinin yeryüzünden silineceği de tehdit edilmiş olur. *Destan*'da tavuk ikiye bölünmemiştir ama, ortada biri *Boz Ok*'a, öbürü *Üç Ok*'a ait iki tavuk vardır. Tehdit etme ve edilme her iki *Ok* için de hakkaniyetle uygulanmıştır. Ayrıca şunu da ekleyeyim: Ant-içme töreni bağlamında *Destan* tutarlılığını korumuştur. Toy-törende bol at aşısı yenmiş, gırla içki içilmiştir. Barış süreci coşkuyla kutlanmıştır.

ii) Reşideddin'in ya da Ebulgazi Han'ın eserlerinde betimlenen koskoca bir sofraya var. Sofranın sağ yanında *Boz Ok*lar'dan Kayığ, Alka Bölük, Yazgır, Todurga ve Avşar beyleri, sol

yanında Üç Oklar'dan Bayundur, Çavuldur, Salgur, Ula Yondlug, Iğdır ve Yıva beyleri bağdaş kurmuş. Sofranın kuzeye bakan yönünde Oğuz Yabgusu, güneye bakan yanında irkin oturmuş. Her iki ok arasında antlaşma yapılacak. Bu kez tavuk yerine aygır ve kısrak kurban edilecek.³⁰ Üstelik, tavukta olduğu gibi kurbanlık atlar atılan oklarla parçalanmayacak, aksine özenle ikiye bölünecek. Önce, hizmetkâr oğuşlardan seyisler atları yakalayıp, tutacaklar, sonra alt-boylardan adamlar, nasıl olduğu bilinmez, beylerin ülüş paylarını sıyırıp çıkaracaklar ve onları doğrayacaklar (doğramak: kesip ayıklamak, parçalamak). En sonunda pişmiş et parçaları boy beylerine dağıtılacak. Sofrada ya şarap ya da kırmızı içilecek.

NOTLAR

- 1 Uygur federasyonuna dahil olan boylar şunlardı: Yağlakar, Utukar, Kürebir, Bakasıkar, Abuçak, Kasar, Kugusu, Yağmurkar, Aymur (Chavannes 1903, p. 94; Türkçeleştirme: Hamilton *op.cit*). Bu Oğuzlar'ın İslam histografyasında adı geçen Dokuz Oğuzlar ile hiçbir ilişkisi yoktur. İslam tarihçileri Kuça Uygurları'nı hep bu adla anarlardı.
- 2 Oğuz federasyonu başkanlarına Baz Kağan denilirdi. Pek olasıdır ki, Kök Türk kağanları tarafından onlara bir taltif unvanı verilmişti.
- 3 Bu dönemde Oğuz federasyonunun ciddi sarsıntılar geçirdiği bellidir. Bazen Sekiz Oğuz, bazen Üç Oğuz (BK D 32), bazen Altı Oğuz (Orkun ETY: Barlık) olurlar.
- 4 Güney Sibiryaya yolunu izleyen Ula Yondlug, Eymür ve Bayundur boylarının Reşideddin (R: CT) tarafından zikredilmiş olan Oğuzun Üç Ok koluna dahil olmaları belki de bir tesadüf değildir.
- 5 Beckwith, To-lu boylarını Tarduş, Nu-shih-pi boylarını Şadpit ile özdeşleştiriyor (1987, p. 209-10). Birincilerin başkanlarına "Çur-Çor", ikincilerin başkanlarına "İrkin" denilir.
- 6 Haricî Abu Muslim'in eylemleri sonucunda doğan Haşimî hareketi, özellikle Buhara yöresinde yayılmıştı. Haşim yüzünü yeşil bir bezle gizler, bunun nedeni sorulduğunda, "yüzünden fışkıran ışınlarla ölümlülerin dayanamayacağını" söylerdi. Bundan dolayı ona "peçeli" anlamına al-Mukanna denildi. Onun, *ak giysililerle* (galiba maniheistler) yakınlığı vardır. Türkler'den yardım görmüştür (Barthold 1977, p. 199).
- 7 al-Tabarî, *Annales ques scripsit...* (ed) de Goeje et al, London. *Ben görmedim*. Zikreden: Golden 1972. Uşrana'ya saldıran Dokuz Oğuzlar'ın Uygur değil, Oğuz olmaları gerekir.

- 8 Bundan böyle karışıklığa önayak olmamak için Oğuz boylarının adları Peçenek hariç, hep DLT'de söylendiği gibi yazılacaktır.
- 9 Tire, Türkmen lehçesinde alt-boy demek. Tirek>Direk gibi, *-tir'*den türetilmiş.
- 10 On Oklar'ın başkanları olan beş şad ile beş irkin de birer okla temsil edilirdi (Chavannes *op. cit.* p. 27).
- 11 Pritsak, Wild and non-wild Polavcian diyor. Ben, Muğla yöresi ağzıyla bunlara "delice ve uslu solgunlar" diyorum. Bunların, Idrisi'nin sözünü ettiği Ak Kumanlar ve Kara Kumanlar olup olmadığı soruşturulabilir.
- 12 Kuman, Kıpçak ve Kanglı için bakınız: Golden 1997.
- 13 Bahtria'ya yerleşen Büyük Yueh-ci'ler beş boylu bir yabguluktur. Bunlar arasında en önemli boy Kuşhana idi. Yabguluk, bu beş boy arasında dönüşümlüydü. Bundan dolayı, Narain bu sisteme *multiclan chieftdom* adını koymuş.
- 14 Dipnota attığım için dilbilimi sorumluluğundan kurtulduğumu umarak bu berbat cümleyi "Freudgil" bir yaklaşımla şöyle çeviriyorum: "Ay Hanın matrisi yarılp, (kana) boyandı ve bir erkek çocuk doğurdu" Türkçede "ilk göz ağrım" ilk doğan çocuk için kullanılan bir deyimdir. İster istemez doğumu imler ve dolayısıyla ana matrisiyle ilgilidir (Rıza Nur'da da böyle bir yorum var OKD: RN). "Gözbebeği" de benzer imge verir. "Çok sevdiğim" demekse de, göz ve bebek bileşik isminden dolayı gene de doğum ve ana matrisini anımsatır. Öte yandan, "yar" fiil kökü, yar-uk~ışık ismiyle ilintili olduğu gibi, yar-ma fiilinin de köküdür. Ayrıca, bod-a-ma'nın d>y değişmesinden dolayı boy-a-ma olduğunu biliyoruz. Çeviride "kağan" yerine neden "han" kullanmış olduğum ise Pelliot'un açıklamaları içindedir.
- 15 DKM'de Aruz oğlu Basat'ın, kendisini tanıtırken: "Atam adın sorar olsan kaba ağaç/Anam adın sorar olsan kağan arslan" (DKM: s. 113/5) demesi, ne anaya (kadına) kağan unvanı verildiğini, ne de ananın soyunun Kağan Arslan'dan indiğini ima eder (böyle olsaydı Arslan Kağan denilirdi). Burada "kağan" açıkça, kükreyen, kızgın (DKM: Gök) ya da güçlüler güçlüsü, avcılar avcısı (Eliyarov 1990) gibi bir sıfat olarak kullanılmıştır.
- 16 Ayva'nın Havva'nın bozulmuş şekli olma ihtimali yorumu değiştirmez.
- 17 Horozun Arapların mübarek hayvanı olduğu biliniyor.
- 18 Benzer görüşler için: (Ögel 1971, s. 1407). Onda çığrı kavramı yoktur.
- 19 Çeviri: "Türk halkı yok olmasın diye... Tengrinin ... İltiş Kağan'la İl-bilge Hatun'u tepesinden tuttuğu gibi götürdüğü yer" (OY: Er; TT: KT-D-II).
- 20 Kaşgari'de *ıduk* mübarek olan herhangi bir şeydir. Özellikle sahibince, bir adaktan ötürü, başıboş bırakılmış, doğaya salınmış hayvanlar ıduktur. Öyle ki, başkalarının bu hayvanlardan yararlanması tabudur.

XI. yüzyılda ıduka verilen bu anlam, VIII. yüzyılın Türklerinde daha genişti. İduk Yer ve Sular (*ıduk yir sub*) ki Yağız Yer ilanının yerini almışlardı (Divitçioğlu 1987). Tengriyle eşdeğer değillerdi ama, hep onunla birlikte anılırlardı. Örneğin, “*üze türük tengrisi türük yir sub anca itmiş*” (Üstteki Türk Tanrısı ve Türk ıduk yer ve suları böyle örgütlemiş). (KT:D.II).

- 21 DKM’de aksini görüyoruz. Orada ağaç dişil olmayıp erildir. Basat’ın atası Kaba Ağaç’tır.
- 22 Tamağ ıduk baş’ın bir “dağ başı” olması, tamag>damak~boğaz (DLT) anlamından dolayı, mümkün değil gibi geliyor bana. Meğer ki, Tamağ Dağı toponomik olarak bilinsin. Yok bilinmiyorsa, o vakit baş, bir dağın değil, suyun başı (su başı) olmalıdır.
- 23 R. R. Arat, *Atabetü’l-Hakayık* çevirisinde ıd>ıs değişmesine değinmiştir. Nitekim, *Ibnü’l-muennâ Lûgati*’nde “idi” karşılığında “sahip, is” yazılmış. *Derleme Sözlüğü*’nde ısır “sahip” demek. Teleütler “su ezi” deyimini kullanır. Bu bakımdan, lehçelere göre idi~ısı~ezi farklılıkları doğaldır.
- 24 İduk sisteminin, Lévi-Strauss’un Kuzey Amerika kıızılderililerinden alıp kavramlaştırdığı *manido* sistemini andıracağına işaret edeyim (Lévi-Strauss 1973, p. 90-91).
- 25 Bu konuda özellikle bakınız: Rubrouck 1985, p. 90-96, 146-147).
- 26 İnan’ın (1987) sözünü ettiği Yakutlar’ın *iye kul*’ı, kam-havan ilişkisine girdiğinden ongun olarak kabul edilemez. Altay Türklerinde kamların ruhu sayılan *pura-burga* da böyledir.
- 27 Ebulgazi’nin eserindeki boy-kuş eşleşmesini çocuksu bulduğumdan analize katmıyorum.
- 28 “Müçe”, pay, ülüş anlamına.
- 29 Oğuzlar’ın kasaplık at tekniğiyle Black Food Kıızılderililerinin kasaplık (bizon) tekniği, hemen hemen, aynıdır (Wheat 1967).
- 30 Bu değişikliğe şaşmamalı, çünkü efsane –tarihin simgeleri, tarih– tarihin ilettiği metinleri bozabilir; yani, imgelenen değişmez, imgeleyen değişir.

II *Selçuklular*

XI. yüzyılın başlarında Oğuz boy federasyonunun doğusunda, Isbicab (Sayvan)-Mirki hattının kuzeyinde Türkmenler, onların güneyinde, Semerkant-Kaşgar doğrultusunda Karahanlı, Karluk, Yağma, Çiğil, Tuhsî vs. boyları, onların batısında Horasan-Maveraünnehr dolayında Samanî Devleti, onun da kuzeyinde, Dihistan-Aral yayı üzerinde Harzem ülkesi bulunuyordu (Le Strange 1976; Barthold 1984). Oğuzların kuzeyinde ise Kimek boyları, kuzey-batısında Hazarya ve Peçenekler vardı.

Görüldüğü gibi, XI. yüzyılın başında Isbicab şehri üç Türk ulusunun birleştiği bir merkezdir. Bu merkezin dolayında, saat yönünde Oğuz, Türkmen ve Karluk toplulukları sıralanır. Kaşgarî'ye göre (DLT: Ata; Dan) zaten "Karluk: Bir Türk boyu (olup), göçebedir. Oğuz değil, Türkmen'dir" Aynı biçimde "Oğuz (da) bir Türk boyudur... Oğuzlar Türkmen'dir. Bazen Oğuz Türkmen; bazen Türkmen Oğuz diye anılır" Bu demektir ki XI. yüzyılın anlayışına göre Türkmen, Oğuz da olabilir Karluk¹ da. Üçü ögür olmuştur.

A. Türkmen

Türkmen adı ilk kez VIII. yüzyılda yazılmış bir Sogut mektubunda geçer. IX. yüzyılın başında Çinliler onlardan T'e-chu-meng olarak bahsederler (Golden 1992, p. 212). İslam kaynaklarında ise Türkmen adı X. yüzyılın ikinci yarısı coğrafyacıların-

dan Makdızî'nin (Mukaddesî)² eserinde geçiyor. Bu adın anlamı Birunî'ye göre (öl. 1051) şöyledir:

“Araplar'la Türkler arasında tercümanlık yaptıklarından, tercüman kelimesiyle uyak olsun diye Müslüman Oğuzlara Türkmen denmiştir” (Şeşen 1985, s. 108). DLT'de ise, Türkmen adı *Türk-manand* yani, Türk-benzeri sözünden türetilmiştir. Öyküsü şudur:

“Zülkarneyn (*Büyük İskender) Semerkand'ı geçip, Türk ülkesine yöneldiği sıralarda, Türklerin... Şu adında genç bir hakanı vardı. Balasagun yakınındaki Şu kalesini bu açmış ve yaptırmıştır... Şu Hakana Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş, 'Emriniz nedir, savaş mı edelim? Ne buyurursunuz?' diye sormuşlardır. Hakan ise hiçbir şey söylemeden sıvışıp gitmiştir. Orada çoluk-çocuğuyla sadece yirmi iki kişi kalmıştır. İşte bunlar Oğuzlar'dır. Bu yirmi iki kişi ya ya ya olarak çekip gitmek, ya da orada kalmak üzere görüşürken, iki kişi daha çıkagelir. Yirmi iki kişi yeni gelen iki kişiyle tanışır ve konuşurlar. Yirmi iki kişi derler ki, 'Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur, bir yerlerde durmaz, burardan er-geç basıp gider, biz de yerimizden olmayız. Sizler de bizimle burada kalın.' Sonra bunlara Kalaç denmiştir Zülkarneyn dönüşünde bunları: Oğuzlar'la Kalaçlar'ı, aynı yerde, uzun saçlı ve Türk kılığında görünce onlara Türkmanand demişti. Farisi, Türk'e benzer demektir” (DLT: Ata; Dan).

Her iki halk etimolojisinden bu öykünün mesnetsiz olduğu meydandadır. Doğrusu, Türkmen, Türk adına “pek, yoğun” gibi arttırıcı anlamlar yükleyerek *-men, man* son ekiyle kurulan ve böylece Türkü yeniden belirleyen bir addır (Deny 1921; Kafesoğlu 1958; Banguoğlu 1974).

Makdızî'den öğrenildiği kadarıyla X. yüzyılda Balasagun'la Taraz'ın yüz mil doğusundaki Mirki kasabasının dolayında, özgül ve bölünmez Türkmen adlı bir boy yaşıyordu. Bu boyun iligi (hanı) Ordu adlı bir kasabada oturuyordu.

“Ordu, Türkmen hükümdarının (ilig~han) oturduğu ufak bir yerdir. Bu ilig, Isbicab hâkimine armağanlar gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su dolu bir hendek vardır. Türkmen iliginin sarayı surun içindedir” (Şeşen 1985, s. 253. *ilig'i ben ekledim*).

Ordu şehri Balasagun yakınlarındaki Kuz Ordu olmalıdır. Bu yöre Karluk ili içindedir. Zaten *Hudud al-Alam* Mirki kentinin Karluk'a ait olduğunu kaydeder (*Hudud*, p. 97). Ne var ki, Yakut'tan Kazvinî'ye, Kazvinî'den Havkal'a dek aktarılan Arap histografi geleneğine göre, Isbicab Oğuzla Karluk'u ayıran sınır bölgesinde bulunur. Böyle olunca, Makdızî'nin bahsettiği Türkmenin Karluk kadar Oğuzla da yakın yaşadığı anlaşılır. Nitekim, Birunî için Oğuzlar Türkmen'dir. “Oğuz, Müslüman olunca Türkmen oldu denilir”, diyor (Şeşen *ibid*). Öte yandan, başka bir yerde Makdızî, “Berüket büyük bir şehirdir. Burası ve Bulaş korkularından Müslüman olan Türk<men>lere³ karşı cephe-dir”, yazmış. Bu haber Birunî'ninkiyle çelişir gibi. Ama belki de çelişmez, eğer Türkmenler sahiden korkudan Müslümün olmuşlarsa...

B. Selçuklu Uruğu

Oğuzlar'ın Kınık boyundan olan Dukak'ın (*Ahbar* s. 2; DLT; Ata; Dan) Hazar Kağanının ya da Hazar Beyinin (Behinin) yanında bulunan biri olduğu anlaşılıyor⁴ (Bar Hebraeus I-292; İbnü'l-Adim, s. 20). Belki de kağanın ya da kağan behin yoldaşlarından (*comitatus*) ya da komutanlarından biriydi.⁵ X. yüzyılın başlarında bir Oğuz Kınık'ının nasıl olup da Hazarların yanında çalışmış olduğu sorusu ise, galiba *Hazar-Cabridge Belgesi*'nde açıklığa kavuşuyor: “Hazarlar Torkiya (Oğuz olarak alın) Hükümdarını ücretle tuttular” (Golden 1992, p. 210). Dukak'ın Temür Yalığ (Demir Yaylı) lakabı onun *alp savaşılar* kurundan olduğunu gösterir. X. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Hazar devlet yöneticilerinin dini olan Musevîliği seçmiş olduğu düşünülebilir (*Ahbar*'a göre “Karun Musa kavminden idi).

Melikname geleneğine göre⁶ (Cahen 1946; Kafesoğlu 1955) Dukak, "Hazarların Müslümanlara savaş açmasına karşı" olduğu için kağanla (-behle) atışmış, hattâ onu tokatlamıştır. İbn Hâsul daha da ileri giderek Hazar Hükümdarına kılıçla vurduğunu yazar (1940, s. 265).

Gerçekten, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazarlar'ın Kafkasya Müslüman halkına karşı hasmane bir tavır takındıklarını bildiren şöyle bir haber var: X. yüzyılın başından beri Ruslar İslam ülkeleriyle ticaret yapmanın yararlarına olacağını bilmektedirler. Nihayet, 912 yılında Hazar Kağanını rüşvet karşılığında (ulcanın yarısı) Hazar Denizi ve Kafkas Derbendi yollarını açmaya ikna etmişlerdir. Sonuç felaket olmuş, galeyana gelen Hazar Müslümanları dönüş yolunu kesip, otuz bin (*sic*) Rus'u katletmişlerdir. Bu olaydan ders almayan Kağan, ertesi yıl, bütün ulcayı kendine almak fikriyle, Derbend'e yeni ılgarlar düzenlemiştir (913). Bu kez tepkiler sadece Hazar Müslümanlarından değil, Müslim ve gayri-müslim devlet hizmetinde bulunan bütün gulâmlardan (beş bin kişi) gelmiş, savaşmayı kesinlikle reddetmişlerdir (Golden 1980, I, 80).

İmdi, Dukak'ın bu olaylara karışmış olduğu ileri sürülebilir mi? Belki. Çünkü o bu tarihte hayattaydı. Ölümü 924 dolaylarında olmalıdır.⁷

Oğlu Selçuk'a gelince: Önce onun adı üzerinde duralım.

Selçuk telaffuz ve imlasının Türkçe ses uyumuna aykırı olduğu besbelli. Doğrusu ya Salçuk olmalı ya da Selçük. Eğer ad, Türkçe "sal" isim kökünden yapılmışsa, onu (c k) küçültme son ekiyle Sal+çuk; yani, "ufak sal" olarak açıklamak kolaydır. Pek olasıdır ki, bu ad, Türk geleneğine göre, doğum anındaki bir olayı anımsatmak için konulmuştur (diyelim: ana, doğumu sal üzerinde yapmıştı). Ama eğer ad, Arapça "sel" (*sayl*) isim kökünden yapılmışsa, (ck) küçültme son ekine rağmen, onu Sel+çük; yani (küçük-sel) olarak açıklamak imkânsız olur. Çünkü, X. yüzyıl Oğuzları Arapça *sayl* kelimesini bilemez. Fakat, Kaşgarî üstüne basa basa, adı Selçük olarak yazmışsa bunda bir iş var demektir. O vakit, "sel" kökünün herhangi bir Türkçe lehçede olup olmadığına bakmak gerekir. Nitekim, Rasonyi (1939) Sel Dağ, Sel Su gibi özel ad örneklerin-

den hareket ederek, başka hiçbir Türk lehçesinde rastlanmamış olsa bile, Kırgız lehçesinde bulunan Sel'in "buz" ya da "buzul" anlamını verdiğini anımsatarak, Selçuk adının Selçük yani Buzcuk, Buzulcuk olabileceğini ileri sürmüştür. Tam Kaşgarî'nin dilediği gibi. Belki doğrudur ama, Selçuk'un Barateğin'de doğmuş olduğuna değin yaptığı cüretli varsayım bile, adı geçen Kırgız onomastiğinin nasıl olup da sekiz ile on iki bin kilometre uzaklıktaki Hazar ya da Oğuz lehçelerine sıçradığını açıklayamaz.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Rasonyi'nin savı bir yana bırakılırsa, adın aslı mutlaka Salçuk imlasıyla yazılmalıdır. Galiba, başlangıçta yapılan bir zühul ya da hata bu adın hem etimolojik (sel), hem de ortografik (çuk) çarpıtılmasına neden olmuştur.

Doğrusu Salçuk da olsa, Selçük de olsa bu ad gerek Dukak'ın oğlu olarak, gerek onlar tarafından kurulan Türk Devletinin adı olarak hep Selçuk diye adlandırılmıştır-adlandırılacaktır. Ne var ki, bu ad üzerinde bir başka kuşku daha vardır. Bu kuşku, şimdiye kadar bilmezlikten gelinmiş ya da ihmal edilmiş, fakat tarihi anlama açısından boyutları genişleyebilecek bir sorundan; Selçuk adının dünden bugüne tahrif edilmiş bir biçimde aktarıldığını düşündüren bazı belgelerden kaynaklanır (imla hatası sonucu ya da değil).

İbn Hassul (1058) Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde yaşamış, Rey'de divan reisliğinde bulunmuş bir kişidir. Risalesini Tuğrul Bey'e ithaf etmiş olduğu rivayet edilir. Risalede Selçuk adı *s.r.j.q* olarak yazılmıştır (İbn Hassul *op. cit.*, s. 265; Bosworth 1973, p. 220; Kauymjian 1969, p. 247). Aynı imla, Ermeni tarihçi Anili Mihtar'da da vardır; Sarçuk. Dahası Sarkavag, Kirakos gibi tarihçiler de Selçuk'un adını hep böyle yazmışlardır. Acaba, Selçuk'un adı gerçekten *s.r.j.q* Sarçuk mu idi? Konuyu irdelemekte yarar var.

Sarkel, Don-Volga (İdil) kıstağı üzerinde bulunan Hazar devletinin orda kentidir. Constantine Prophyrogenitus bu adı *Ak Ev* (*op. cit.*, p. 1873), ondan sonrakiler *Ak Yayı* olarak dillerine çevirmişlerdir. Kelimenin bileşik isim olduğu bellidir: *sar-kel*. Şar-Şere Çuvaşçada ak, beyaz demektir (Çuvaş Sözlüğü), Al-

tayca şar~sarı, soluk; Moğolca şıra, Türkçe sarı (g) kelimeleriyle yakından ilişkilidir. Yani, Çuvaşça "ak" Altayca sarı yerine geçer. *Kel'in* ise gene Çuvaşça kil~ev'den geldiği söylenebilir (*ibid*). Türkiye Türkçesinde -gil son eki şeklini alır; "ev halkı" anlamına. Öyle ise, Hazarca (>Çuvaşça) Sarkel, düpedüz Akev demektir. (Daha fazla bilgi için: Golden 1980; Pritsak 1982). Böyle olunca, Sarçuk (Sar-çuk) adının da, Hazarca Akçuk~Akçık demek olduğu anlaşılır. Tıpkı DKM'deki Karaçuk adı gibi. Ayrıca, Hazarlar arasında (ck) küçültme son ekinin varlığı da biliniyor. Kündecik, Abbasî Halifesinin emrinde çalışan Hazarlı bir komutan olup, asıl adı İshak idi.

Kanıımı özetlersem: Hazar Kağanının (behi'nin) emrinde bulunan Kınık boyundan komutan Dukak oğlunun adını Hazarca Sarçuk (~Akçuk) koymuş olabilir, meğer ki İbn Hassul ile Anili Mihtar ortografik hata yapmamış olalar. Yapmışlarsa, onun asıl adı Salçuk'tan başkası olamaz.

1) Selçuk Subaşı

Dönelim konumuza: Selçuk'un Hazarya'da yaşamış olduğunu ima eden tek yazar Bar Hebraeus'tur. Gerisi onu hep "bir" ülkenin başındaki yabgunun subaşısı olarak tanır (*Ahbar et al*). Divan bu olguyu daha açgın belirtir: *Selçük Sübaşı* (DLT, I, 140). Selçuk Subaşı Oğuzlar'ın Kınık boyundan olduğundan Reşideddin ona, "Kınık Selçuk" der (*op. cit.*, s. 76). Öyleyse, sözü edilen yabgu muhakkak Oğuz Yabgusudur (IF: Şeş; Can).

Babası Dukak öldüğünde Selçuk on yedi yaşında olmalıdır. Belki bu yaşta, yani, *circa* 924'te Hazar orda kenti Sarkel'i terkedip Oğuz iline, kendi öz Kınık obasına dönmüştür. Belki de Hazarya'da hiç yaşamamış, çok küçükken Kınık'a dönmüştür. Bilinmez. Belgeler onun gençliğini Oğuz Yabgusunun kışlağında; yani Yangıkent'te geçirdiğini yazar. Genç yaşta subaşı atanmıştır (*Ahbar*, "sinn-i rüştüne baliğ" olduğu zaman).

Tarih-i Güzide onun Oğuz ilinden Cend'e göç edişinin tarihi olarak 985 yılını verdiği göre yurdunda azrağından altmış bir yıl kalmıştır. Selçuk'un Cend'e göçüş nedenine gelince:

Geleneğe göre: göçün nedeni Yabgunun hatununun Selçuk'a olan antipatisidir. Bunu bir kalemde çiziyorum.⁸ Tarihi

açıklama ya da anlamada kadın entrikalarının hiç yarar bir tema olduğu su götürür bir iddiadır. Fakat o vakit 'olçuk Subaşının Cend'e göçüş nedenini, acaba, Oğuz siyasal yapısının geçirmekte olduğu krizde mi aramalı? Deneyeyelim. Oğuz Yabguluk siyasal yapısının "çokboylu başkanlık" sistemi biçiminde olduğunu görmüştük. Yabguluk domuzuntulu olarak boylar arasından seçilen (sistematiğini bilmiyoruz) bir boya veriliyor, bey de yabguluğu gene boylar arasından seçilen kuz irkin'lerle birlikte yönetiyordu. Öyle gözüküyor ki (R. C. I. E. Çİ'den Turan 1980, s. 76-93), X. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Yazgır boyundan Baran (Baranlu oğlu), Oğuz Yabgusudur. Onun oğlu Ali Han da Yangikent'te yabgu olarak hüküm sürmüştür. Gardizî'ye göre Müslüman oluş tarihi 1003'tür (*ibid.*, n. 77). Onun oğlu ise (kuşkusuz Selçuk'un ölümünden sonra), atabey Bügdüz Kardıcı ile birlikte Cend'e vali olarak gönderilen Kılıç Arslan, namı diğer Şah Melik'tir ki, kötülükleri (ırz düşman filan) ve kindarlığıyla (Selçuklu uruğuna karşı) tanınır. Atabeyin Yazgır olmayıp, Bügdüz olması Oğuz başkanlık sistemi geleneğine tamamen uygundur. Ne demek istediğimi ve nereye varacağımı açıklayayım.

Reşideddin'in sözünü ettiği (*ibid.*), galiba Kayığ boyundan Dib Yavgu'nun başkanlığındaki anakronik bir Oğuz siyasal aygıtını hatırlayalım. Bu aygıt içinde kuz irkin ve subaşı, diyelim Salgur, Töger ya da Bayundur boylarından seçilmiştir; kengeşte kararlar hep birlikte alınır. Aynı durumu, Selçuk Subaşı için düşünelim. O da Yazgır boyundan Baran Yabgu ile Bügdüz boyundan Kardıcı atabeyle birlikte yabguluğu yönetmekteydiler. İmdi, Oğuz çokboylu başkanlık sistemi bir hanedana bağlı olmadığına göre kimsenin Oğuz Yabgularının seçimini verasete; yani veliaht tercihiğine göre belirleme hakkının olmaması gerekir. Oysa, Yazgır boyu döneminde bunun tam aksi olmuş, Yabgu Baranlu, oğlu Ali'yi Yabgu atadığı gibi, torunu Şah Melik'e de yabguluk yolunu açmıştır. Tıpkı, Samani ve Harzemşah ülkelerinde olduğu gibi.

Sanırım bu noktada Yazgır Yabgu Baran'la Kınık Subaşı Selçuk arasında ihtilaf başgöstermiş, Yabgunun oğlu Ali'yi yabguluğa vâris göstermesiyle, Selçuk başkaldırır olmuş, fakat mü-

cadelede yenik düşerek, ili terk etmek zorunda kalmıştır. Olguyu Hatunun; yani Ali'nin anasının ağzından dinleyelim: Hatun Baranlı Yabguya şöyle diyor:

“Mülkün (ülkenin) sonu çıkmazdır, anlaşmazlığa tahammülü yoktur. Eğer, Selçuk katledilmezse... senin için saltanat şarabının içimi saf olmaz ve devlet gün görmez. Zira onun seni ülkeden silmesi kesindir” (*Ahbar*, s. 2).

Bu ifade, gösteriyor ki Hatunun Selçuk'la olan sorunu basit bir sempati, antipati sorunu değildir. Sorun, galiba, devletsiz bir Oğuz başkanlık sistemine devlet-li bir hanedan geleneğini yerleştirme arzusudur.⁹

Tarihsel dediklerden yola çıkarak, onların arasındaki boşlukları doldurmak üzere yapılan bu yorum doğru mu, yanlış mı bilinemez. Bilinen tek şey Selçuklu'nun Cend'e varır varmaz yaptığı ilk iş, oradaki Oğuz Yabgunun (vekilini) hemen kovmak olmuştur.

2) Cend'e Göç ve İslam

Selçuk, Cend'e göçerken (985) bir habere göre (Cahen 1949) yanında sadece yüz atlı, on beş bin deve ve beş bin koyun vardı. Bu demektir ki, beş kişilik bir çadır halkından (aile) ancak bir savaşçı çıkar varsayımı altında, Selçuklu konatı¹⁰ beş altı yüz kişilikti; tamı tamına yüz aile eder. Ayrıca, her savaşçının bir yedek atı olduğuna göre, konatta azrağından iki yüz at vardı. Oysa, 1776'da beş kişilik oldukça zengin bir Kazak ailesinin binek ve yiyecek (et, kırmız) için elli ata ihtiyaç gösterdiği biliniyor (Khazanov 1983, p. 30). Bu standardı Selçuklu konatına uygularsak, ihtiyaçları olan atın beş bin dolayında olması gerektiğini anlarız. Onların iki yüz atma karşılık büyük bir rakam. Çok mu fakirdiler, yoksa koyun ve deveyle mi idare ediyorlardı? Galiba ikincisi; çünkü, aynı Kazak standartlarına göre her ailenin yüz koyuna ihtiyacı vardır ki Selçuklu konatında bulunan koyun miktarıyla aynıdır (beş bin). Deveye gelince: her ne kadar, Oğuzlar'da çift hörgüçlü devenin (Bahtırya devesi) soğuga karşı dayanıklılığından dolayı uzun mesafe göç bineği ola-

rak kullanıldığını biliyorsak da, verilen on beş bin rakamı abartılıdır. Ola ki, ticaret maksadıyla yanlarında getirmiş olsunlar (çapulcuların bu develeri çalmaya teşebbüs ettikleri rivayet edilir).

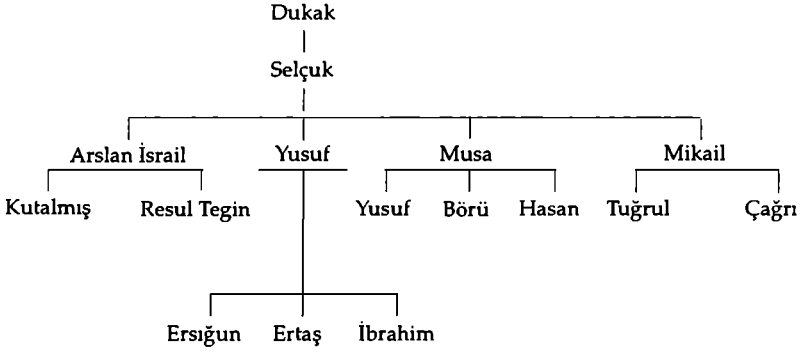
Başka bir haber de Bar Hebraeus'tan (*op. cit.* 1, 1-292): O, Selçuk'un yalkısı, develeri, davarı ve sığırla (*sic*) birlikte göçtüğünü söyler. Sığırla göçülmeyeceği bir yana, bu haberin hiçbir anlamı yoktur.

Anlaşılan, göçen Selçuklu kafilesinin beş altı yüz kişilik kadınlı erkekli bir konat olduğudur. Yanlarındaki koyun yeterli idiyse de, at sayısı düşüktü. Ne var ki, deve sayısının aşırılığı onların Cend'e göçerken "sermayelerini" yanlarında taşıdıklarına işaret eder. Herhalde, develeri Cend pazarında Müslüman tacirlere satacaklardı.

Konat, Kaşgarî'nin de belirttiği gibi kendi Kınık boyundan ayrılan ve Selçuk Bey adıyla anılan bir oğuş üzerine kurulmuştu. Böyle bir öbekleşme X.-XI. yüzyıllar için normaldir. Nitekim, bu yüzyıllarda Oğuz ilinden güneye ve güneybatıya inen göçlerin hiçbirinde özgül ve tükel bir boy göçü görmüyoruz. Kınık gibi, Avşar ve Salgur da böyleydi. Bundan böyle, boylar tirelere bölünüp parçalanacak, konar göçer konatlar haline geleceklerdir. Her biri uzun süre, kökenlerini unutmayacaklardır ama, kendileri hep bağlı oldukları beyin adıyla anılacaklardır.

Selçuk'un dört oğlu olmuştur. Bunlardan üçünün adı Ahbar, Bar Hebraeus, İbn Fındık ve Ravendî'de aynıdır: Mikail, Musa ve Arslan İsrail. Dördüncü çocuğun adı -ki Cend'e gelmeden önce ölmüştür- kimilerine göre Yunus, kimilerine göre Yusuf'tur. Bu adlar Tengrici olsun, Nestorî olsun, Müslüman olsun Türkler'in hepsine konabilir. Ama, Hazar bağlamında incelenmesi ilginç olabilir.

Şimdi, dört kuşak Selçuk atauruk inişini gösterelim (Şekil-7).¹¹

Şekil-7

Selçuklu soykütüğünde bulunan adları üç kategoride toplayabiliriz: i) Aslen Musevî kökenli olup, başka dinlere sanlık olanlarca da kullanılan adlar (Y); ii) İslamî, Arapça adlar (M); iii) Türk adları (T) (Çizelge-8).

Y	M	T
İsrail	Resul	Dukak
Yusuf	Hasan	Salçuk
Musa		Arslan
Mikail		Kutalmış
İbrahim		Börü
		Ersiğün
		Ertaş
		Çağrı
		Tuğrul

Çizelge-8

Selçuk'un oğulları İsrail, Yusuf, Musa, Mikail ile torunu İbrahim'in adları Musevî kökenlidir. Eğer, Hazar Musevî bağlantısı göz önüne alınırsa bu durum şaşırtıcı olmaz. Hele, İsrail adının seçilmiş olması bu görüşü kuvvetlendirir; çünkü, Beni İsrail, Musevî milletini ifade eden bir kavramdır. Yalnız, İsrail'in ayrıca bir Türk adı daha vardır Arslan Bence, anasının anasının (ninesinin) adı olmalıdır. Oğuzlar, çaliba, dede ve nine adlarını seçerek kullanırlardı (Irons 1975) 17

Selçuk'un sadece iki torunu Arap Müslüman adı taşıyor: Resul ve Hasan.

Türk adlarına gelince: Başta, Selçuklu'nun atası Dukak'ın adı var. Kaşgarî, "Oğuz, her tâ'yi dâl'a çevirir" dediğine göre (DLT: Ata; Dan, I-26), Dukak-Tukak olmalıdır. Ad, tuk-fiil kökünden -ak sonekiyle yapılmıştır. Satuk Buğra Han'ın güveyinin adı Tuk Buğra Han'dı (Grenard *op. cit.* p.11). Tuk-fiil kökü "tuğ->" toğ ile ilgili gözüküyor. O vakit ad, Doğ-ak biçimini alır ki, günümüzde "Doğuş" imgesi verir. Ama, tuğ isim kökü, davul ya da bayrak anlamına da gelebilir (*ibid.*).

Yukarıda, Selçuk adının Selçuk yorumundaki belirsizliğe değinmiş, Salçuk imlasının en doğrusu olduğunu sandığımı söylemişim. Bu durumda, ad Türkçe olmasına Türkçedir ama, anlam olarak belki de bize, Hazarlar'ın Musevîliği bağlamında, "henüz emzikte bir bebek olan Musa Peygamber'in bir sazlıkta sepet içinde (salcık içinde) bulunması" öyküsünü de hatırlatabilir. Eğer böyle ise, semiyotik olarak, bu ad dahi (Y) kategorisine sokulur: Kutalmış, Arslan, Börü, Ersuğun, Ertaş, Çağrı ve Tuğrul öz Türk adlarıdır.

Çizelgenin sunduğu *anthroponymic*, Selçuklular'da ataları Dukak dışında, ikinci, üçüncü ve hattâ dördüncü kuşak soy inişinde Musevî kökenli ad koyma geleneğinin kuvvetli olduğu, fakat giderek azalarak Türkçe adların kok saldıgıdır. Torunların kimine kut inmiştir (Kutalmış), kimi canlı (Arslan, Börü, Sıgun, Çağrı, Tuğrul), kimi cansız (Taş) doğa varlıklarını kendilerine eş tutmuşlardır.

Dördüncü kuşakta konulan Arap Müslüman adlarının fevkalade seyrek oluşuna dikkat edelim. Sadece, Resul ve Hasan. Toplum henüz bir geçiş dönemine girmiştir. *Terminus ad quid*

992'de Müslüman olan Selçuk uruğunun ne kuttan ne de doğadan henüz kopmadığı anlaşılıyor. Resul ve Hasan gibi adlar bir çeşit vaftiz adları gibi kalıyor.¹³

Selçuklu-Hazar ilişkilerini incelemeye devam ediyorum.

OKD'den Oğuzlar için ok ve yayın simgesel değerinin ne olduğunu biliyoruz. Ok ve yay siyasal başatlığı temsil ederdi (Turan 1945). Oğuzun bu simgeyi Selçuklu'ya taşıdığı açıktır. Kuruluş döneminde Tuğrul Bey'in darp ettiği dirhemler üzerinde daima ok ve yay bezeği bulunurdu. Çağrı Bey bunları az kullanmışsa da, oğulları Kavurd ile Alp Arslan'ın darp ettiği paralar üzerinde ok ve yay görülür (Bulliet 1974). Bunlar, onların ilk tuğralarıdır. Tuğrul Bey ile amcazadesi İbrahim Yınal'ın mektuplarında da hep bu tuğra vardır (İbnü'l-Athir'e göre, İstanbul Camii'nde Tuğrul Bey adına hutbe okunurken, minbere ok ve yay asılmıştı: Cahen 1943-45).

İmdi, asıl konuya geliyorum: Hazar ekonomisiyle ilgili araştırmalar yapılırken Rus nümizmatı Bykov bulunan sikkeler arasında seksen üçünün bir tuhaf (tarih hataları gibi), Abbasî tipinde paralar olduğunu görmüştü. Daha da tuhafı bunların kalp olmadığıydı. O dönemde, Fin-Rus-Kafkasya doğrultusundaki ülkelerde para darp edilmediğine göre bu paralar ancak Hazarlara ait olabilirdi. Çünkü paraların üzerinde ok-yay tuğrası **Y** vardı. Bu olgu, Hazar ekonomisi üzerinde çalışan Nononan'ın (1982) bir makalesinde –ihtiyatla– duyurulunca, hemen ardından Cahen (1985), Hazar-Oğuz/Hazar-Selçuklu ok ve yay simgeleri arasındaki ilişkiye değinen bir makale yazdı. Ona göre, bunlar gerçekten Selçuklu tuğrası olan ok ve yaydı. Bu saptama, Selçuklu uruğunun Hazar kökenli olduğunun bir kanıtı olarak sunuldu.¹⁴ Bana kalırsa yeterli değil. Çünkü, ok ve yay siyasal başatlık simgesi olarak Hazarlar'da kullanıldığı gibi, Oğuzlar'da, Melikşah dönemine kadar Selçuklular'da da kullanılıyordu. Hattâ, onlardan çok önce, On Oklar bile adlarını siyasal birlik demek olan Ok kelimesinden almışlardı.

Oğuzlar İslamiyet'i yakından tanıyorlardı. X. yüzyılda çevreleri zaten Türkmen, Karahanlı, Samanî ve Harzemli toplumlarıyla sınırdaştı. Erba nehrinin batısında, ahalisinin bir kısmı Müslüman olan Hazar Devleti'yle onun kuzeyindeki hakanları

İslamiyet'i benimsemiş olan Bulgar Devleti'ni biliyorlardı. X. yüzyılın başında Horasan Valisi, Yabguya'dan (Yabguluk) Balkık adlı birini kabul edip, onunla görüşmüştü (Zikreden: Pritsak 1981: 1952). Ayrıca, Harzem üzerinden Hazarya'ya giden izlekte bulunan Oğuz ilinden pek çok Müslüman tacir gelip gidiyordu. İbn Fazlan, Oğuz Türkleri'nin Müslümanları nasıl gördüklerini anlatır: Bazıları ona Kuran okutup keyiflenirken, bazıları da onun naif tefsirlerini dinlemekten zevk almış.

Selçuk, Cend'e göçerken mutlaka kararlıydı. Şöyle dediği söylenir:

"Biz yaşamak istediğimiz bu ülke halkının dinini kabul etmeliyiz. Eğer, onların törelerine uymazsak kimse bize yüz vermez, biz de tek başımıza kalmaya mahkûm oluruz" (Bar Hebraeus *op. cit.*, s. 293).

Ve galiba, Harzem emirlerinden kendilerine İslam dinini öğretecek bir hoca göndermelerini rica etmişti. Fakat, gene de Tengricilik ve kamlıktan kopmadıkları anlaşılıyor. *Alıbar'a* göre Selçuk, bir gece rüyasında ateşe işediğini ve ateşin kıvılcımlarının dünyanın doğusuna ve batısına sıçradığını görmüştür (*op. cit.*). Bir tefsirciye danışmış, o da, "kendi kuşağından beylerin dünyanın dört bucağına hâkim olacağını" muştulamıştı.

Belki rastlantıdır ama, Mes'udi'nin *Acubü'd dînya* adlı kitabında şöyle bir parça var:

"Hükümdarlarının belli bir günü vardır. O gün onun adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar yukarıdan ateşe bakarken, kâhinler bu ateşe karşı bir şeyler söyler" (Şeşen 1988, s. 32-33. *İtalik benim*).

Bu hükümdarın ülkesinin adı belirtilmemiş olmasına rağmen başka yerde verilen bilgilerden, orasını bulabiliriz. "Kökeni Yafes'tir, Türk diye anılır. En büyük hükümdarlarına Hakan denilir. Bulgar ülkesinde oturur (Bulgar'a yakın orda kenti Sarkel olmalı). Hakanın tacı ve tahtı som altındandır. Kendisi kutsaldır, ortalıkta sıkça gözükmeyiz. Halkın bir bölümü

yerleşik, bir bölümü göçebedir. Kimi Mecuzî'dir, kimi Musevî."

Kuşkusuz bu ülke Hazarya'dır. Orası hakkında bildiğimiz her şey, adı söylenmeden, *Acaibü'd-dünya*'da anlatılmıştır. Ancak, alıntıda zikredilen Musevî Hazar kağanlarının kamlamayla olan ilişkisi bilinmiyordu. Adı geçen "kâhin" herhalde kaml olmalıdır; özellikle ateşe karşı ırkılamanın bir kamlama yöntemi olduğunu bildikten sonra.

Bu küçük yorum yararlı oldu. Böylece Selçuk ailesinin *via* Hazarya, bir zamanlar Musevîlikle ilişkisi olmuş olsa bile, kendi öz tanrıcılık ve kamlama geleneğinden kopmamış oldukları ortaya çıktı. Sanırım, Cend'de İslam'a bakış açıları pek farklı değildi.

Aslında, Selçuk ve beş yüz kişilik konatının Oğuz Yabgunun gazabına rağmen, nasıl olup da korkusuzca yabgunun kışlağı olan Yangıkent'ten birkaç adım ötedeki Cend'e gelip yerleştiği anlaşılabilir. Bu fütursuzluğun Samanî varlığından ya da desteğinden esinlendiği bellidir. "Daha başından beri Selçuklu ailesinin (Oğuzların) Samanîlere eğilimleri ve hizmetleri vardı", diyor Utbî ile İbn at-Athir (Zikreden: Turan *op. cit.*, s. 74). Selçuklu ailesi İslam'ı seçerken Samanîlerle uzun süre devam edecek bir ittifakın da temellerini attıklarının bilincinde olmaydı. Müslüman olan Selçuk ve ailesinin ilk işi "Cend Müslümanlarını" Oğuz Yabgusunun haracından "kurtarmak" olmuştur. Ve galiba bu gazaların birinde Selçuk'un hayattaki üçüncü oğlu, Çağrı (doğ. 987) ile Tuğrul'un (doğ. 990) babaları Mikail ölmüştür. Müslüman olan Çağrı, Davut, Tuğrul da Muhammed adlarını almışlardır. Bundan böyle, onları dedeleri Selçuk büyütecektir. Selçuk ünlü rüyasını herhalde o sıralarda görmüştü!

C. Selçuklu Maveraiünnehr'de

Selçuk 1007 (belki 1010) yılında Cend'de öldü. Daha önce oğulları Arslan İsrail ve Musa, Maveraiünnehr'e inmiş, Buhara yöresindeki Nur otlaklarında mekân tutmuşlardı. Yazları Sogdiana'ya iniyorlardı (Ravendî, s. 4). O dönemde Buhara, Samanî Devleti'nin başkenti olduğuna göre buradaki otlaklar Sel-

çuklu'ya putperest akıncılara karşı ucu savunmak göreviyle verilmiş olmalıdır. İşte, bu tarihten sonradır ki, Samanî-Selçuklu ittifakı güçlenmeye başladı. Nitekim, 992'de Karahanlı Buğra Han Harun, Buhara'ya saldırırken Selçuklu Oğuzları Samanîlere yardım etmişler, başkentini düşmesine engel olamamışlarsa da, dönüş yolunda Buğra Han'ın ordusunun önünü kesip, ağırlıklarını yağma etmişlerdir.

Buhara'nın düşmesi Samanî Devleti için sonun başlangıcı olurken, Selçuklu konatı için sadece bir başlangıçtır. Bundan sonra, Arslan İsrail "Yabgu" olarak ünlenecek ve konatı Nur Buhara'ya sıkıca yerleşecektir. Galiba, bir ara, Arslan İsrail başarılarını babası Selçuk'a anlatmak üzere Cend'e dönmüştür (İbn at-Athir'den zikreden: Köymen *op. cit.*, s. 45).

996 yılında Buhara ikinci kez Nasr İlig'in orduları tarafından zaptedildi. Samanîler'in yardım çağrısına uyan Gazne Emiri Sebük Tegin, başkenti geri almasına aldı ama, barışı da kendi adına imzalamayı ihmal etmedi. Böylece Samanî gitti, yerine Gazneli geldi.¹⁵ Ve 1007'den 1017-18 tarihlerine dek geçen bu dönem içinde, yani tam on yıl Maverâünnehr'de Selçuklu adı duyulmadı.¹⁶ Bu süre içine Arslan İsrail Yabgunun konatının Kızılkum'da konar göçer hayatını sürdürdüğü sanılıyor.

Fakat, birdenbire, 1017-18 yıllarında Arslan İsrail'in başkanlığındaki Selçuklu konatının kaderini değiştirecek bir olayçatısının gelişmesine tanık oluyoruz. Bu oluş üç olaydan kaynaklanır:

1) Ali Tegin olayı; 2) Çağrı Bey'in batı seferi; 3) Doğudan gelen ilk göç dalgası.

Bu olayları yerine koymadan önce, önerme düzeyinde şu hazırlığı yapmama müsaade edilsin.

Selçuklu konatı Samanîler'in dostu olarak Maverâünnehr'e göçerken aklında büyük serüvenlere atılmak niyeti yoktu. Belki biraz Oğuz Yabgusunun hışmından kurtulmak, biraz da uygarlığa yakın otlaklarda yaşamak amacıyla buralara gelip yerleşmişlerdi. Hattâ, belki de, Samanîler tarafından iskâna tabi tutularak yollanmışlardı. O dönemde, ailenin büyüğü Arslan İsrail'in Selçuklu yazgısı üzerine kurabileceği en renkli düş, –herhalde– Fergana ya da Sogdiyana yörelerinde bir yurt kapmaktı.

Bu ise, ancak, Samanîler'in Karahanlılar'ı Sir-Derya'nın doğusuna sürmesiyle gerçekleşebilirdi (ve *sanki* sadece bu nedenle Samanîler'e yardım etmişlerdi). Ancak, Gazneliler'in düzenli gulâm ordusunun (ve fillerinin) hem Karahanlılar'ı yenmesi, hem de Samanî Devleti'ne *coup de grace* indirmesi Selçuklu hayallerini yıkmış olmalıdır.

Selçuklu bu umarsız konum içindeyken adını ettiğim her üç olgu onun etrafında şu biçimde çatılmış olmalıdır.

1) Arslan İsrail Yabgu düşünü gerçekleştirmek maksadıyla tükenip gitmiş olan Samanîler'in yerine Karahanlılar'ın can düşmanı yeni bir müttefik bulmuştur: Ali Tegin (Nasr İlig'in kardeşi mi? Barthold, *IA*). Bu ittifakla Ali Tegin'in Arslan İsrail Yabguya ne gibi vaatlerde bulunduğunu bilmiyorsak da, ona kız kardeşini vererek, Yabgunun dostluğuna güvendiğini göstermiş oluyordu. Her iki önder arasındaki yakınlık 1025 yılına kadar (Arslan İsrail'in Gazneli Mahmut tarafından hapsedildiği yıl) sürer. Haberler, "Ali Tegin Buhara'yı aldığı vakit... Arslan İsrail'in mevki büyüdü" şeklinde verilmeye başlar (*Zübdat*: İbn at-Athir, IV).

2) Aynı tarihlerde Selçuklu uruğu içinde *sanki* bir kıpırdanma başlamıştır. Arslan İsrail, tam Ali Tegin'le ittifak kurmuşken, o yıllarda otuz yaşlarında olan genç yeğen Çağrı Bey yanma üç bin atlı alıp (*Ravzatü's Safâ*'dan: Kafesoğlu 1953, s. 263), batıya doğru uzun bir sefere çıkar. Gerek Mirkond'da (ben görmedim), gerek Bar Hebraeus ile Urfalı Mateos'ta bu konuda bilgiler vardır.¹⁷ Bar Hebraeus, bu yıllarda, "Çağrı Bey Türkmenlerden büyük bir ordu vücuda getirerek Arminya (Ermenistan) ve Horasan şehirlerini yağmaladı", der (*op. cit.*, s. 293). Urfalı Mateos ise Ermenilerin "acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı Oğuzlar karşısında şaşkırdıklarını" yazar (*op. cit.*, s. 48).

Çağrı Bey'in neden böyle çılgın bir serüvene atıldığını kesinlikle bilemeyiz. Yalnız, döndüğünde kardeşi Tuğrul Bey'e şöyle demişti: "Biz burada ne Gazneliler'le (metinde Mesut), ne Harzemşahlar'la ne de Karahanlılar'la başedebiliriz. Horasan ve Ermenistan'a göçmemiz daha iyi olur" Bu öğütün *ex ante* olup olmadığını bilmem ama, öngörü *ex post* gerçekleşmiştir.

3) 1017-18 yıllarında yüz bin ile üç yüz bin çadırılık –beş yüz bin ile bir buçuk milyon insan eder– bir göç dalgası Çin tarafından batıya doğru ilerlemiştir. Gazneli Mahmut'un sadık dostu Karahanlı Toğan Han bunların bir bölümünü püskürtmüşse de (Barthold *op. cit.* p, 279) göçü meydana getiren Kimek-Kıpçak-Kanglı uluslarının batı ve güneybatıya doğru olan yürüyüşlerini durduramamıştır.

Kök Türk yazıtlarından tanıdığımız Kıtang>Kita boyları (daha doğrusu siyasal birlikleri) 907'de A-pao-chi'nin kendini imparator ilan etmesiyle büyük bir güç olmaya başladı ve 940'larda Çin'in kuzey vilayetlerini istila ederek değişik aşamalarda yarattığı ardışık göçlerle bozkırın durnukluğunu bozdu (Franke 1990). Bu çalkantıların ilk yansıması 1017-18 yıllarında kendini Kimek ülkesinde gösterdi (Golden 1991, p. 276). Pek olasıdır ki, Kimek federasyonundan ayrılan boylar arasında Kıpçaklar ve Kanglılar vardı (geleceğin Kumanları). Bunların yarattığı dalganın çarptığı ilk yer sınırdaşları olan Oğuz ilidir. Böylece, Kınık gibi Oğuz boylarının bir bölümü yerinden oynamış, Kıpçak ve Kanglı seliyle birlikte Maverünnehr'e kadar inmiştir. Göçün görünen ilk vargısı, büyük boyutlardaki göçebe-savaşçı insan potansiyelinin Selçuklu (ve de başkaları) uruğunun hizmetine sunulmuş olmasıdır. 1020'lerin başlarında ufak Selçuklu Yabgununun ünü o denli artmıştır ki, tarihçiler bile onun koca Gazneli Mahmut'a meydan okurcasına, "Sultanın filleri varsa, bizim de oklarımız var" dediğine ikna olmuşlardır (Şabankarai'den zikreden: Köymen *op. cit.*, s. 77).

1020-25 yılları Arslan İsrail Yabgunun ve dolayısıyla Selçuklu konatının saygınlık kazandığı bir dönemdir. Tarihçilerin katında artan bu saygınlık, kuşkusuz Ali Tegin'in kazandığı utkulardan esinlenmiştir. Ama, aynı zamanda, Selçuklu'nun askerî bir güç olarak ortaya çıkması da bu saygınlığı pekiştirmiştir. Ali Tegin'e karşı Karahanlı Kadir Han'la "bütün İran ve Turan" işlerini kapsayan anlaşmalar yaptıktan sonra dönüşte, Amu Derya nehrinin iki kıyısında konaklamış Kınık boyundan öbekleri gören Gazneli Mahmut oldukça endişelenmişti...

“Sultan Mahmut... Ceyhun Nehri’ni geçerken Kınık denilen bir boyun birçok aymak ve çadırıyla karşılaştı. Boy halkını kalabalık buldu, hayvanlarının çokluğunu gözünde büyüttü. Bu boyun, günün birinde, kendisini utandıracak bir yenilgiye götüreceğinden korktu” (*Ahbar*, s. 2).

Sultan Mahmut’un Selçuklu’nun gelişmesi karşısında ürkütüğünü anlatan başka bir öykü özetle şöyle: Mahmut, Arslan İsrail Yabgu’yla tanışmak niyetiyle bir vesile bulur ve onu otağına davet eder. Yabgu davete “koluna bir yay asmış, kuşağına iki ok sokmuş” olarak gelir. Sultan, sohbet sırasında ona, askere ihtiyacı olduğu vakit kendi boyuyla nasıl haberleştiğini sorar. Yabgu da, gönderdiği birinci okun, diyelim, yüz bin kişi, ikinci okun iki yüz bin kişi, yayın ise üç yüz bin kişi demek olduğunu söyler (*Ravendî*, *op. cilt.*, s. 89). Bu rakamlardan ziyadesiyle işkillenen Sultan, Selçuklu sorunu üzerinde tekrar düşünmek zorunluluğunu duyar.

Aslında düşünmekle kalmamış, düşündüklerini uygulamıştır. Yanına Harzem genel valisi Altuntaş’ı alarak Buhara’yı zaptettiği vakit Ali Tegin bir yerlere sığınmış, Arslan İsrail Yabgu da çöle çekilmiştir. Curcanî (zikreden: Köymen *op. cit.*, s. 75) Kadir Han’ın Selçukluları Maverâünnehr’den sürmesi için Mahmut’a devamlı telkinde bulunduğunu söyler. Telkinler semeresini vermiş, 1025 yılında Arslan İsrail (belki de hileyle) yakalanmış, önce Gazne’ye, sonra Hindistan’a gönderilerek, oradaki Kalencar kalesine hapsedilmiştir. Ölümü kalebendlikte, 1032’dir.

Aynı tarihe tesadüf eden üç olay birlikte çatılınca şu görüntü karşımıza çıkar. 1017-25 yıllarında Selçuklu uruğu ve de konatı için çalkantılı bir dönemdir. Arslan İsrail Yabgu’nun konatı gerek Oğuz (Kınık vs.) Türkmeni, gerek Kıpçak öbekleriyle birleşip önemli bir askerî güç haline gelmiştir. Sanırım hedefleri, bir il edininceye dek Karahanlılar’ı yıpratma politikasını sürdürmektir. Bu bakımdan, daha başlangıçtan beri Arslan İsrail’in Turan’ı seçmiş olduğu söylenebilir.

Amcalarının tutsak alınıp, Kalencar kalesine gönderilmesiyle onun ölümü arasında geçen zaman içinde, yeğenleri Çağrı

ve Tuğrul beylerin suskunluğu, onların izlenen politikayı pek onaylamadıkları anlamına gelir mi? Bilmiyorum. Sadece bir ipucu var. 1028 yılında bütün Selçuklu uruğunun, Tuğrul ve Çağrı beylerin, Musa Yabgu'nun ve hattâ onun oğlu, Ali Tegin tarafından Yınanç Yabgu unvanı ile taltif edilen Yusuf'un, Ali Tegin'e hasım oldukları ve aralarının hepten bozulduğudur. Galiba, Arslan İsrail'in yokluğu Selçuklu beylerine kendi bakaçlarını kabul ettirme fırsatını vermişti. Bu yeni bakaç, yeni siyaset, Selçuklu'nun geleceğini batıda aramasını öngörüyordu; yani, Turan yerine İran. Bu tasarının başını Çağrı ve Tuğrul Bey kardeşlerin çektiği bellidir. O günden sonra hep onların adını duyacağız.

D. Selçuklu Horasan'da

Ali Tegin'in müttefiki Arslan İsrail Yabgu hapsedildikten sonra, 1027 yılında, Gazneli Mahmut ona bağlı Oğuz Türkmen konatlarını Maverâünnehr'den sürüp atma kararı aldı (İbn at-Athir; *Zübdat*: IV). Söz konusu konatların başlarında Yağmur, Kızıl, Buka, Göktaş, Dana, Mansur ve Anasioğlu gibi beyler vardı. Göçe zorlananlar oldukça kalabalıktı: dört bin çadır; yani yirmi bin kişiydiler. Bunlar, Horasan'da Nesa ile Baverd (Abivard) arasına yerleştirildiler. Nesa'nın neredeyse, Oğuz çölünün (Karakum) sınırında olduğunu söyleyeyim (Le Strange *op. cit.*). Kaynaklar bunların Oğuz Türkmeni olduğunu söylüyor. Kanımca, Anasioğlu Kıpçak olabilir. Zira, Kıpçak-Kumanlar'da "oğlu" ile biten özel adlar boldur: İtoğlu, Burçoğlu, Urusoğlu ve daha sonra Türkmen konatları arasında göreceğimiz Kızıoğlu gibi.

Bu tarihte karşımıza Yabgulu (Yavgıyan, Yavakiye)¹⁸ diye adlandırılan birileri daha çıkıyor. Bunlar, Arslan İsrail Yabgu'nun hapsedilmesinden önce Maverâünnehr'de onunla işbirliği yapan ve bundan dolayı Horasan'a sürülen bazı Türkmenlere verilen genel bir ad mıdır, yoksa Yabguya kişisel bağlarla bağlı iken, onu kalebendliğe gönderilmesinden sonra hizmetlerini Musa Yabgu'ya sunan bir konat mıdır? Pek bilemiyorum.

Buna karşılık Yınallu'dan eminim. Onlar, Tuğrul Bey'in anabir kardeşi ve aynı zamanda amcazadesi olan İbrahim Yınal'ın kişisel yoldaşlarının oluşturdukları özel bir konattır. Minorsky kanıt vererek bu konatın Avşar boyundan ayrılmış bir bölük olduğunu iddia ediyor (1953 ch. IX). Merhum Yunus Bey'in ana-yanlı akrabaları olan Yınallu oğuşundan iniyorlardı.

1) Büyük Göçler

Horasan Valisi Arslan Cazib, Oğuz Türkmen konatları hakkında anlatılan dehşet verici hikâyelerden öyle ürkmüş olmalı ki, Amu Derya'yı geçmeden önce onların başparmaklarının kesilmesini Gazneli Mahmut'a önermişti; bir daha yay kurmalarını önlemek için (Mahmut da gülüp, "Amma zalimsin ha!" demişti). Başparmak biraz fazla ama, haksız da sayılmazdı. İbn at-Athir bunların Baverd'e yerleşir yerleşmez "hemen o yıl fitne kaldırdıklarını ve her yeri yağmaladıklarını" yazar (*op. cit.* XII). Ertesi yıl yöre halkı "yavgıyan"dan öyle bezmişti ki, Sultan'a başvurarak onların başka yere nakledilmelerini rica etmiş, Arslan Cazib de onları sürüp dağıtmıştı.

Tarihi kronolojik okumaya devam ediyorum:

1028 yılında birdenbire gelişen olaylar, Arslan İsrail Yabgunun Ali Tegin'le kurmuş olduğu uzun süreli dostluğu bozarak her iki taraf arasına husumet girmesine neden oldu. O yıl, Ali Tegin'in emriyle subaşısı Alp Kara, ki Oğuz Yabgunun oğuşundan bir Baranlu (Baranî) idi. Musa'nın oğlu Davut'u öldürdü. Davut herhangi biri değildi: Çünkü Ali Tegin'in kendisi ona Yınanç Yabgu unvanını vermişti. Bu olayın ertesinde Çağrı ve Tuğrul beyler amcaoğlunun kan davasını sürmüşler, hem Alp Kara'yı, hem onun bin adamını öldürerek öç almışlardı. Ne var ki, kan davası 1030'da da devam etmiş, bu kez Ali Tegin bir hayli Oğuz Türkmeni öldürüp, karılarını esir almıştır (İbn at-Athir I-VI).

Burada gene bir ayrıç açmak gerekiyor:

1030-40 yılları arasında Maverâünnehr ve Horasan, birincisinden daha güçlü yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalıyor. Bu dışsal olayın nedeni gene Kitay'dır. Haber Mervezî'den:

“Kun (Türklerdendir), Kıta Han'ın korkusundan Hitay ülkesinden ayrıldı. Nestorî Hıristiyanıydılar. Otlaklarına saldırıldığından yurtlarından göçmüşlerdi... Kun'u Kay denen bir ulus izledi. Kay daha kalabalık, daha kuvvetli olduğundan bunları yeni otlaklarından da sürdü. Kun, Şarı'nın iline girdi. Şarı, Türkmen ülkesine göçtü. Türkmenler Oğuz ilinin doğusuna dayandılar. Oğuz Türkleri ise Ermeni Denzinin (Hazar, Karadeniz?) kıyılarında yaşayan Peçenek yurduna saldırdılar” (Zikreden: Rasonyi 1970, p. 11; Şeşen 1975, s. 97-8; Pritsak 1982, p. 337).

Göçler ve istilalar dönemi Bizans bakımından çok önemli olmalı ki, Urfalı Mateos 1050/1051 yılında geçen şu olayı vurguluyor:

“Yılan milleti (Hitay) harekete geçip, Solgunları önlerinden sürdü. Göçen Solgunlar da Oğuzlar'ı ve Peçenekler'i ileriye sürdüler” (*Vaka-yı Nâme*, s. 9).

Her iki belgede geçen boy adlarını irdelemekte yarar var. Çünkü bunların büyük bir bölümü XI.-XIII. yüzyıllarda Uralar'dan Macaristan ovalarına, Kafkaslar'dan Balkanlar'a dek uzanan koca bir bölgeyi dolduracak ve oralara siyasal ve etnik damgasını vuracaktır.

Başlarken, Orhon Tokuz Oğuzları arasında bir Kun boyunun varlığına işaret etmiştim. Bu boy tam üç yüzyıl sonra tekrar karşımızdadır. Macarlar onlara hâlâ Kun diyordu. Büyük bir olasılıkla bu boy dağılan Kimek federasyonunu yeniden örgütleyen ve onun Kuman adıyla ortaya çıkmasına önayak olan boydur. Kuman adı ilk kez Idrisî'den (Edrisî, II, 400, 434) işitildi. Arkasından Süryanî Mikail onlardan bahsetti. Roubruck (Roubruck, p. 112) ise “Kumanlara Kıpçak denilir” diyerek, her iki topluluk arasındaki yeni federasyonun kimliğini açıklığa kavuşturdu. Kuman adı, Türkmen, Barman ve Karaman gibi boy adları kuralına uygun olarak üretilmiştir: Kun>Kunman>Kuman. Doğallıkla n sessizinin düşmesi ayrı bir sorundur (Pelliot 1920; Pritsak 1982).

Kuman ve Kıpçaklar'a, aralarında bir ayırım gözetmeden, Rusça *Polovtsi*, Latince *Pallidi*, Almanca *Valani*, Ermenice *Hartaş* deniliyordu.¹⁹ Solgun, soluk, sarışın, uçuk anlamına gelir. Eminim bu lakap, Kun, Kay, Türkmen, Oğuz (Torki) ve Kıpçakla birlikte göç eden Şarı~Sarı boyundan esinlenerek hepsine birden takılan genel bir addır. Sarı'nın Şarı Uygurlar olduğu hep söylenmiştir. Belki de Türğişler'in Sarı koludur. Kimbilir? Mervezî, Sarı'nın saldırdığı ilk ülkenin Türkmen olduğunu söylememiş miydi?

Kay (galiba Oğuzun Kayı<Kayığ boyu değil) boyuna gelince. Kaşgarî tarafından iyi tanındığı anlaşılıyor. "Çomul, Yabaku, Tatar, Basmıl gibi Türkçe bilen, fakat anadili farklı bir boydur" diyor. Ünlü haritasında yurtları Basmıl'ın doğusundadır. Varlıklarından bütün İran-Türk dünyası haberdardır. Çiğil, Tuhsi ve Tatar oğlanlarıyla birlikte Gazneli sarayının gözdelelerinden (Köprülü 1944).

Dediğim gibi, bu büyük göç dalgası hem Maverâünnehr'i, hem Harzem'i hem de Horasan'ı etkilemekten geri kalmamıştır. Özellikle, Oğuzlar ve Türkmenler'le karışık Kıpçak, Kuman, Küçet ve Çuğrak boyları, bir yandan, Aral Gölü'nün doğusundan Sir-Derya'yı izleyerek, öte yandan, batısından Amu Derya'dan inerek bölgeyi doldurmuşlardı. Barthold, 1032'de Kıpçaklar'ın Horasan'da görüldüğünü söylüyor (*op. cit.*, p. 296). Nitekim Çağrı Bey Horasan'da emirken bir Kıpçak beyi huzuruna çıkmış ve Müslüman olduktan sonra kızını Çağrı Bey'le evlendirmiştir (*Ahbar*, s. 19). Sümer, Nasır-ı Hüsrev'in (öl. 1060) şiirlerinde Oğuzlar'la Kıpçaklar'ın bir arada yaşadıklarını yazar (*op. cit.*, s. 58-9). Gene belgelerden biliyoruz ki, Altuntaş'ın ordusunda onlardan çok sayıda olduğu gibi, Gazneli gulâm birlikleri onları baştacı etmiştir.

Küçet'e gelince: Kaşgarî onların Harzem'de yerleşmiş bir Türk boyu olduğunu söyler, Ligeti (1971) bu adın *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (MGT, s. 270) sıkça geçen bir Nayman boyunun adı olduğundan emindir: Güçügür~Güçügüt~Küçüüt yazılış şekilleri vardır.(-ut) Moğolca çoğul ekinden yapılmıştır. Gücüüt>Güç+et değişmesi doğaldır. Beyhakî, Boncuk~Moncuk adlı bir Küçet beyinin Altuntaş'ın oğlu Harun'un emri altında Kü-

çet, Çuğrak ve Kıpçaklar'dan oluşan bir orduyla Cend Hükümdarı Şah Melik'in Oğuzlarının karşısına çıktığını söyler. Ordu otuz bin kişilikti. Nehrin öbür kıyısından bu orduya şöyle bir bakan Şah Melik oradan sıvışmıştır (Köprülü *op. cit.*).

Çuğrak hakkında hiçbir bilgimiz yok. Yalnız, ad bazen Çuğrak, bazen Çuğrat yazıldığına göre, bunlar da Moğol kökenli olmalıydılar. Hele iki yüz yıl sonra onlara hâlâ Çuğrat deniliyorsa (*ibid*).

2) Selçuklu Yortuyor

1032'den beri Selçuklu, Nur Buhara yaylak, Harzem'de Rıbat-Namek kışlak olmak üzere konup göçer durur. Harzem'deki kışlak onlara Altuntaş tarafından bağışlanmıştır.²⁰ Buraya her yıl gelen Selçuklu uruğunun üyelerini saptayabiliyoruz: Çağrı ve Tuğrul beylerle onların Selçukluları, İbrahim Yınal'la onun Yınallu Türkmeni (Musa Yabgu nerede?).

1034 yılında Harzem özerk valisi Altuntaş ölür. Yerine geçen oğlu Harun, Gazne Sultanı Mesut'un can düşmanıdır. Çünkü, onun Gazne sarayında rehine olarak tutulan kardeşini damdan iterek öldürdüğüne inanır. Ve üstelik, ülkesinde bulunan üç bin Gazne gulâmına karşılık, kendi ordusu taze Kıpçak, Kuman, Kanglı, Küçet ve Çuğrak kanıyla beslenmiştir. Dediğim gibi, bu ordu otuz bin kişiliktir.

Harun'un Gazneli sultanından kurtulması için elinde iki müttefiki vardır. Biri Gazneliler'in doğal düşmanı Ali Tegin, öbürü Ali Tegin'e kan öcü olan Selçuklu. Harzemlinin, savaşın utkuyla sonuçlanması halinde her iki müttefikine neler vaat ettiğini bilmiyorsak da, Ali Tegin'in hasretlisi olduğu büyük Buhara devletini düşlemiş olduğunu, Selçuklu'nun da Atrak Irmağı dolayısıyla Nesa arasındaki sulak ve dağlık bölgede gözü olduğunu tahmin edebiliriz. İşte, bu sıralarda (1034) Ali Tegin'in Selçuklu'ya yaptığı vahşetten nadim olduğuna dair haberler gelmeye başlar. O, "tatlı dil ve gümüş ile Türklerin gönüllerini alacaktır" (ne var ki, Ali Tegin'in iki oğlu Selçuklu'ya hâlâ dişlerini gösterir).

Belli ki, Gazneli Mesut'a karşı Harun, Ali Tegin ve Selçuklu arasındaki üçlü ittifakın savaş planı kotarılmıştır. O kadar ki,

1034 yılının yaz sonu ya da güz başında Selçuklu Maverâüneh'r'den alelacele göç kaldırır. Amu Derya geçilerek Rıbat Namak denilen yere konulur. Beyhakî'den aktaran Barthold'a göre burası Şurahan ve Nash-rabat adıyla anılan yerdir (*op. cit.*, s. 90-1). İlki Tuz-han, ikincisi Maş-rıbat olarak çevrilir (Le Strange *op. cit.*). Buraya gelenlerin yanlarında göçleri olduğu anlaşılıyor. Yalın savaşı değil onlar (bu husus hemen aşağıda açıklığa kavuşacak). Sadece Selçuklu Türkmenlerinden mi ibaretti, yoksa yanlarında Yınallular da var mıydı?

Ne var ki, kereküllerini kurduktan iki ay sonra, tam kara kışın ortasında beklenmedik bir felaket başlarına geldi. Selçuklu'nun eski yağısı, Cend Oğuz Hükümdarı Şah Melik (Kılıç Arslan) ani bir baskınla Selçuklu obasını kırdı geçirdi. Türkmenlerden sekiz bin kişinin öldürüldüğü söylenir. Kadınları ve çocukları esir, atları ulca olarak alındı. Sağ kalanlar çıplak at sırtında buz tutmuş ırmağı geçip canlarını kurtardılar. Öyle görünüyor ki, bu kırımdan önce Selçuklu konatı dört beş bin savaşı çıkarabilecek güçteydi.

Şah Melik bu baskını neden ve kime güvenerek düzenlesin? Yorumun çerçevesinde onun bu işi Gazneli Sultanının teşvikiyle yaptığı anlaşılıyor. Nitekim, bu baskının hemen ardından Baranlı, Harun'la boy ölçüşmeye kalkmış fakat belirttiğim gibi, onun otuz bin kişilik ordusunu görünce oradan tüymüştür.

Öte yandan, Horasan'ı zaptetme fikrini aklından çıkarmayan Harun, bu felaket üzerine gerisin geriye dönüp, Maverâüneh'r'e sığınan Selçuklu'ya yeniden haber yollayarak Amu Derya'yı geçmelerini ve kendisiyle Dargan'da (Amu Derya'dan Merv'e giden yol üzerindeki ilk durak) (Le Strange *op. cit.*, p. 451) buluşmalarını istedi. Heyhat! Harun umutlarını asla gerçekleştiremeyecektir. Gazneli Mesut'un adamı olan, Harun'un kendi subaşısı ünlü Küçet başkanı Boncuk tarafından zehirlenerek öldürülecektir.

Ne yazık ki, onun ölümüyle Selçuklu hem önemli bir yandaşını yitirmiş oldu, hem de yersiz yurtsuz kalakaldı. Beyhakî, onların içinde bulunduğu elim hali şöyle anlatıyor:

“Selçuklular umutsuzluğa düştüler. Buhara'ya gidemezlerdi; çünkü Ali Tegin ölmüş, oğulları saltanatı ele almıştı. Zaten, Selçuklu malı mülkü olmayan bir boy idi. Öte yandan, Şah Melik'ten çekindikleri için Harzem'de de kalamazlardı. (Bundan dolayı) Harzem'den Horasan'a geçmek üzere hazırlıklarını yaptılar. Amu Derya'dan geçerken dokuz yüz atlı idiler” (Beyhakî'den: Köymen *op. cit.*, s. 170).

Dikkat edilmişse, bu seferki durum bir Selçuklu göçü değildir. Öyle olsaydı Beyhakî, rakamı çadır cinsinden verirdi. Gelenler, başta Selçuklu uruğu, yani Çağrı ve Tuğrul beyler, Musa Yabgu, İbrahim Yinal ve Kutalmış beylerdi. Yanlarında ayrıca yoldaşları ve kulları vardı. Başka Oğuz Türkmeni ya da Kıpçak boylarından yardım almadıkları anlaşılıyor. Sayıları o kadar azdır ki. Belli ki, hayat-memat sorununu halletmeye geliyorlardı. Maveräünnehr'de bekleyen göçleri onlardan bir il bekliyordu.

Güvendikleri iki şey vardı. Ünleri ve Irak-Balhan Türkmenleri. Soylu değillerdi ama, yarım yüzyıldır Maveräünnehr'de at oynatan, gücünü kanıtlamış Selçuklu uruğuydular. Üstelik yabguluk unvanı gibi *translatio imperii* de onlardaydı. Onlarda bu ad ve ün oldukça yanlarına pek çok Oğuz Türkmen beyi toplarlardı. Belli, Amu Derya'yı geçer geçmez ünlerini bir kez daha duyurmayı ihmal etmediler, kıyıdaki Amul kentini yağmaladılar. Sonra da âlâyuvâlâyla Nesa yöresine gelip yerleştiler.

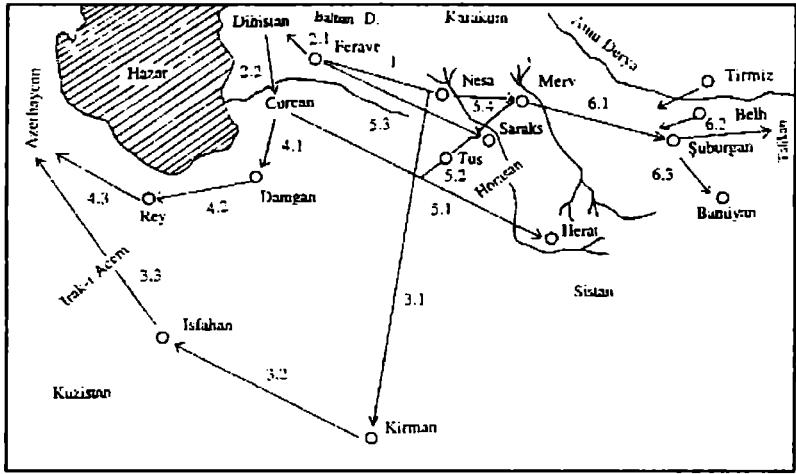
a) Oğuz-Türkmen Konatları

Aslında (o vakte kadar) Selçuklu Türkmeninin bir süre önce Mahmut tarafından Horasan'a yerleştirilen Yağmur, Kızıl, Buka, Dana ve Anasioğlu'nun Türkmenlerinden farkı yoktu. Kız alıp-vermelerle birbirleriyle kaynaşmışlardı. Örneğin, Kızıl, Çağrı Bey'in kız kardeşiyle evliydi (Bar Hebraeus, I-296). Hepsi de öz boylarından kopmuş, dağılmış, göçebe hayvancı ve çapulcu konatlardı. Hiçbirine boy denilemez, Selçuklu da öyledir. Örneğin o Kınık boyundandır denilir ama, dönemi yansıtan belgelerde bu boydan ancak bir kez söz edilmiştir. Hattâ XI.

yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu'ya Döger (<Töger) bile derler. Ermeni tarihçilerine göre Tuğrul Bey bir Döger ağasıdır (Cahen 1948-1952, p. 181). Öteki boyların adları da seyrek zikredilir. İbn al-Cevzî'ye göre Bizans'ın Mezopotamya sınırlarında bir Avşar boyu dolanırmış. Merçil (1975), Salgur boyunun ancak Melikşah döneminde Horasan'a indiğini yazar. Oğuz boylarından Kayığ, Bayat, Bayundur, Yazgır, Çavuldur ve Igdır'dan ancak bir yüzyıl sonra bahsedilecektir (Cahen 1948). Yukarıda saydığımız konatlar, Irak ve Balhan yörelerinde yerleşmiş herhangi bir boydan kopmuş olabilirler. Sayıları, normal zamanlarda binle beş bin arasında olmalıdır. Tek başlarına ya da birlikte dolaşır ve savaşırldı. Göçlerini; yani kadınlarını, çocuklarını, ihtiyarlarını ve ağırlıklarını Azerbaycan'da Balhan dağlarında ya da Karakum çölünde barındırırlardı. Hepsi de göçebe hayvancıydılar. Bu demektir ki, hiçbirinin kendine özgü ili yoktu. Onlar için il, yıkları, davarları ve deve sürüleri için gereken kışlak ve yaylaklardaki otlaklar ve suvatlardı. Ama ne var ki, İran gibi yüzyıllar boyunca halkının şehirlerde yerleşik hayat tarzına alışkın olduğu bu ülkede Türkmenin bu tür bir iktisadi faaliyeti sürdürülmesi ancak tahditler altında mümkün olabilirdi. Göçer, ister istemez, şehir ve köy dolaylarındaki tarlaları tahrip eder, otlakları tüketir, su arklarını kirletir. Bundan dolayı, istenmeyen insandır. Üstelik göçer toprak ağası dihkanelardan geçiş müsaadesi almalı, onlara bac vermelidir. Guillaume de Tyr onların "İran toprak ağalarının gurur ve kibrinden" çok çektiklerini yazar (Tyr, p. 14). Şehirli halk, dihkanelar ve hele Gazne valileri bakımından onlar şaki ve hayduttur. Bu doğrudur, ama ili sabit olmayan konatın mevsimlik devingen göç izleğini savunması da meşrudur. Savunma ise, ister istemez, çatışma, yani savaştır. Bu savaş tarzına yerleşikler alışık değildir. Çünkü, göçebe çobanın savaşı topyekün, kural tanımayan bir savaştır. Yakıp yıkma vardır, talan ve çapul vardır. Esir, ulca ve rehine alma vardır. Esir alınanlar kendi kendilerini satın almaya mecbur edilir. Onlar oyunlarını farklı kurallara göre oynarlar (Hopwood 1987).

Bu konatların, 1028-35 yılları arasında, Horasan, Kirman, Kuzistan, Azerbaycan, Curcan ve Dihistan bölgelerinde gerçek-

leştirdikleri göç, ılgar, yağma, çapul, çarpışma ve savaş gibi olayları bir harita üzerinde kabataslak saptayalım (Harita 1).²¹ İzlekler, onların on on beş yıl içindeki devinmelerinin ne denli yoğun ve yaygın olduğunu kanıtlar. Harita hem Mahmut, hem Mesut dönemlerini kapsar. Numaralandırılmış oklar, aşağı yukarı, kronolojik olarak Türkmenlerin at oynattığı yerleri belirtir. Aynı yere dönüşler harita da gösterilmemiştir.

Harita 1

1029'da Nesa-Ferave hattı dolayında yaşayan Oğuz Türkmenleri oradaki İran halkını öyle bezdirdiler ki, şikâyetleri üzerine Arslan Cazib komutasındaki bir Gazne ordusu üzerlerine varıp, dağıttı. Yağmur ve Kızıl beylerin başkanlığındaki Türkmenler Dihistan'ı geçip Balhan dağlarına sığındılar. Geriye kalan Buka, Göktaş, Dana, Mansur ve Anasıoğlu beylerin konatları ise önce Kirman'a, sonra orada tutunamayıp Isfahan'a geçti. Isfahan yağma edildi. Gazne ordusu peşlerinde olduğu için çareyi kaçmakta buldular. Azerbaycan'a vardılar. İlk öbek Türkmen'e Balhan Türkmeni, ikinci öbek Türkmen'e Irak Türkmeni adı verilir. Aradan geçen zaman zarfında Türkmen'le Gazneli anlaştı, barış sağlandı. Hattâ Mesut döneminde adı geçen Türkmen beyleri Gazne ordusunda kullanıldı. Başarıları karşılığın-

da, Mesut onların oba halklarının Horasan'a geri dönmeleri için izin bile verdi. Ama sonuç gene aynı oldu. Yağmalanan şehirler, çiğnenen ekinler ve alman esir ve ulcalar. Bunun üzerine Taş emrindeki Gazne ordusu Rey Savaşı'nda aralarında Yağmur'un da bulunduğu elli Türkmen önderini öldürdü. Galeyna gelen Türkmenler, Yağmur Bey'in oğlunun başkanlığında Balhan dağından indi, Oğuz çölünden geldi, "Müslümanlardan öç almak üzere" Rey'den Tus'a dek bütün Komıs ve Horasan vilayetlerine saçıldılar (1033-34). Ve bu kargaşa arasında, doğudan Amu Derya kıyılarından, Tirmiz ve Belh kentlerinden akın akın Türk göçebelerinin Horasan'a doğru geldikleri söylenir (Köymen *op. cit.*).

Oğuz-Türkmen konatlarının gidiş gelişlerini gösteren bu harita bize Irak-ı Acem'den Amu Derya'ya dek uzanan bu ülkede, Samanî Devleti'nin yıkılışından sonra geride koskocaman bir otorite boşluğunun kalmış olduğunu sergiler. Gerçi ülkenin hukukî sahibi (idarî, malî) Gazneli Devleti'yse de, Gazne öyle uzaklardadır ki, askerî otorite her yerde "hazır ve nazır" olamamaktadır. Elbette, vilayetlerde divan sahiplerinin emrinde gulâm ve askerî birlikler vardır ama, ya sayılarının yetersizliğinden, ya efendilerinin yönetimine karşı olan hoşnutsuzluklarından ya da (daha doğrusu) Türkmen savaşçılarının vuruşma yöntemlerine ayak uyduramadıklarından olaylara kayıtsız kalmaktaydılar.

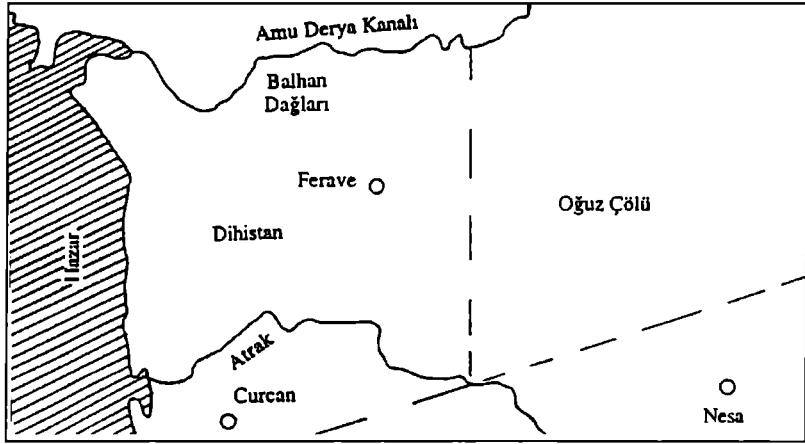
b) İlk Utku

İşte böyle bir ortamda bir öğle üstü, Nişapur'dan Cürcan'a gelen bir mektubu kuşluk vakti çokça içip sızan Sultan Mesut'un yerine açmaya mecbur kalan Vezir ile Beyhakî (Selçuklu Devleti'nin kuruluşu hakkında ondan çok şey öğrendiğimiz Beyhakî) şu satırları okurlar:

"Selçuklular ve Yınallular on bin atıyla Merv tarafından Nesa'ya geldiler. Orada bulunan Türkmen, Harzemli ve Selçuklu'dan oluşan bir öbek de onları başlarına getirdi" (Beyhakî'den: Köymen *op. cit.*, s. 199).

On bin atlı göçleriyle birlikte elli bin insan eder. O çağlarda, orta boy bir çarpışma üç ila altı bin savaşçıyla yürütüldüğüne göre on bin atlı ciddi bir rakamdır (Bosworth'da ayrıca yayalar da vardır: 1973, p. 226). Sanırım bu insan kitlesi yolda ve mahallinde peyderpey Selçuklu'ya katılan Oğuz Türkmeni, Kıpçak, Kuman, Küçet vs. savaşçılarından oluşmuştu. Yağmu-roğlu kuşağının bütün kızgın Türkmeni, Harun'un ölümüyle dağılan Harzem ordusundan geriye kalanlar hep oradaydı. Gazneli vezir ürpermekte haklıydı: "Ey hace!" diyordu. "Şimdiye kadar işimiz hep çobanlarlaydı, bundan böyle iller zapteden emirlerle olacak!" Gerçekten, birdenbire, tüm Oğuz Türkmeni, Selçuklu Musa Yabgu, Çağrı ve Tuğrul beyler ile İbrahim Yınal'ın başkanlığında Nesa'da birleşiverdiler. Arkaları Karakum (kendi çölleri) önleri Horasan idi.

Horasan'ı zaptetmenin kolay iş olmadığını biliyorlardı. Köle soyu möle soyu, Gazneli Mahmut, Samanî devlet aygıtını gulâmlarla yürütmeyi becermiş, İslam'ın koruyucusu olmuş ve daha önemlisi fillerle donatılmış müthiş bir savaş makinesi yaratmıştı. Öldüğü vakit imparatorluk doğuda İndus Nehri ve Lahor, kuzeyde Çağaniyan, Horasan, Taberistan, batıda Deylem ve güneybatıda Kirman'a dek yayılmıştı. Oğlu Mesut iyi bir devlet adamı değil de, gözü pek bir savaşçıydı. Buna rağmen, Selçuklu'nun başka seçme şansı yoktu. Horasan hakkındaki emin olmayan beklentilerini, Karakum hakkındaki emin beklentilerine yeğlediler ve hemen Horasan divanı sahibi aracılığıyla Sultan'a bir mektup gönderdiler. Divan sahibi, Beyhaki'nin deyimiyile, "cennete benzer Horasan'ı Selçuklu'ya satan Surî'dir" (Zahoder 1954). O soylu dihkanelerden ki, bir zamanlar Sufilerle işbirliği yaparak Maverâünnehr'deki Türk beylerine (Karahanlı) mektup üzerine mektup yazıp, kendilerini Gazneli boyunduruğundan kurtarmalarını istemişlerdi.²² Musa Yabguyla Çağrı ve Tuğrul beylerin imzalarını taşıyan mektup oldukça acayıpti. Bir yandan, Mesut'tan Nesa ile Ferave arasındaki bölgenin kendilerine yurtluk olarak verilmesini istiyorlar; öte yandan, Sultan'ın bendesi olarak, Irak ve Horasan Türkmenlerine karşı hareket edeceklerini bildiriyorlardı (Harita-2).

Harita-2

Haritaya bir göz atmak onların taleplerinde samimi olmadıklarını anlamak için yeter. Hem Ferave-Nesa hattını; yani, kabaca Atrak Irmağı sınırını, daha doğrusu, kuzeyden gelecek Oğuz ve Harzemli akınlarını Gazne Sultanı adına koruyacaksınız, hem de Oğuz ve Harzemli savaşı potansiyelini Gazne Sultanına karşı kullanacaksınız! Antlaşma koşullarının ne denli çavık olduğunu Selçuklu da biliyordu. Mesut, tabii ki bu koşulları kabul etmeyecek ve üzerlerine yürüyecekti. Bu bilinçle, ulak ayrılır ayrılmaz, Selçuklu savaşçıları oba içinde, at sırtında pusatlı olarak gece ve gündüz nöbet tutmaya başladılar.

Nitekim, olaylar Selçuklu'nun beklediği gibi gelişti. Sultan Mesut mektuba yanıt vermeye tenezzül bile etmeden Nişapur'a döndü, savaş hazırlıklarına koyuldu. Subaşı Beydoğdu emrindeki on komutanla yönetilen on yedi bin kişilik ve iki bin gulâmlık Gazne ordusu Nesa'ya, Selçuklu üzerine yürüdü. Obalara ilk girenler orada ancak altı, yedi yüz kadar insan buldu. Hepsini sançtılar. Selçuklu ortalıkta gözüküyordu. Gazneli er ve erbaş obaları yağmalamaya koyuldu, ordu etrafa saçıldı. Ve birdenbire çölden yüze çıkan Selçuklu Türkmenini karşılarında buldu. Perişan olup, dağılarak kaçtılar. O kadar ki, ihtiyar Subaşı Beydoğdu bindiği filden aşağıya alındı. Allahtan, gulâmları onu ölümden kurtardı.

Savaş, kesinlikle Selçuklu'nun utkusuyla sonuçlandı. Barış görüşmeleri de. Şimdilik, istediklerinin tümünü elde etmişlerdi. Ferave-Nesa hattıyla çakışan Atrak yatağı artık onların iliydi. İl, Türk geleneği uyarınca, hemen Selçuklu beyleri tarafından üleşildi. Ferave kenti Musa Yabguya, Dihistan Çağrı Bey'e, Nesa Tuğrul Bey'e düştü (İbn at-Athir; *Ahbar et al*) (Harita-2). Zaten bu arada Tus, Saraks, Baverd hepten Türkmen egemenliği altına girmişti. Ülüşün yapılaş şekline dikkat ediniz. Musa Yabguya Ferave verilmiştir, ama onun dört bir yanını çeviren Dihistan bölgesi Çağrı Bey'indir. Böylece, ülüş fiilen iki kardeş arasında yapılmış oluyordu.

Çağrı Bey'in payına düşen Balhan dağları Dihistan'dadır. Bu dağlar, XI. yüzyılın ilk yarısında, Oğuz obalarının barındıkları yerdir. Taş'ın öldürdüğü elli Türk beyinin göçleri de oradadır. Buranın konumu, Nişapur antlaşmasının ertesinde, Çağrı Bey'in işlevini belirlemiş oluyordu. Bu, Oğuz Türkmen insan gücü potansiyeline dayalı *savaşçılık işlevinin* kotarılmasıdır. Böylece, Nesa'ya yerleşen Tuğrul Bey'in işlevi de açıklığa kavuşuyor. Nesa, Horasan'ın kalbi olan Merv-Nişapur-Herat üçgeninin hemen kuzeyinde bulunur. Gazneli Devleti'nin her düşüncesi, her kıpırdanışı buradan duyulduğu gibi, Buhara, hanciyse, kapı komşusudur. Maveraünnehr'de olup bitenlerden haberler oradan gelir. Siyaset işlevi Tuğrul Bey'in uhdesine düşmüştür.²³

Çağrı Bey askerlik, Tuğrul Bey siyaset: ilki, devletin gerçekleşmesinin önkoşulu olan fiziksel güçle, ikincisi Samanî (Gazneli)-Abbasî devlet yapısıyla ilgili iki önder. Bana kalırsa, o anda iki kardeş bu işi başaracaklarından emindi. Sorun sadece fiziksel gücün devlet kabuğunu elde etmesiydi.

c) Nişapur ve Dandanakan

Olaylar kendiliğinden geliyordu. Balhan ve Amu Derya yönlerinden gelen yeni göçler sonucunda sadece Horasan kentleri değil, Cibal, Kuhistan, Kirman ve Curcan bölgelerindeki Rey, Tun, Faryab ve Talikan gibi kentler de Oğuz Türkmen ılgar ve çapullarından nasiplerini alıyordu (1036-37). Selçuklu elçileri Merv, Baverd ve Saraks'ın da kendilerine verilmesi gerektiği-

ni ağızlarında gevelemeye başlamışlardı. Bu sıralarda, Sultanın emriyle çekine çekine Selçuklu'nun üstüne yürüyen subaşının birlikleri Saraks yakınlarında bozguna uğratılıyordu.

Ertesi yıl (1038) Nişapur'un iki üç kilometre yakınına, elinde tuğu, yedeğinde iki at, eski püskü giysili yakışıklı bir alp, kendisine eşlik eden iki yüz Yınallu savaşıyla gelip durdu. Bu, Çağrı ve Tuğrul beylerin anabir kardeşleri, ölmüş olan amcaları Yusuf'un oğlu, yani amcaoğlu İbrahim Yınal'dı.²⁴ Söylendiğine göre, Çağrı ve Tuğrul beylerle amcası Musa Yabgunun elçisi olarak gelmişti. "Ya şehre girmeme müsaade edersiniz", diyordu, "böylece bizi tanıdığınızı anlarım ya da geriye dönüp amcam ve amcaoğullarımla birlikte gelirim" (Bosworth *op. cit.*, p. 252-57; Köymen *op. cit.*, I-260).

Nişapur halkı çaresizdi. Savaşacak güçleri yoktu. Zaten, savaş onların işi olmayıp, efendileri Gazne Sultanının iradesine kalmış bir iş değil miydi? O, isterse şehri korur, isterse korumaz; kullarını feda ederdi. Böyle düşünüp, İbrahim Yınal'a "Hoşgeldin" dediler, şehre kabul edip ağırladılar.

Bu öykücük önemlidir, çünkü, daha o anda Horasan halkından kimlerin devleti kurma sürecinde Selçuklu'yu destekleyip desteklemediğini belli eder. Âyân ve eşraf olumluydu. Sallar-ı Buzgan Ebulkasım'm olumlu olması bir yana, üstelik İbrahim Yınal'a bir zarar gelmesin diye, emrine üç bin kişilik bir kolluk kuvveti vermişti. Muvaffak onların lehindeydi.²⁵ Kara halk ise bu yeni efendilerine hemen "evet" dedi. Selçuklu'ya karşı olanların başında Nişapur kadısı Sait vardı, Alevî topluluğu da hasmane bir tavır takınmıştı.

Görüldüğü gibi muhalefet azdı. Tuğrul Bey adına hutbe okunması uygun görüldü. Okutuldu. Lakabını *Sultanü'l-muazzam* koydular. Bir ay kadar önce Merv'de Çağrı Bey adına da hutbe okunmuştu (*Ahbar*, s. 6; *et al*). Ağabey olduğu için bu normale de, onun lakabı oldukça alçakgönüllü idi: *Melikü'l-mülk*. Dikkat edelim, sadece "Mülkün Meliki", "Koskoca Sultan" değil.

On gün sonra, yanında üç bin zırhlı atlısıyla Tuğrul Bey Nişapur'a girdi. Yayı koluna asılı, kuşağına sokulmuş üç ok (amcası Arslan İsrail Yabgunun Gazneli Mahmut'un otağına gelişi

ni gözünüzün önüne getiriniz), ayaklarında keçe çizmeler... Doğruca saraya girdi ve Sultan Mesut'un tahtına kuruldu. Saraya kendi askerleriyle birlikte halk da doldu. Onu görmek, onunla konuşmak istiyorlardı. Sanırım, kılık kıyafetiyle hafiften dalga geçtiler. Onuruna verilen şölende sürekli İmam Muvaffak ve Salar-ı Buzgan Ebulkasım'la konuştu. Ona ikram edilen acıbadem kurabiyesini yerken, "Bu katmaç nefis olmuş, ama içinde sarmısağı eksik", diye teşekkür etti (İbn at-Athir XII). Etrafındakiler edepli edepli gülümsediler.

Ertesi gün Kadı Sait'in tepeden bakan kinayeli sözlerine, "Biz Selçuklular buralarda yeni ve yabancıyız, Tacik (İranlı) geleneklerini pek bilmeyiz" diye karşılık verdi. İyi niyetlerini göstermek üzere Çağrı Bey'in Nişapur'u yağmalama önerisine karşı çıktı. Ama gene de Türkmenler'e vaat edilen kırk bin dinarı bulup buluşturup ağabeyine verdi. Ve sonra da, Taciklerin devleti nasıl yönettiklerini öğrenmenin heyecanı ile Ebulkasım'a hemen *hıl'at* kuşattı. Bu kişi onun ilk veziridir (Bowen 1948 p. 52).

Fakat, birdenbire Selçuklu'nun siyasal utkusu ülkeyi bir kâbusa dönüştürdü. Çağrı Bey sırayla Curcan, Nişapur, Saraks, Talikan, Faryab, Suburkan kentlerini yağma ederken, hacibi Altı, Belh yöresini haşat etti. Aynı yıl, Hemedan, Türkmen talanından nasibini aldı (*Azîmî Tarihi*, s. 5). Bir yandan süregelen kıyımı dindirmek, öte yandan, Horasan'da kurulmak üzere olan devleti önlemek amacıyla Sultan Mesut elli bin atlı ve yaya ile üç yüz filden oluşan ordusuyla Selçuklu üzerine yürüdü. Oysa, onlar çoktan çöle çekilmişlerdi. Her iki taraf o yılı köşe kapmaca oynayarak geçirdi. Selçuklu saklanıp durdu, Gazneli onu aradı.²⁶ İki taraf kapışmadılar bile. Yalnız ramazan ayında günaha girmemek için kılıç kuşanmayan Mesut'a rağmen, Türkmen, camide namaz kılan Gazneli askeri üzerine ok yağdırdı.

Öyle görünüyor ki, 1039 yılında Gazneli ile Selçuklu arasında henüz büyük çarpışmalar gerçekleşmemiş olsa bile savaşın kaderi belli olmaya başlamıştır. Gazneli saflarından, kendi hanedanlarına başkaldıran soylular (Karahanlı Börü Tegin, Mesut'un amcası Emir Yusuf gibi..) ile gözden düşmüş Türk gulâmları (Arslan Cazib'in oğlu Süleyman, Hacı Ali Karib, Gazi

Eryaruk, Asıĝ Tegin gibi..) peş peşe kaçıp, Selçuklu'ya sığınyorlardı. Ayrıca, gene o yıl, Amu Derya yönünden alpler, gaziler, ayyar ve gulâmlar ve hele çoban-savaşçılar akın akın Horasan'a geliyor, köyleri, kasabaları yağmalıyorlardı. Bilinen hikâye dir: Amul'a tek gözlü, tek bacaklı, tek kollu bir kadın gelmiş. Sağlam elinde bir kazma varmış. Ona sormuşlar: "Nereye gidiyorsun?" O da yanıtlamış: "Horasan'da yeraltından hazineler çıkarıyorlarmış, bari ben de nasibimi alayım"

O yıllarda Horasan'daki Oĝuz Türkmen göçerlerinin, bir yandan, ylık ve davarının ekili tarlalar üzerinde yaptığı tahribat, öte yandan, ilgarların önyak olduğu yağma ve yıkımlar o boyutlara varmıştı ki, Merv ve Nişapur gibi zengin şehirlerde bile kıtlık, hattâ açlık başgöstermişti. Yiyecek fiyatları yükselmiş, buna karşılık toprak rantı çok düşmüştü. Hattâ belgelere göre 1039 yılında yiyecek almak için "evlerinin damını satmaya hazır insanlar varmış" (Bosworth *op. cit.*, p. 260-61). (Ne demek bu?).

Bu denli bir sefaletin nedenlerini XI. yüzyılın başında yüze çıkan Orta Asya "gümüş krizine" (Watson 1967; Noonan 1987-1991) bağlayabilir miyiz? Bu krizin XI. yüzyılda başlayıp, XIII. yüzyıla dek sürdüğünü biliyoruz. Kısa tarihçesi şöyle: X. yüzyılda dolaşımında olan sağlam Samanî dirhemleri (90-gümüş) bu devletin Gazneliler tarafından yıkılmasıyla hızlı bir biçimde değer kaybetmeye başlamış, 1010-20 yılları arasında düşüş % 20-40 arasında olmuş, 1050 yılında ise gümüş % 5+ oranına kadar inmiştir. Gümüş, Avrupa Rusyası'yla Baltık'a kaçmıştır. Karahanlı ve Gazneli ekonomilerinde durum böyle iken, 1040 Dandanakan Savaşı öncesi ve ertesinde aynı koşulların Horasan'da da geçerli olmadığını ileri sürebilir miyiz? Herhalde hayır. Bana öyle geliyor ki, Selçuklu'nun devlet-li olmaya başladığı tam bu dönemde bütün yoğunluğuyla hüküm süren Orta Asya gümüş kriziyle Selçuklu'nun inanılmaz yükselişi arasında mutlaka gerekli, belki hem de yeterli bir neden-sonuç ilişkisi vardır. O günlerde bölgede ot, saman ve yiyecek darlığı bir yana, Selçuklu varolan su kanallarını yıkmış, dereleri çevirmiş ve kuyuları taşla doldurmuştu (Ravendî, s. 99). Ot ve su yokluğu, atlı ordu bakımından, daha başlangıçta, yenilme demektir. Üstelik, Sel-

çoklu, ancak 1040 yılının mayıs ayında savaşa girdiğine göre, Gazne ordusu mevsim olarak savaş için oldukça geç karar vermişti. Zira, Türkler ve Moğollar'da atları otlatmak ve sulamak için baharda çayıra salmak âdettir. Bu iş yazın da devam eder. Ta ki, yaz sonuna yaklaşılsın. O vakit atlar tavlaya çekilir, yemi ve suyu normal tayının altına düşürülür. Böylece at güz başında beslenmiş, dinlenmiş ve koşullanmış olarak savaşa hazır olur (Sinor 1972). Aksi halde, at savaştan çok, açlık ve susuzluktan ıstırap çeker. Gazneliler bu kuralı bilmiyor muydu? Yanıt ne olursa olsun, bu tarihte Gazne ordusunun Busaç'tan üçgene girip Tus'a yöneldiği görüldü. Mesut'un niyeti, Nişapur'da olduğunu sandığı Tuğrul'un Merv'e geçiş yolunu kesmektir. Ne var ki, yürüyüş sırasında ot ve su yokluğu karşısına dikildi, atlar kırılmaya başladı. Üstelik, Tuğrul Bey de kaçmıştı. Bunun üzerine kararından vazgeçti. Askeri doğuya çevirdi ve Saraks-Merv yolu üzerinde bulunan Dandanakan kalesine varıp, ordusunu kubrattı.

İşte bu sıralarda, Çağrı ve Tuğrul beylerin Meymene'de tekkesi bulunan Sufî Şeyhi Abu Sait'i ziyaret edip, duasını aldıkları rivayet edilir (Lampton 1988, p. 239). Sanırım bu ziyaret, Türkmen inançlarının Sufî dünya görüşüyle tanışmasının ilk belgesidir. Tuhaftır, bu ziyaret tarihinde aynı Türkmen beylerinin (kengeşin) bir kamın ırklaşmasına kayıtsız kalmadıklarına tanık oluyoruz. Nitekim, savaşın hemen başında bir *mevlazade-nin* (sic), bana göre bir kamın²⁷, "Selçuklu, öğleye kadar dayanırsa bütün Horasan onun olur. Olmazsa kellemi kessinler", dediği ve bunun üzerine Çağrı Bey'in kengeşte savaş kararı aldığı söylenir.

Önce, Yınallular ile Musa Yabgu'nun oğlu Börü Tegin'in öncülüğündeki Selçuklu ordusu çölden çıktı. On altı bin atlıydılar, ayrıca yayalar da vardı. O sırada dört yüze yakın Gazneli Türk gulâm –ki *Arslan İşaretliler* olarak bilinirlerdi– saf değiştirep karşı tarafa geçti. Selçuklu onları "dost, dost" ünlemeleriyle karşıladı. Savaş çarçabuk, Gazneli ordusunun bozgunuyla sonuçlandı. Asker dağılıp Gazne yönüne kaçtı. Mesut da onlarla beraberdi.

Halk Selçuklu'nun utkusunu kutluyordu. En coşkulu olan-

lar Gazne gulâmlarıydı. Türkçe “Bunu biz kazandık” diye bağırıp çağırıyorlardı. Böbürlenmeleri, belki de saldırganlıkları o raddeye gelmişti ki, “onlara kimse bir şey söyleyemiyordu” Ne de olsa, profesyonel asker olarak, Dandanakan’da ön saflarda hep onlar çarpışmışlardı-çarpışacaklardı.

Fetih-name hemen oracıkta, Dandanakan’da yazıldı. Kâğıt, kalem ve mürekkebi Gazneli ağırlıkları içinde buldular (Beyhâkî’den: Bosworth *op. cit.*, p.23). Tabii, ülke yeniden-üleşildi. Çağrı Bey, Merv başta olmak üzere, bütün Horasan’ı; Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan’ı; Çağrı Bey’in büyük oğlu Kavurd, Tabaseyin ve Kirman’ı; Tuğrul Bey de Irak’ı aldı. İbrahim Yınal, Yakutu ve Kutalmış onunla birlikte gideceklerdi. Daha sonra, Horasan’ı Gazneli artıklarından tamamen temizlemek üzere ülkeye dağıldılar. Tuğrul bin atlıyla Nişapur’a, Musa Yabgu ile Yınnallular Merv’e, Çağrı da Belh ve Toharistan’a gitti. Nişapur tahtına oturan Tuğrul Bey yanma veziri Ebulkasım’ı aldı (1040’tan sonra vezirlikten çekilmiş olmalıdır) ve hemen Bağdat Abbasî Halifesine mektup yazdı (*Zübdat*, s. 5; Ravendî, s. 101, 2). Bu son eserde mektubun kengeşte yazıldığı söylenir. Meal en şöyle:

“Biz Selçukoğulları, kullarınız, kutsal Peygamberlik Devline her zaman itaat eden bir boyduk. Hep gaza ve cihat uğruna savaştık. Bizim Selçukoğlu İsrail adlı bir amcamız vardı. Hiç kabahati olmadığı halde Sevük Tegin oğlu Mahmut onu yakalayıp, Hindistan’daki Kalencar kalesine hapsedti ve o orada öldü. Mahmut’un oğlu Mesut zevk ü sefa peşinde koşardı. Horasanlı ayan ve esnaf araya girip bizim oraya yerleşmemizi istedikleri halde Mesut üzerimize ordu sürdü. Aramızda birçok savaş oldu. Bazen onlar bazen biz kazandık. En sonunda baht bize güldü, onları yendik, Mesut kaçıp gitti. O vakitten beri zulm yolundan ayrıldık, adaletle hareket ediyoruz. Halifenin bizi tanuması dileğimizdir” (Ravendî, s. 101-102).

İster Halifenin fermanı çıksın, ister çıkmasın; Selçuklu, Gazneliler’den içi boşalan kadîm Samanî devlet kabuğunun içini

doldurmayı başarıp, devletini kurmuştu. Tıpkı, deniz dibindeki boş bir eklembacaklı kabuğunun, içine giren bir yarı-yumuşak kabuklu tarafından doldurulup, harekete geçirilmesi gibi.

NOTLAR

- 1 Karluk tarihini başka bir çalışmada ele almış olduğumdan (Divitçioğlu 1992) burada yinelemeyeceğim.
- 2 Bu ad (Barthold 1962; Bosworth 1973; Şeşen 1985)'te Makdızı, (Pirtsak 1981; 1953; Sümer 1967)'de Mukaddesî olarak geçer. Her ikisi de olabilir (Barthold 1977, fn. 11).
- 3 Galiba, Şeşen'in çevirdiği metinde bir baskı hatası olmuş ve Türkmen yerine Türk yazılmıştır. Çünkü, gerek Bosworth (1973, p. 214) gerek Sümer (op. cit. s. 29) metni görüp, Türkmen (Türkmanıyyun) olarak çevirmiş.
- 4 Selçuklu uruğunun kökeni üzerindeki makul tartışmalar için: Hasan 1965-66.
- 5 Mes'udî Hazar Kağanının paralı askerleri olduğunu söyler (Şeşen 1985). İstahrî'ye göre Hazar Hükümdarının on iki bin askeri varmış. Bu askerler devamlı maaş almazlarmış (*ibid*, s. 156).
- 6 Melikname geleneğine göre, Selçuklu hanedanının soykütüğü Dukak'ın oğlu Selçuk'a bağlanır. Bu saptamanın doğruluğunu İbnü'l-Adım'den biliyoruz.
"Selçukluların en yaşlısı olan ve onların soyunu sopunu çok iyi bilen Emir İnanç Bey'den yararlanarak Sultan Alp Arslan... adına Melikname adlı eserin yazarı şunları zikrediyor... vs. (İbnü'l-Adım, s. 20) Ayrıca, Bar Hebraeus'da da benzer bir cümle var: "Bu aciz, *Mülkname* (*Melikname*) adını taşıyan Farsça bir kitapta şu sözlere tesadüf etmiştir: "Yaşlı... bir zat olan Emir Inaig (İnanç) Bey der ki... vs." (Bar Hebraeus, s. 292). Emir İnanç Bey, pek olasıdır ki, yaşlı Musa Yabgudur (*ilerde*: 90).
- 7 Geleneğe göre, Dukak'ın oğlu Selçuk yüz yıl yaşamıştır (Nisapuri'ye göre yüz, İbn at-Athir'e göre yüz yedi yıl). Eğer yüz yıl yaşamış ise, ölümü 1007 olduğuna göre (Köymen 1979, I-267-268), doğumu 907'dir. Selçuk on yedi yaşındayken babası öldüğüne göre Dukak'ın ölüm tarihi 924'tür. Yani, o Hazarya Müslüman halkı ile gulâmların ayaklanma olayı sırasında hayattaydı.
- 8 Tuhaftır. Gerek Karahanlı, gerek Selçuklu devlet kuruluşlarının anlatı retoriği içinde hep bir "kadın parmağı" vardır. Karahanlı Satuk Buğra Han putperest (Tengrici ya da Nasturî) amcasının gazabından, yengesinin sayesinde kurtulup Müslüman olur (Grenard 1900). Aynı tema

Oğuzlar'da tersine çevrilmiş gibidir. Selçuk Subaşı, Hatunun gazabından putperest (Tengrici) Yabgunun (bir zamanki) dostluğunu reddeder Müslüman olur.

İpucu: Karluk anaurukluğu ile Oğuz ataurukluğu aynı merceğin ters yüz edilmesine neden olabilir mi?

- 9 950'lerin başında Oğuz boylarının bir bölümünün Mangışlak'a başlattığı göçlerin gösterdiği kadarıyla bu dönemde Oğuz toplumu büyük bir çalkantı içindeydi. Sanırım tam bu tarihlerde federasyon çözülmeye başlıyor.
- 10 "Konat" sözcüğünü İngilizce *band* karşılığında kullandım. Kaşgarî bu deyimim "birbirine dayanan insan öbeği" olduğunu söylüyor (DLT). Yalnız, aşağıdaki analiz için kavramın iyice tanımlanması gerekiyor. Tanımım şöyle: Boy örgütünün çözülmeye yüz tuttuğu toplumlarda (X. yüzyılın son yarısı Oğuz toplumu), kendilerini sanlık oldukları boyun adıyla tanıtan ("Bayundu men" "Çepni men" gibi), fakat soylu ve alp bir beyin (Selçuklu, Yağmurlu) etrafına toplanmış, kendi boyundan, (bazen de değil) ona kişisel olarak bağlanmış yoldaşlar (comitatus, Babür Şah'ın "ümerası" 1943) ile kendi uruğuna bağlı çoban-savaşçılarla çokça savaş, ılgar ve yağmalarla geçinen, biraz da hayvancılıkla uğraşan küçük, esnek ve devingen öbek.
- XI. yüzyılda Horasan, Dihistan, Balkan, Irak-ı Acem ve Kirman bölgelerinde at koşturan Oğuz Türkmen konatları hakkında belgeler az buçuk bilgi verir. Bunlar, başta Selçuklu, Yabgulu, Inallu olmak üzere, Yağmur, Kızıl, Buka, Mansur, Göktaş, Dizbörü ve Anasioğlu beylerin konatlarıdır. Minorsky (1982) konat dediğim topluluğu aşağı yukarı şöyle tanımlıyor: (örneğin: S.D) Yınalluları bir boy farzedemeyiz. Bunlar başta yınal uruğu olmak üzere, hem savaşta, hem de iktisadî faaliyetlerde uruğa vefa borcuyla bağlı insanlardan oluşan bir "öbektir"
- 11 Şekil, unvanlar (yabgu, yınal) kullanılmadan Kafesoğlu'ndan (1958) alınmıştır.
- 12 Karahanlılar'daki benzer durum için bakınız: Divitçioğlu 1992.
- 13 Herkes torunların bir de Müslüman adları olduğunu biliyor. Çağrı Bey Davut, Tuğrul Bey Muhammed gibi. Ne ki, bunlar kişilerin özdeşleştiği adlar değildir. Örneğin, Tuğrul Bey'e Muhammed demek, kimsenin aklına gelmez.
- 14 Selçuklu ailesi, Hazarlar ve Musevîlik konusunu kapatmadan, şu haberi de araya sıkıştırıyım. Ebu Dülef (943), Oğuzlar'da "içinde putları bulunmayan tapınaklar" olduğunu yazar (IF: Şeş. Ebu Dülef). Bu tapınak pekâlâ bir sinegog olabilir. Tengricilik, Nasturîlik, Musevîlik ve Müslümanlığın kavşağında yaşamaya çalışan bu ülkede böyle bir tapınak neden olmasın?
- 15 997'de Sebük Tegin öldü, tahta oğlu Mahmut geçti. Gazneli Mahmut 1007 yılına, Karahanlı Subaşı Tegin ve Cafer Tegin komutasındaki or-

duları Horasan kentlerini talan etmeleri üzerine harekete geçti. Gazabı müthişti. "Hotan ezgilerini Türkçe söyleyen askerler fillerin eşliğinde Karahanlılar'ı püskürttü. Mahmut ertesi yıl beş yüz fille gelip saldırısını yineledi. Sonuçta, Karahanlılar ellerini ayaklarını Horasan'dan çektiler.

Eklemeyen geçemeyeceğim: X. yüzyılda Kuzey Çin'de kısa ömürlü bir hanedan kuran Sha'to Türklerinde de hükümdar savaşa giderken çalgıcı ve rakkaseleri de birlikte götürürdü (Eberhard 1970).

16 Köymen'e göre (*op. cit.*, s. 50-59) 996 savaşında Oğuzlar bir kez daha Samanîler'e yardım etmişlerdir. Hattâ, Karahanlı ordusundan esir aldıkları on sekiz yüksek rütbeli subayı tekrar onlara satmak istediklerinden Samanî Muntazır'la anlaşmazlığa düşmüşler, daha da ileri giderek, onu öldürmek üzere arkasına adam salmışlardır. Ama belki de bu Oğuzlar Selçuklu olmayıp, Yangıkent Yabgusunun Oğuzları idi. Daha başlangıçta, Muntazır'ın askerî yardım sağlamak amacıyla Yabguya başvurduğunu biliyoruz. Zaten, kaynaklar da ne Selçuklu ne de Arslan İsrail adlarını anmışlardır.

17 Belgeler karşısında Cahen'in (1954) bu olguyu, körü körüne bir zuhul tahmin ederek reddetmesini anlayamıyorum. Bu konuda bkz: Honigmann 1970: 1935, p. 175; Yinanç 1944; Kafesoğlu *op. cit.*; Sevim 1988.

18 Bozuk Farsça olan "yavgıyan" kelimesi tarihçiler tarafından (Cahen, Sümer vs.) değişik şekillerde okunmuştur: *naukyan*, *navakiyya* (bir çeşit navak oku taşıyan okçular) ve hattâ *Yıvalar*. Bu arada Ateş (1965) yazdığı bir makalede kelimenin aslının günümüz Türkçesinde de kullanılan "yave" (Farsça köklü, *yava*) olduğunu öne sürerek, yavgıyanın "boş, anlamsız, yolunu şaşırmuş, sapık" ya da "boş yere seğirtip gezen" anlamlarına geldiğini söyler. Bundan dolayı, der, "... yavağı" ve çoğul şekli olan "yavağıyan" devlet sultasına tabi olmadan... başıboş gezen... göçebe zümresidir. Bu zümreler geçimlerini yerleşik halkın... mallarını talan ederek sağladıklarından... yavağı talan anlamını almıştır" Evet! Zaten, *Kamus-i Türki*'de yav~yave karşılığında verilen anlamlardan biri de şu: "yabancı, düşman, asi, düşman, asi sahipsiz vs." Ne Farsça ne de Arapça bildiğimden tartışmaya girmek haddim değil. Yalnız, bahis konusu belgelerde bulunan Yınallular, Mahmutlular gibi başka terimler Ateş'in yorumunu pek haklı göstermiyor. Çünkü, Yınallular, İbrahim Yınal'ın, Mahmudiyan ise Sultan Mahmut'un yoldaşlarından (ümera) oluşan özel birlik ya da konatlardır. Yabgulu (Yavgıyan) ise Musa Yabguya bağlı bir *comitatus* birliği olmalıdır, ki bunlar sonradan Suriye'yi kasıp kavuran, Alp Arslan'ın komutanlarından Harzemli Atsız'a tabi olacaklardır. (El-Azhari 1997).

19 Kıpçaklar hakkında aykırı fikirler için bakınız: Kljashtornyj 1997.

20 1030-34 olaylarının kronolojisinde bir karışıklık var. Şöyle; i) 1032'de Tegin savaşa hazırlıklı değildir. Dabusıya'ya çekildi. Orada ona *Selçuk-*

lu *Türkmeni* yardım etmiş! Yani, Ali Tegin'in 1030 Selçukluyu katlinden iki yıl sonra Çağrı ve Tuğrul beyler onunla dost olmuş! Bu birinci tutarsızlık; ii) Selçuklu 1032'de Altuntaş'ın himmetiyle edindiği Harzem kışlağına rağmen nasıl olur da, aynı yıl, Altuntaş'a açıkça cephe alabilir? Bu da iki. Sanırım tutarsızlıklar, Beyhakî'nin zikrettiği (Barthold op. cit. p. 295), benim italik yazdığım *Selçuklu-Türkmeni* sözünden kaynaklanıyor. Başka Türkmenler olmalı.

- 21 Harita, Köymen'in (op. cit., s. 163-197) anlatıları esas alınıp, çizilmiştir.
- 22 Zahoder, Horasan dihanlarının toprak sahibi olmaları bir yana, ticaret ve zanaatlarla da uğraştıklarını yazıyor. Bunların askerî birlikleri vardı (*Tarih-i Sistan*). Ayrıca, bu sınıfın Sufi tarikatıyla yakın ilişkisi olmuştur. Hattâ Mesut bu "burma bıyıklıları" zapturapt altına almak için merkezleri olan Meyhene'ye asker sevketmişti.
- 23 Şabankarâ'ye göre Tuğrul Bey orduyla olan ilişkilerinde bilgelik, deneyim ve ün bakımından ağabeyi Çağrı Bey'den daha iyi olmadığını biliyordu. Ve amcasının ölümünden sonra önderliği gönlü olmadan kabul etmişti (Zikreden: Bosworth *Ibid*, p. 300 fn. 4).
- 24 Yusuf ölünce oğlu İbrahim yetim kalmış, ana *leviratus* sonucu Mikail ile evlenip, ondan Çağrı ve Tuğrul beyleri doğurmuştur. İbrahim'in taşıdığı "yınal"ın Oğuzlar'da büyük bir unvan olduğunu biliyoruz. Bu unvan, ana tarafından kalıtım edilmiş olabilir.
- 25 Ebulkasım Buzganlı olup taşıdığı "salar" unvanı onun Nişapur'da kolgezen ayyara karşı kurulan kolluk kuvvetlerinin başında olduğunu gösterir. Sahib-i Hadıthan Muvaffak ise Sufi ulemasındadır. Ahîliğe benzer bir örgütün başında olduğu tahmin ediliyor (Bosworth 1973, p. 258-266). Doğru olabilir; çünkü, 1065-66 yıllarında Kuzeybatı İran'da Ahî Farac adlı birinin yaşadığını biliyoruz (Cahen 1953). Haber önemlidir. Gerek Muvaffak, gerek Ahî Farac ahî örgütünün ilk üyeleri olabilir.
- 26 Bütün bu olayları bize anlatan Beyhakî bir ara, bir kum tepesi üzerinde Selçuklu beylerine ait "üç siyah bayrak" görmüş. Sanırım bunlar, çok eski bir Türk geleneği olan, üç önderi simgeleyen tuğlardır. O tarihten üç yüz yıl önce yaşamış Uygur Kağan'ı Moyun Çor'a kulak verelim: 744 tarihinde Kök Türklere karşı kazandığı utkuyu şöyle dile getirmişti, "kömür tağda... üç tuğlu türük bodunu (yendim)" (ETY: Or, Şine Usu). Adı geçen üç tuğ, Türk Kağanıyla yanındaki iki şadı simgeliyordu. Beyhakî'nin gördükleri Musa Yabgu ile Çağrı ve Tuğrul beylerin tuğları olmalıdır.
- 27 Alp Arslan zamanında ordu içinde sultanı şerden (bozgun, yenilgi) koryacak din adamları vardı (Köymen 1975a). Belki onlar, Kaşgarî'nin *çivî* dediği cinlerin efendisi kamlardı.

III *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*

A. Selçuklu Konat Modeli

Selçuklu konatının sıkı tempolu kronolojik aşamalarla Selçuklu Devleti'ne doğru evrildiğini saptadık. Gerçekten kısa ve hızlı bir süreci bu. Alelade bir Oğuz Türkmen konatı, başkanları Arslan İsrail Yabgu'nun Gazneli Mahmut tarafından esir edildiği 1025 yılıyla 1038-1040 yılları arasında, Çağrı ve Tuğrul beyler gibi iki alp savaşçının önderliğinde devlet-li olmayı başarmıştı.

Bu oluşumda, Morgan'dan beri (1985) antropologların çoğunun iddia ettiği gibi (örneğin, Sahlins 1968) toplum "boydan devlete" giden bir evrim çizgisi izlememiş, aksine boy parçalanarak konatları meydana getirmiş, sonra bunların arasından biri -Selçuklu- kurulmuş bir devlet (Samanî-Gazneli) aygıtına sızarak onu sahiplenmiştir. Bu tür bir evrim şeması; yani,

Boy → Konat → Devlet

Crone'u (1986) haklı gösteriyor: göçebeler, devleti boy içindeki içsel gelişmeler sonucu kurmazlar, aksine dağılan boy düzeni devleti yaratacak bir zemin hazırlar. Yalnız, Selçuklu örneğinde bir fark var; bu devlet, her ne kadar bir konattan doğmuşsa da, onun tarafından yaratılmamıştır. Bir avuç göçebe savaşçı önce onun içini boşaltmış, sonra boş kalan kabuğu başta kendi fiziksel (askerî) gücü olmak üzere yerli bürokratlarla doldurmuştur.

1040 Dandanakan Savaşı'nı dönüm noktası olarak alırsak, Selçuklu Tarihi iki evreye bölünmüş olur. 1040'ın önceli olan göçebe-konat evresi (985-1040) ve ardılı olan devleti ele geçirme evresi ya da başka bir deyişle Tuğrul Bey dönemi (1040-1063). Aşağıda her iki döneme değin yapılan tahliller "mukayeseli statik" bir yöntemle formelleşeceğinden¹ Selçuklu'nun konattan devlete geçiş sürecinin daha bir açıklığa kavuşacağına inanıyorum.

Tahlili sağlam öncüller üzerine oturtmak amacıyla Dumézil'in (1958) üçlü işlev kavramını önerme olarak kabul edeceğim. Bilindiği gibi üçlü işlev kavramı en yalın haliyle şöyledir: İlk ve Ortaçağ toplumları, kalımlarını sağlamak üzere kutsallık-egemenlik (din), savaşçılık-siyaset (fiziksel güç), ve iktisat-nüfus (bereket, doğurganlık) üçlü düzeyinde gereken faaliyetleri yürütmek zorundadır. Tabii ki, bu faaliyetler her toplumda yapılır: ister Hint-Avrupalı olsun (İran, Fars, Med dahil), ister Altaylı. Ne var ki, her toplum için geçerli üçlü işlev Hint-Avrupa toplumlarında mutlaka üç sınıf (ya da kur), üç ilah ve üç simgeyle örtüşürken, örneğin Türk toplumlarında üçlü işleve ulaşan sadece iki sınıf (ak ve kara budunlar) ve iki dinsel kendilik (kutsallık: Tengri; savaşçılık: yok; iktisat: *Iduk Yir Sub*) ve iki simge (ok ve yay gibi) söz konusudur.

Dediğim gibi, Selçuklu devlet-sizlik ya da devlet-li yapısını belirleme yolunda üçlü işlevi öncül olarak kullanıyorum. O vakit, ister istemez, bu işlevleri etkinleştiren toplumsal öbekleri; yani, sınıf ya da kurları da modele katmış olurum. Böylece model, devleti (devletsizliği) meydana getiren sınıflar ya da kurlarla birlikte bir "toplum-sınıf-devlet(siz)" modeline dönüşür. Ayrıca, kurulacak modeller bir değil, 1040 itibarıyla iki tane olduğundan, ardışık iki model, Selçuklu toplum-sınıf-devlet yapısının nasıl bir sosyal kuruluştan öbürüne evrildiğini de sergiler.

Önce, Selçuklu'nun 985 yılında Cend'e göçüyle 1040 Dandanakan Savaşı arasında kalan dönemdeki Selçuklu toplumsal modelini kuralım (Şekil-8).

Kutsallık:

—

Savaşçılık:

Kengeş (Selçuklu Uruğu)

Ak Budun

Kara Budun

İktisat:

Çoban-Savaşçı-Göçebeler

Şekil-8

Oğuz Türkmen konatları içinde kutsallık; yani din işlevini üstlenen bir kurun varolduğunu sanmıyorum. Mevlazade öyküsüyle Dandanakan arifesinde Selçuklular arasında kamların bulunduğu telmih edilmiş olsa bile, "kam" a ruhban niteliğini yakıştırmak doğru değildir. Kam, hastaları sağaltır, öbür dünyaya kişisel mesajlar taşır, ırklar; ama onun örgütlenmiş bir din öğretisinin üyesi olduğunu söyleyen hiçbir belge yoktur.

Hem Çağrı Bey, hem Tuğrul Bey Müslümandır. Buna karşılık ne onların yanındaki yoldaşlarının, ne de müttelikleri göçer boy ya da konat halkının çoğunluğunun Müslüman olduğu iddia edilebilir. Nitekim, Yağmur Bey'in oğlunun peşinden Balhan dağlarından inen bütün Türkmen Oğuz'un amacı "Müslümanlardan (Taciklerden) oç almaktı" O dönemde Müslüman olmayan Türk o kadar çok olmalıydı ki, 1042-43 yıllarında Halife, Tuğrul Bey'e yazdığı mektupta onu Bağdat'a davet etmesi için müminlerin başına Tengrici Türkleri geçirmeyeceğine dair söz vermesini istemişti (Tuğrul Bey yanıt bile vermedi) (*Ahbar* s. 16). Ayrıca, o dönem Horasan Selçuklu beylerinin gerek ulemeden, gerek Sufi şeyhlerinden, gerekse kamlardan medet ummaları, topluluğun din (İslam) konusunda henüz olgunluğa erişmemiş olduğunu söyler. Sanırım bütün bu nedenler, 1040-

öncesi Selçuklu toplumu için kurulacak modelde, din işlevi hanesinin boş bırakılmasını meşru kılar.

Kök Türkler'den beri bütün Türk toplumlarında (Hazarlar, Karahanlılar, Oğuzlar) iki asal kurun (ya da sınıfın) varlığına tanık oluyoruz (Divitçioğlu 1987, 1992): ak budun ve kara budun (süngük, kemik). Ak budun; kağan, han, yabgu ya da bey çıkararak soylu ya da ünlü oğuş ve uruk üyeleriyle sivrilmiş alp savaşçılardan oluşur. Selçuklu konatında bu böyledir. Örneğin, Dandanakan Savaşı'nda bütün Selçuklu uruğu amcalar, oğullar, yeğenler hepsi birden kengeşe katılıp, karar vermiş ve fiilen çarpışmışlardır.

Konatin başında ak budundan bir uruk üyesinin bulunması doğaldır. Bazen, o, soylu olmasa bile, bileğinin hakkıyla yanına yoldaşlar ve göçerler toplayan alplerden biri olabilir (Arslan İsrail Yabgu gibi). Sanırım, Selçuklu beylerinin bir kısmı Sahlins'in kavramlaştırdığı *big man* ("ulu bey" diyelim) tipindedir (Sahlins 1963). Onlar savaşçı, politikacı, üleştirici (cömert) ve kişilikli olurlar. Her Selçuklu beyi üleştirici olmaya mecburdur, ama her birinin sayılan bu yeteneklerin tümüne sahip olması beklenemez. Arslan İsrail Yabgu, Çağrı Bey ve İbrahim Yınal gibi bazılarında "savaş beyi" (*war lord*) niteliği öne çıkarken, Tuğrul Bey gibilerinde "siyasal girişimci" (*political entrepreneur*: Kloos 1986) niteliği ağır basar. Musa Yabgu (sonraları Yınanç Bey) ne savaş beyi ne de siyasal girişimcidir. Bundan dolayı, hiçbir zaman "ulu bey" olarak düşünülmemiştir. *Melikname* geleneğine göre kendisinin (İnanç Bey) "okumuş" olduğu anlaşılıyor.

Selçuklu başkanlık sistemi bazen tekil, bazen çoğulcu bir biçim alır. Arslan İsrail Yabgu döneminde tekil olan konat başkanlığı onun ölümünün ardından üçlü (Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Musa Yabgu), daha sonra ikili (Tuğrul ve Çağrı beyler) beylik sistemine dönüşmüştür. Konat bazen büyür, bazen küçülür, amca ve yeğenlerin konatları (Yabgulu, Yınallu) konata girip, çıkabilir. Konatların aralarında bağlantı ilişkileri kurması doğaldır (Kızıl Bey, Çağrı Bey'in güveyisidir).

Konata içinde önemli kararların kengeşte alındığına değin haberler vardır. Örneğin, Dandanakan arifesinde Selçuklu Ka

rakum'da kengeş toplamış, savaş ânının gelip gelmediği üzerinde tartışılmıştır. Kengeşte, Tuğrul Bey'e rağmen, savaş kararının alınmasında son sözü bir savaş beyi olan Çağrı Bey söylemiştir.

Kara buduna gelince: Bunlar her göçebe toplumda bulunan çoban-savaşçılardır (Terim: Goldschmidt 1964). Hepsi de hür insan olup, kesinlikle kul ve küng (erkek ve kadın köle) değildir. Konata sanlık bu insanlar, belki Kınık boyunun herhangi bir soyundan kesilenerek ayrılmışlardı, belki de şu ya da bu nedenle (savaşlar, evlenmeler, başkaldırılar) boylararası karışmanın bir ürünü idiler.² Her halükârda, göçerler iki işlevi; iktisat ve savaşçılığı birlikte götürürlerdi. Barış zamanında yaylak ve kışlaklarda konatlarıyla (aile, sürü, ağırlık) birlikte obalar halinde yaşarlardı. İktisadi faaliyetleri aslen hayvancılıktı (biraz da tarım). Savaş, akın, ılgar zamanı ve haberi gelince eli silah tutan her erkek bir savaşçıydı. Onlar için savaş iktisadi faaliyetin bir başka yüzüydü. Zira, yağma ve çapul topluluğa yeni otlaklar açar, onlara ulca ve köle sağlardı.

Şunu söyleyebiliriz: Bir Oğuz Türkmen göçebesi için toplumsal yeniden-üretim aynı kapıya çıkan iki yüzü vardır: savaş ve iktisat. Savaş bir yandan, hayvancı göçebelere ihtiyacı olan, fakat üretmediği ya da artığı olmadığından³ değiş-tokuşla elde edemediği nesnelere kaba kuvvet kullanarak, onları ürettenlerden gaspetmek için yapılan bir eylemdir; öte yandan, toprak ağaları tarafından göçebelere yüklenen geçit hakkı karşılığında bac ve otlak vergisi gibi Türkmenin anlayamayacağı ve üstesinden asla gelemeyeceği maddi tahditlere karşı girişilen fiziksel bir direniş eylemidir. Eylem, bir çeşit göçebe ile yerleşik, hayvancı ile çiftçi, Türk ile Tacik ya da metaforik bir dille, "kılıç ile ekin" arasındaki zorunlu bir iktisadi işbölümüdür. Bu işbölümünü önleyen, engelleyen her şey Türkmenin karşısındadır: yerleşik halk, çiftçiler ve Tacikler. Çünkü, Türkmen bakımından istila ettiği ülkenin bütün otlakları, bütün suları, bütün ekinleri, bütün köy ve kentleri onun *dışsal sömürü alanıdır*. Dolayısıyla, bu sömürü alanının koruyucusu olan devlet de Türkmenin doğal düşmanıdır (tabii devlet de onun ezeli düşmanı).

Öyleyse, 1040 öncesi Selçuklu konatını şöyle tanımlayabili-

riz: i) İli izek olan devingen bir topluluk; ii) Çoban-savaşçı halk; iii) Az nüfus; iv) Soylu savaş beylerinin ak budunu, çoban savaşçıların kara budunu oluşturdukları iki kur; v) Askerî ve siyasal erkin ulu bey(ler)in tekelinde olduğu bir yönetim; vi) Ülüşün bir hak olduğu sistemi; vii) Artıksız bir ekonomi ve dolayısıyla iç sömürü yokluğu; viii) Göçer-yerleşik ilişkilerinde ulca ve haraç alınarak gerçekleşen dış-sömürü.

B. Geçiş Dönemi

1) Devlet Kabuğunu Doldurma

Yukarıda, metaforik bir deyimle Selçuklu konatı ile yandaşlarının Samanî-Gazneli devletinin önce içini boşalttıklarını, sonra boş kalan kabuğu, başta kendi fiziksel (askerî) güçleri olmak üzere, yerel bürokratlarla doldurduklarını söylemiştim. Bu tür bir "devlet-kurma" tarzının sadece Türkler'e özgü olduğu iddia edilemezse de, hemen hemen, bütün Ortaçağ Türk devletlerinin bu yoldan kurulmuş oldukları da yadsınamaz. Artsüremli olmamak kaygısıyla, Delhi Gulâm Sultanlığı ile Mısır Memlûk (Kölemen) Devleti'nin kuruluş ve yapılaşma süreçlerini bir yana bırakıyorum. Ama, handiyse Selçuklular'la çağdaş olan, gerek Kuzey Çin Sha-t'ö Devleti'nin, gerek Gazneli Gulâm Devleti'nin ortaya çıkışları, doğrudan doğruya, küçük bir öbek Türk savaşçısının varolan bir devleti ele geçirmelerinin bir sonucudur.

Öyleyse, verilen tarihsel dediklerin ışığı altında, Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yapılaşma modelinin varsayımlarını görebilmek için, X. yüzyılın ilk yarısında Sha-t'ö boyunun Kuzey Çin'de kurduğu Genç Tang Hanedanı ile gene X. yüzyılın ikinci yarısında Türk gulâmlarının kurdukları Gazne Devleti'nin tarihlerini kısaca gözen geçirmekte yarar var. Bu devletlerle ilgim dolaylı olduğundan, Sha-t'ö konusunda Eberhard'ı (1970), Gazneliler konusunda Bosworth'u (1973) tamamen kullanmaktan çekinmedim. Bu son devletin kuruluşu hakkında isteyen Nizamülmülk'e (*Siyasetname*: Çev: Sch.) de başvurabilir.

Sha-t'ö Devleti: Sha-t'ö'lar Batı Türklerinden olup, Barkul do-

laylarında, Ch'uyueh (~Ch'-yeh) ~Çiğil ve Ch'u-mi~Çomul boylarıyla bir arada yaşarlardı. Çin kaynaklarına göre Sha-t'ö adı "kumlu bayır" ya da "kum tepesi" gibi bir şeymiş. Üç boylu bir birlikti. Başkan çıkaran boy Çiğil olmalıdır.⁴ İkinci boyun adı Türğişler'den olan Sa-ka~Sakal boyudur. Üçüncü boyun adı bilinmiyor. VII. yüzyılın ortalarında Çinliler'e tabi oldular. IX. yüzyılın başında önce Ötüken dolaylarına gelip yerleştiler, sonra Alaşan Dağı'nın doğusunda Shensi'ye göçtüler. Bunların arasında bir bölüğü Ordos'un doğusuna geçip, o sırada Kuzey Çin'de hüküm süren Liang Hanedanı'nı devirdi. Başkanları Li K'ayung, Genç Tang Hanedanı'nın kurucusudur. Emri altında Türkten gayrı, aralarında Çinli ve Tatarların da bulunduğu on bin atlı vardı. Demek ki, bu karma boy elli ile yüz bin nüfusa sahipti. Gariptir, bu ufak askerî güç kolaylıkla milyonlarca Çinliye egemen olmuştur. Evlat edinme geleneğinin yaygın olduğu Sha-t'ö toplumunda bir *evlatlık ordusu*, devleti ve hanedanı koruma göreviyle yükümlüydü. Tüm hükümet sistemi T'ang'tan kopya edilerek alınmıştı. Memurların ezici çoğunluğu Çinli idi. O kadar ki, Sha-t'ö Devleti'nde "han" ya da "tarkan" gibi Türkçe unvanlar bile kaybolmuştur. Ama gene de, onlar soylu ve asker yöneticiler olarak Çinli halkla asla karışmamışlardı.

Gazneli Gulâm Devleti: Araplar'ın Türkler'le bireysel köle olarak tanışmalarının 670 yıllarına kadar uzandığı ileri sürülmüştür (Günaltay 1942; Pipes 1978; Kitapçı 1987). Zamanla İslamın hizmetinde askerî görev alan gulâmların sayı ve önemi gittikçe artarak Halife Ma'mun ve Mu'tasım zamanlarında (813-833-842) büyük yoğunluk kazanmıştı (İsmail 1966; Bosworth 1970; Ayalon 1976; Kennedy 1986). Her iki halifenin de dört ile yedi bin arasında Türk gulâmı vardı. İlginçtir, Mu'tasım'ın gulâmlarından birinin adı Aşnas'tır (A-she-na). Sanki adına uygun olarak Halife onu Mısır'a genel vali olarak atamış ve hattâ kazandığı askerî utkuların şerefine tahtına oturmasına bile müsaade etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Zangi isyanları (869-882) esnasında siyasi ve askerî erkleri artan Türk komutanlar Abbasîler'e eşsiz yardımlarda bulunmuşlardır (Abdul Jabbar Bey 1975; Yıldız 1976; Popoviç 1976; Kennedy 1986).

İmdi, X. yüzyılın ikinci yarısında Horasan ve Maverâün-

neh'r'de hüküm süren Samanî Devleti de ara sıra başkaldıran büyük toprak ağalarının (dihkan) kişisel gulâmlarına karşı pusatılmak ihtiyacını duyunca kendi gulâm birliklerini kurmak zorunda kalmıştı. Gulâmların askerî gücü elde etmesiyle bu fiziksel gücün siyasal erke dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim, bunlar içinde sivrilenler eyaletlere vali ya da sipahsalar olarak atanınca, kendi gulâmlarına sahip olmakta gecikmediler. Bunlardan birisi, Horasan sipahsaları Alp Tegin'dir. Adı 961 tarihinde Samanî emirine karşı girişilen bir darbeye karışmış, darbe başarısızlığa uğrayınca o da Gazne üzerinden Hindistan'a inmeyi denemiştir. Ne var ki Gazne hâkimi, adı Anuk ya da Enük olan bir Türk (?) ona geçiş izni vermeyince Alp Tegin, *Siyasetname*'ye göre (op. cit. Sch. 1977) emrindeki iki yüz gulâm ve sekiz yüz gaziyle Şabankarâ'ye göre yedi yüz gulâm ve iki bin beş yüz Tacikle Gazne kentini kuşatarak zaptetmiş ve oraya yerleşmiştir. Gazne kentinin bulunduğu Zemindaver bölgesi o dönemde Kalaç ve Oğuz Türkleri'yle doludur.⁵ Hattâ, bazı kentler Kara Tegin, Toğan ve Baytüz adındaki gulâmların hâkimiyeti altındadır.

Alp Tegin, her ne kadar Gazne'de bir emirlik kurmuşsa da Samanî Devleti'ni metbu olarak tanımakta devam etti. Oğlu Ebu İshak da aynı siyaseti izledi. Onun ölümü üzerine emirlik Alp Tegin'in gulâmlarından, önce Bilge Tegin'e sonra Börü Tegin'e geçti. Hepsi de bağımsız emir, fakat sözde Samanî valisi olarak statükoyu muhafaza ettiler. Börü Tegin gene Türk gulâmları tarafından düşürülünce yerine Alp Tegin'in başka bir gulâmı olan Sebük Tegin geçti. Barskan'da doğmuş, oralarda tutsak alınıp, satılmıştı. *Hudud al-alam*'a göre bura halkı Karluk'tur.

996 yılında Buhara, Karahanlı Nasr İlig tarafından zabtedilince, Samanî Devleti, doğal olarak kendisine tabi olan Gazne valisi Sebük Tegin'i yardıma çağırdı. Yardım önerisi kabul edilmesine edildi ama, Karahanlılar'la barış antlaşmasına imza atan Samanî Devleti değil, Sebük Tegin oldu. Böylece, zaten fiilen kurulmuş olan Gazne Devleti resmen tanındı (konuyu burada kesiyorum).

Görüldüğü gibi, dünün Türk köle kökenli gulâmları hiç

zahmet çekmeden Samanî Devleti'nin yapısını devralarak, onun üstüne oturdular. Ne toprak ağası dihkanlar, ne tüccarlar ne de bürokratlar için değişen bir şey yoktu. Hint-İran kökenli yerleşik halk ise bu işlere zaten uzaktan bakıyordu.

Toparlarsam: Hem Sha-t'o, hem Gazneli hallerinde sorun, kurulmuş bir devletin bir avuç Türk savaşçısı tarafından ele geçirilmesidir. Yalnız, aralarında bir fark var. Sha-t'olar devlete *dışardan* gelip sızmışlar, Samanî gulâmları ise devleti *içeriden* zaptetmişlerdir. Şimdiden, Selçuklu halinin Sha-t'olarinkine daha çok benzediğini söyleyeyim.

2) Konattan Devlete Geçiş Süreci

Azımî Tarihi (op. cit., s. 3) 1040 olaylarından (bir-iki yıl daha geç olacak) bahsederken, "Tuğrul Bey'in bayrakları doğuda görüldü", der. Bar Hebraeus'a göre onun orduları buralara bir köpeğin rehberliğinde gelmiş (op. cit., s. 293). Yazarın 1296 yılına dek geçen olayların kronolojisini kaydetmiş olduğu düşünülürse, adı geçen köpeğin *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki "kurt" olması kadar (OKD), *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (MGT) zikredilen, Cengiz Han'ın soyunu üreten "köpek" olması da pekâlâ mümkündür.

Tuğrul Bey'in ülüş hakkı olarak, bile isteye, batıyı seçtiği anlaşılıyor.⁶ Oralara İbrahim Yınal, Kutalmış, Yakutu, Hasan ve Ertaş gibi ülüş sahibi yeğenleriyle birlikte gitmişti. Hepsi de alpliklerini kanıtlamış beylerdi. Üstelik, uçlarda Buka, Göktaş, Mansur, Anasıoğlu, Kızıoğlu beylerin Türkmenleri (Kızıl Bey 1041'de ölmüştü) akın ve ılgarlarını sürdürüyorlardı. Ermenistan ve Azerbaycan'da at oynatıp, tozu dumana katıyorlardı.⁷

Yukarıda "siyasal girişimci" olarak nitelediğim Tuğrul Bey'in böyle bir savaşçı potansiyelini kullanmayı düşünmediği akla gelmez. Onun düşüncelerini okumak *empaty* meraklılarının işi. Ben kendi hesabıma, "düşünceler *ex ante quem* yapılarıdır", diyerek, Tuğrul Bey'in Dandanakan'dan ölümüne (1063) dek geçen dönemde konattan devlete geçiş sürecini gerçekleştirmek için ne gibi bir icraatta bulunduğunu önce belli bir sistematik içinde anlatacak, sonra da anlatıyı formel bir modele dönüştüreğim. Kurulacak modelin 1040 öncesi model koşu-

tunda, gene kutsallık, savaşçılık ve iktisat düzeylerinde gelişti-
rileceğine dikkat çekerim.

Müslüman Tuğrul Bey'in, Kök Türk ve Hazar kağanlarının kutsallığı anlamında dinî bir misyon yüklenmediği açıktır. Yalnız, gerek *Ahbar*'da (*op. cit.*, s. 15-16), gerek *Zübdat*'ta (*op. cit.*, s. 25-26) birbirine benzer iki belen var. Orada, Tuğrul Bey'in eski bir Türk geleneği uyarınca havaya kaldırılarak Sultan ilan edildiğini telkin ediyor.

Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'den işitilmiştir (mealen):

“Ben (diyor, Tuğrul Bey) işlerimin başlangıcında Horasan'da idim. Bir gün beni havaya kaldırdılar. Etrafımı sis kaplamıştı. Burnuma güzel bir koku geliyordu. Bana, gaip-
ten biri, ‘ne istersen iste o olacaktır’ diye seslendi. Ben de ‘uzun ömürden başka bir şey istemem’ diye yanıtladım. Bunun üzerine ‘senin ömrün yetmiştir’ dediler.”

Bu olay 1038 yılında Nişapur'da geçmiş olmalıdır; kendi adına hutbe okutulduktan sonra. (Yoksa, 1041'de tekrar Nişapur'a girdiği zaman mı?)

Tamı tamına değil ama, Tuğrul Bey'in cülusu hakkında aktarılan bu öykünün bazı çarpıcı bezekleri, Kök Türk ve Hazar kağanlarının cülusları esnasında uygulanan törenlerde bulunur.

Önce, Kök Türk kağanları hakkında:

“Yeni kağan seçilince, ileri-gelenler onu keçeden bir örtüye koyup, yakınlarından ayırırlar ve yüzünü güneşe doğru çevirerek dokuz kez döndürürler. Her seferinde uyrukları onun önünde eğilir. Dolaşma ve eğilme faslı bitince onu ata bindirip dehlerler. Bu arada da boğazını ipek bir atkıyla öyle sıkırlar ki, handiyse boğulacak gibi olur. Sonra dizginleri gevşetirler ve ona alelacele ‘Kaç yıl bizim kağanımız olacaksınız?’ diye sorarlar. Sersemlemiş olan kağan süreyi tam söylemeyeceği için, uyrukları onun gevelediklerine bakarak, görevin uzunluğunu kestirmeye çalışırlar” (Liu mau-tsai *op. cit.*, I-8).

Şimdi de, Hazar kağanları hakkında:

“(Onların) başkanlarına Hazar Kağanı derler. Hazar Behinden daha uludur. Ne var ki, Beh, Kağanı atar. Kağanı atayaçağı zaman onu önüne getirirler ve boğulana dek boğazını ipek bir bezle sıkırlar. ‘Ne kadar hükümdarlık edeceksin?’ diye sorarlar. O da, ‘Şu kadar yıl’ der. Eğer bu süreden önce ölürse ne âlâ. Yoksa, söylediğı yıla erişince onu öldürürler” (Şeşen: Isl. Coğ. İbn Havkal; Istahrî).

Ayrıca Hazar kağanlarıyla ilgili şu ek bilgiyi vermekte fayda görüyorum: Hazar Kağanının, Türkler (geleceğın Macarları) üzerine voyvoda (bey) atama teklifini reddeden Macar elçisi Kağana, Almuş’u ya da oğlu Arpad’ı teklif eder. Hazar Kağanı bu teklifi uygun bulunca Türkler (geleceğın Macarları) “Arpad”ı Hazar âdetlerine uygun olarak kalkan üzerinde kaldırıp, bey ilan ederler (CF: *Al.*, p. 38).

Şimdi, her üç Türk devletinde hükümdar cülusuyla ilgili kuttörenlerindeki benzerliğı saptamaya çalışalım. Sanırım aralarındaki benzeşik elemanları üç kategoride toplayabiliriz: I) Hükümdar yükseğe kaldırılır; II) Hükümdar sanki öldürölür; III) Hükümdarın gevelediklerine bakılarak “zaman” saptanır (Çizelge-9).

	I	II	III
Kök Türk	Ata bindirme	Boğaz Sıkma	Hükümdarlık süresi
Hazar	Kalkan üstünde kaldırma	Boğaz sıkma	Hükümdarlık süresi
Selçuklu	Havaya kaldırma	Kendinden geçme	Ömür

Çizelge-9

I., II. ve III. sütunların yorumu hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek kadar açıktır: i) Hükümdar yukarıya kaldırıldığı vakit insanlardan uzaklaşır, Tanrı’ya yaklaşır; ii) Boğulunca her fanî gibi ölür, dirilirse hükümdar, kaç yıl yaşayacağına ancak kendisi

karar verir. Ölümle dirim, insanla Tanrı arasında bir yerde duran hükümdar vargısal olarak, yüce, dokunulmaz ve kutsaldır. Öyleyse, Kök Türk, Hazar ve Selçuklu (Tuğrul Bey) hükümdarlarının her üçü de, sırayla Tengrici, Musevî ve Müslüman olmalarına rağmen kutsal sayılır.

Öbür ikisini bir yana bırakalım. Peki, İslamiyet'in göbeğinde adına hutbe okutan Müslüman Tuğrul Bey (ve tabii etrafındaki) neden kutsallık kokan "putperest" bir ayine ihtiyaç duysun?

Sanırım sorunun yanıtı Selçuklu toplumunun köken kültüründeki verilerde yatar. Bence, haldeki Tuğrul Bey'in cülus olayı, aslında geçmişteki bir deneyimin yinelenmesinden başka bir şey değildir. Doğrudur, Selçuklu toplumu ne Kök Türk ne de Hazar toplumdur. Kültür değişmiş, yeni değerler yaratılmıştır. Nedir ki, cülus olayında, geçmişteki deneyimlerin kapsadığı değerlerin kılık değiştirerek tekrar karşımıza dikildiğine tanık oluyoruz. Atalarının kağanları kutsal olan Tuğrul Bey, kağanlığın özünü muhafaza ederek, bu kez Sultan kılığıyla tahta çıkmıştır. Yani, aslında, Tuğrul Bey Sultan olmadan önce Kağandır.⁸

Öyleyse, *Sultanü'l-muazzam* Tuğrul Bey için hükümdarlık düzeyinde, halle geçmişin, bugünle dünün, ardilla öncelin arasında hiçbir fark yoktur. Sultan değişip kağanın yerini almıştır ama, hükümdar hep aynı hükümdardır. Sultan değişmiştir; çünkü kağanın "kut"undan haberi bile yokken, Zerdüştinin ve Sasanî kültürünün bir ürünü olan⁹ Ortadoğu devlet ideolojisinin asal dayanağı "adaleti" kendine erek alan Müslüman bir çevreye girmiştir.¹⁰ Aksine, sultan değişmemiştir; çünkü o hâlâ bir kağan gibi devlet yetkesini tek başına tasarruf eden kadir-i mutlaktır.

Bu ikilem, yani adalet denilen kavramla biricik yetke-otorite arasındaki ikegünlük, Tuğrul Bey zamanında öyle keskin olmalı ki, Ravendî şu öyküyü anlatmak zorunda kalmıştı (melalen):

"Hemedan dolayında Hızır denilen küçük bir dağ vardı. Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamza adlarındaki pirler

burada otururlardı. Sultanın gözü onlara ilişti, orduyu durdurup atından indi. Sonra yanlarına giderek ellerini öptü, Baba Tahir biraz meczup gibiydi, Sultana dedi ki:

— Ey Türk, Allah'ın kullarına ne yapacaksın?

— Ne buyurursun?

— Allah'ın buyurduğunu yap.

Baba, yıllardan beri parmağında yüzük niyetine taşıdığı, bir zamanlar aptest almış olduğu ibriğin kırık başını (*sic*) çıkarıp, onu Sultanın parmağına taktı. Şöyle dedi:

— Âlem ülkesini avucuna verdim. Adalet üzre ol!" (*op. cit.*, s. 97).

Galiba, Tuğrul Bey de öyle yaptı. "Pazar ve çarşamba günleri mazlumlarının haklarını saptamak, adalet dağıtmak ve kerem saçmak (*bessi mekarim*) üzere dernek topladı" (*Zübdat*, s. 5). Zaten, Nizamülmülk de böyle salık verecektir (Tuğrul Bey'e değil, yeğeni Alp Arslan'a): "Sultan haftada iki kez zulüm görenlerin şikâyetlerini dinlemelidir." (NM: Çav. s. 25; Sch., p. 46).

Kuran'ın buyruklarına uyulduğu, Allah tarafından emredilen itaat ve ibadet gözetildiği takdirde doğrunun yanlıştan, haklının haksızdan ayırt edilmesi bir inanç sorunu olur. Darü'l-İslam, Darü'l-adl'ı kendisiyle özdeşleştirir (Lampton 1980). Bundan dolayıdır ki, soydaşlarının çoğunluğunun hâlâ Tengrici olduğu Selçuklu Sultanı için adaletli olmak demek¹¹ –Ortadoğu'da onca değer verilen– önce, başta Bağdat'taki Abbasî Halifesi olmak üzere Sünnî ulemanın, Sufi şeyhlerinin ve halkın güvenini kazanmak, sonra da onların onayını almak demektir. Tuğrul Bey'in başlangıçta böyle bir güvene ihtiyacı vardı. Çünkü, onun *sureti haktan* görünmesine rağmen böyle olmadığına değin rivayetler vardı. Hatırlatayım: Hemedan'ı kendisine başkent yaptığı vakit, katında Bağdat elçisi olan kadı, efendisi Halifeye şöyle yazmıştı: "Tuğrul Bey beş vakit namazını Allah korkusundan değil, gösteriş için kılar" (Bar Hebraeus I-259). Tuğrul Bey'in bu mektubu yakaladığı halde görmemezlikten geldiği söylenir. Gösteriş olsun ya da olmasın, Sultan her cumayı kılardı (*Ahbar*, s. 16).

Bar Hebraeus'a göre, Tuğrul Bey tahta oturduktan hemen sonra, 1042 yılında¹², İbrahim Yınal'dan Bağdat Halifesi Kaim'e şöyle bir mektup yazıp yollamasını istedi. Mektupta Maadilerin (Arap göçerler) hac yolunda yaptıkları çapullardan bahsediliyor ve Sultanın yollarda güveni sağlamak amacıyla Bağdat'a gelmek niyetinde olduğu söyleniyordu. İmza İbrahim Yınal'a, ok ve yaylı tuğra Tuğrul Bey'e aitti. Eğer, bu tarih doğruysa (çünkü, bir yanlışlık da olabilir. Nitekim aynı anlamda başka bir mektubun 1054'te yazılmış olduğu ileri sürülmüştür: *ibid*, s. 306). Halife yanıt vermeye tenezzül etmemiş olmalıdır ki, 1043 yılında Sultan ona oldukça sert bir mektup daha göndermiştir. Diyor ki (mealen):

"Gazneliler, Halifenin bazı ülkelerini yöneten köleler idi. Ben ise hür insanların evladıyım ve Hun hükümdarlarının uruğundan geliyorum. Onlar kadar saygı görmeye hakkım olduğu gibi, daha da fazla itibar görmek isterim" (*ibid*, s. 299).

Bunun üzerine Halife yanıt vermeye mecbur kalır; biraz küstah, mektupta Tuğrul Bey'in bundan böyle Arap emirliklerine dokunmayacağına, Halifeye sadık kalacağına, müminlerin başına Tengrici Türkleri getirmeyeceğine ve istila edilen ülkelerin haracının Halifeye gönderileceğine dair söz vermesini ister. Tuğrul Bey ise söz vermez (*ibid*).

1055 yılında, yukarıda zikretmiş olduğum ikinci mektup yazılmış mıdır, yazılmamış mıdır, bilmem ama, Halife fikrini değiştirmiş olmalı ki, o yıl içinde Tuğrul Bey Bağdat'a davet edilir. Ertesi yıl, yanında veziri Kunderî, Sultan davete icabet eder (Bar Hebraeus *et al*). Tuğrul Bey artık Bağdat'tadır (birinci ziyaret) ve Şîf Buwalhid sülalesi elenmiştir (Makdızî 1990).

O yıllarda Bağdat şehrinde bayağı kalabalık bir Türk nüfusu yaşardı. Çok sayıdaki gulâm bir yana, aralarında fırıncılar, manavlar ve hamam külhanları (ateşçileri) vardı. Ayrı mahallelerde otururlardı. Kalabalık oldukları şuradan bellidir ki, Deylemliler ve putperestlerle (Manici, Zervanist?) birlikte olup, Tuğrul Bey'in Oğuzlarının Bağdat'a girmesine engel olmaya kalkışmışlardı.

Bir bakıma, Sultanın Bağdat'ı bu ilk ziyareti bir fiyaskodur. Oğuzlar Bağdatlıyı, Bağdatlı Oğuzları öldürür. Şehir yangın ye-

rine döner. Halife Kaim pişmandır. "Bu benim beklediğim değildi. Ben sizin gelişinizle dinin yüceleceğini ummuştum", der. Tuğrul Bey'in yanıtı: "Ah! Şu kötü Türkler!" olur. Ve Halifeden özür dilercesine Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun'u Halifeyle evlendirir. Nişanda kız tarafını Kundurî temsil eder. Bu evlilik için Tuğrul Bey tam yüz bin dinar ödemiş, fakat nedense nikâha gitmemiştir (*Ahbar*, s. 13; *Zübdât*, s. 9). Sultan yeğeni için yaptırdığı konağın içinde, Halifenin armağan ettiği tahtta oturup tebrikleri kabul etmiştir. Zaten, Bağdat'ta kaldığı on üç ay içinde Halifenin yüzünü bile görmemiştir (Bar Hebraeus, s. 309-10; *Cevzî*, s. 36). Buna karşılık, Tuğrul Bey Bağdat'ın sol yakasında Tuğrul Kentini (Medinat Tuğrul) inşa etmeye başlamıştır bile (*Makdizî ibid*).

Evet, Sultan Bağdat'tan ayrılırken fevkalade kızgın olmalıydı. Zira, bütün 1057-58 yılı onun gazabını dindirmeye yetmedi. Yanında İbrahim Yınal ve Oğuzlar, sırayla Tegrit, Betvezir, Musul, Hazerasp ve Şıgal şehirlerini yakıp yıktı ve yağmaladı. Bu arada, Rahbes'i ikta olarak isteyen İbrahim Yınal'a kızdı. "Fethet de al" dedi. Fevkalade bozulan Yınal askerlerini Horasan'a çekti. Sultan dayanamayıp ona Musul'u ikta verdi (*Cevzî*, s. 46).

Belli ki, Tuğrul Bey hiddetini hâlâ yenememişti. Ani bir kararla tekrar Bağdat'a dönüp, Halifeyi mutlaka görmek istediğini bildirdi. Yarattığı dehşet ve yılgı öyle müthişti ki, talebi derakap kabul edildi (ikinci ziyaret). Karşılama töreni görkemli oldu. Siyahlar içerisindeki Halife, Sultanı altı arşın yüksekliğindeki bir tahta oturarak karşıladı. Sultanınki onunkinden daha alçaktı. Köleler, Sultana önce siyah giysiler giydirdiler, hoşnut oldu. Sonra, boynuna altın yakalık takmak istediler, şiddetle reddetti. Daha sonra, başına altın işlemeli değerli taşlarla bezenmiş koskoca bir kavuk geçirdiler, yere düşeyazdı (Bar Hebraeus, I-312; *Cevzî*, s. 48). Gulâmlarından Gümüş Tegin onu sağ kolundan, Guherayn sol kolundan tutup ayağa kaldırdılar (Köymen 1975 s. 25).

Tuğrul Bey Bağdat'tan çıkar çıkmaz, Bağdat ordusu komutanı Arslan Besasirî ile müttefiki Kureyş, Türkler ve İranlılar'dan oluşan bir orduyla şehri istila etti. Halife ile karısı Arslan Hatun tutsak edildi. İstilacıların niyeti, Mısır Fatımî Halifesi Muntazır'ı Bağdat Halifesi ilan etmektir. Bu kez tutsak Halife, Bağdat Şahnesi Aytegin aracılığıyla Sultandan yardım istedi.

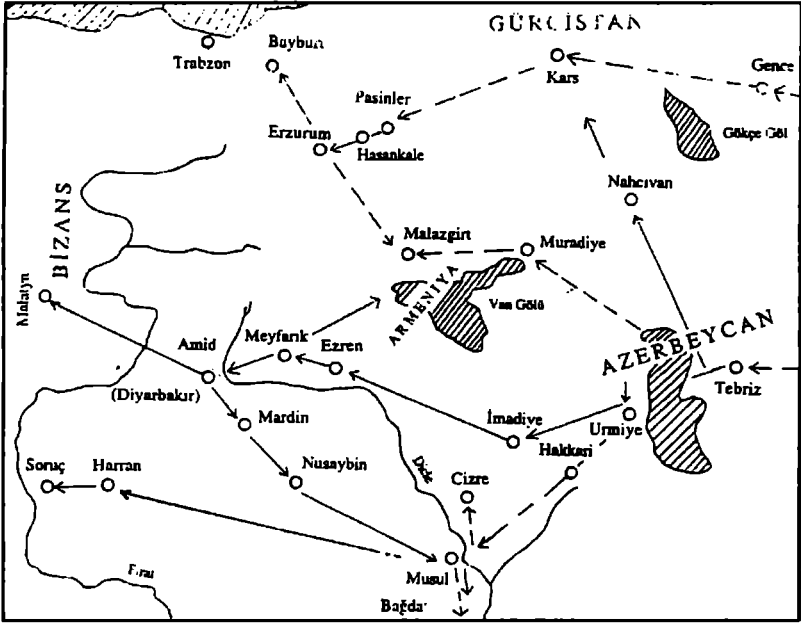
Kureyş, kendi arzusuyla önceden Arslan Hatun'ı serbest bırakmıştı. Sultan ona ilişmeden, Besasirî üzerine üvey oğlu Enuşirevan'ı yolladı. Onun yanında Erdem, Sav Tegin ve Gümüş Tegin gibi sadık gulâmlar vardı. Besasirî'nin kafasını kesiverdiler. Birkaç gün sonra da Tuğrul Bey, beraberinde beş yüz Türk gulâmı Bağdat'a girdi (üçüncü ziyaret).

Doğruca, minnetlerini sunmak üzere onu karşılamaya gelen Halifenin tahtının önüne geldi ve atından indi, Besasirî'ye karşı bizzat savaşa katılmayışının nedeninin Çağrı Bey'in ölümü (1061) ve İbrahim Yınal'ın hazin yazgısı olduğunu söyledi. Ve ertesi günü Kundurî'yi Halifeye gönderip, Bağdat'a gelip savaş yapmanın pahalıya patladığından dem vurarak ondan yörede bir arpalık koparmasını talep etti. Halife kitabına uygun bulup kabul etti. Bu yetmiyormuş gibi, Sultan Azerbaycan'a doğru hareket ederken, Halifenin kızını kendisine istemesi için Ebu Sait'i Bağdat'a elçi yolladı. Bu son teklif Halifeyi çileden çıkardı. Sultan başka bir ırktandı, üstelik yaşlıydı. Ne var ki, Kundurî'nin yaptığı, ona bağışlanan iktaların kesileceği tehdidi, Halifeyi yola getirdi, evliliğe rıza gösterdi. Şu koşulla ki, kız Bağdat'ta kalacak, Sultan burayı ziyaret ettikçe karısını görebilecekti. "Peki, olur" denildi. Nişan, Sultanın Bağdat'taki konağında neşe içinde kutlandı (dördüncü ziyaret). Türkler türküler söylüyor, bir diz üstüne çöküyor, bir ayağa kalkarak dans ediyorlardı. Zeybek mi, Seymen mi? (Bar Hebraeus, s. 314-15; Ravendî, s. 108-9).

Birkaç gün sonra, Halifeye vermiş olduğu söze rağmen, Tuğrul Bey nişanlısını alıp Bağdat'tan ayrıldı. Tebriz'de nikâh kıyıldı. Zifaf gecesini Rey'de geçireceklerdi. Ne çare ki ecel kuşu gagasını vurdu, Tuğrul Bey Rey'e varmadan yolda öldü (1063). Seyyide ise, babası Halifenin yanına Bağdat'a döndü. Bakire idi (*Tarih-i Güzide*, p. 430).

Sultan, çocuğu olmadığı için hayattayken kendisine hep bir vâris aramıştı. Önceleri üvey oğlu Harzemşahlardan Enuşirevan'ı bey olarak kabul ettirmek istemiş, fakat İnanç Bey (büyük bir olasılıkla Musa Yabgu) buna karşı çıkmıştı. Birkaç yıl sonra, gene onu emir yapmaya kalkmışsa da Türk ve Türkmenin direnişle karşılaşmıştı (Cevzî, s. 54).

Bağdat'ı sonuncu ziyaretinde, sanki öleceğini anlamış gibi, bu sefer Çağrı Bey'in ölümü üzerine evlendiği, onun dul karısından olan küçük Süleyman'ı tahta vâris göstermişti. Sadık gulâmı Erdem'in bu karara şiddetle itiraz ettiği ve hattâ izin bile almadan Sultanın yanından kaçıp Horasan'a giderek Alp Arslan'ı uyardığı söylenir (Köymen 1975, s. 27).

Harita-3

Halife ile olan ilişkilerinde, hilafet düzeyinde kendisini "siyasal girişimci" olarak sunduğu, oysa saltanat düzeyinde tam bir "savaş beyi" gibi davrandığı anlaşılıyor. İslam Sultanı *versus* Türk Sultanı. Ya da kutsallık *versus* egemenlik. Bana kalırsa, Tuğrul Bey, "adalet" ile "savaş", kutsallık ile egemenlik arasındaki bu dengiyi bir türlü gerçekleştirememiştir.

Tuğrul Bey'in hilafete karşı yürüttüğü siyasetin arkasında kaba kuvvetin; yani, savaşçılığın olduğu su götürmez. Tarihi okuyalım: Tuğrul Bey yüksek bir tahtta otururdu. Arkasında, kalkanlar ve mızraklar vardı. Önünde görkemli bir yay durur,

elindeki okları evirir çevirirdi. Ak pamukludan giysiler giyerdi (Bar Hebraeus, s. 299). Anlaşıldığı kadarıyla "kadir-i mutlak"; "Yasaklar, buyurur, üleştirir, vergi salar, yönetir, lağveder, düzenler ve görev dağıtırdı" (İmadü'd-Dîn'den [İmadeddin]: Bosworth 1962, p. 23). Tevkii'nin (nişanının, iminin) çomak olduğunu Ravendî söyler (*op. cit.*, s. 96; 1903, p. 589) kendi çevirisinde, tevkii yerine *clup* (=sopa, çomak) ya da *mace* (=ağır topuz, yetki asası) demiş. Şöyle bir şey.

Yukarıda söylediğim gibi, Tuğrul Bey "siyasal girişimci" olarak ülüş hakkını batı yönünde isterken, yanına Selçuklu savaş beylerini almayı ihmal etmediği gibi, değişik Oğuz boylarına sanlık konatların vurucu güçlerini de hesaba katmıştı. Nitekim, düşündüğü gibi oldu. Kendisi Halifeyle (~hilafetle) uyum sağlamak için cebelleşmeye başlamadan, daha 1042 yılında¹³ Oğuz Türkmeni Doğu Anadolu'ya saldırdı (Harita-3).

Bizanslı tarihçi Attalates'ten okuyorum (yıllar 1042-1055):

"Bu insanlar (Selçuklu) her yıl sürekli akın yapıyorlardı. Kale muhafızları bunların saldırılarına karşı koyuyorlarsa da, düşman, yayını öyle ustalıkla kullanıyor, hedefini öyle bir şaşmazlıkla vuruyordu ki İbery'a'yı (haritadaki Gürcistan) hiçbir karşılık görmeden dolaşırken kasaba ve köyleri yağmalayıp, kentleri yıkıyordu. Tüm taşra çöle döndü" (Jacob 1990, s. 10).

Selçuklu üç ayrı öbek olarak Anadolu'ya girdi: Tuğrul Bey'in ordusu, İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın birlikleri ve Türkmen boylarından türeyen konatlar.

Bar Hebraeus, savaşçı Tuğrul Bey'i şöyle betimliyor:

"Tuğrul Bey'in askerleri küme küme gelirler ve ona saygı gösterirlerdi. Her küme iki yüz askerden oluşurdu. Bunlar belli bir mesafede atlarından iner ve yeri öperek dimdik ayakta dururlardı. Bunun üzerine yanındaki adamlardan biri selamın kabul edildiğini anlatan bir işaret verir, bunlar yeri tekrar öper ve atlarına binip giderlerdi. Yerlerine yeni-

leri gelirdi. Hiç kimse ona yaklaşamaz ve onunla konuşmazdı" (op. cit., I-300).

Tuğrul Bey'in ordusunun büyük bir bölümü atlı Oğuz ve Türkmen olmalıdır. Fakat, başka uluslardan da asker toplanmıştı. Arslan Besasirî üstüne giden orduda İranlı, Kürt ve Deylemliler vardı. Deylemliler piyade idi (Lampton 1988). İbn Adim o sefere katılan ordunun yüz yirmi bin kişi olduğunu söyler (*Tarihi Halep*, 1). Ordu gulâm ve hür askerlerden oluşmuştur. Yukarıdaki alıntıda zikredilen "iki yüz kişilik birlikler" hakkında ise bilgimiz yok.

Her ne kadar gulâm sisteminin Alp Arslan zamanında Nizamülmülk ile başlamış olduğu söylenirse de, gerek Dandankan Savaşı esnasında Gazneli Türk gulâmlarının saf değiştirerek Selçuklu'ya geçişi, gerekse orduda Sav Tegin, Bar Tegin, Yaruk Tegin, Humar Tegin¹⁴, Humar Taş, Gümüş Tegin, İnansıl, Porsuk ve Ay Tegin gibi gulâmların bulunuşu orduda onların varlığına bir kanıt olabilir.

Tuğrul Bey 1050 yılında ordusuyla Isfahan'a girdi. Birkaç yıl sonra Azerbaycan istila edildi ve Tebriz yağmalandı (*Azûmî Tarihi*). Arkasından, ordu Malazgirt'e geçip şehri kuşattı. Kuşatma sırasında sevgili yeğeni Hasan öldürüldü (*Tarih-i Güzide*).¹⁵ Şehir düşmeyince Tuğrul Bey kuzeybatıya yöneldi. Erzurum'u yağmaladı (Harita 3'teki kesikli oklar). Sultan 1056 yılından sonra güneye indi. Yanında Oğuzlar vardı. Sırayla Musul, Bağdat ve dolayları kuşatıldı, yağmalandı. Oğuzlar Bağdat'ta müthişti. Üç gün boyunca şehrin doğu yakasını haşat ettiler. Fırat nehrinde yüzlerce *Maadi'*yi boğdular. Tuğrul Bey de aralarından on kişiyi fillerin ayakları altında ezdirerek, onları cezalandırdı.

Haritadaki aynı kesikli oklar Selçuklu bey ve emirlerinin de fütûhat yollarını belirtir. 1047-48 yıllarında İbrahim Yınal, Kutalmış'la birlikte Rum topraklarına girerek Erzurum'a dek ilerledi. Pasinler ve Hasankale arasındaki bir yerde yapılan savaşlarda Bizans komutanı, Gürcü asıllı Liparit tutsak alındı. Onu Tuğrul Bey'e gönderdiler. Sultan efendice davrandı. Liparit'e armağanlar vererek ülkesine yolladı. Bu arada Yakutu'nun emirlerinden Somluş¹⁶ batıda Sivrihisar ve Malatya'yı yağma-

ladı. 1048'de Gence'yi kuşatmış olan Kutalmış, 1053'te Kars'ı zaptetti (*Tarih-i Güzide*).

Bu arada Selçuklu'nun sadece Bizanslı, Gürcü, Ermeni, Deylemli, Kürt ve Arapla savaşmış olduğu sanılmasın. Ayrıca, savaş tohumları Selçuklu uruğu içindeki ülüş sahibi beyler arasında da atılmıştı. Çağrı Bey'in ya da Tuğrul Bey'in pek yankı uyandırmayan Musa Yabguyla olan çekişmesini bir yana bırakıyorum. Buna karşılık, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'la olan bozuşması ve onun arkasından Hemedan Savaşı, Selçuklu (ve Osmanlı) "saray" antropolojisi bakımından fevkalade önemlidir. Zira, bu savaşta, hemen devletin kuruluşuyla birlikte başlayan ilk *fratricide* örneği verilmiştir.

Daha 1050-51 yıllarında, galiba Rey şehrinin ülüşü sorunu yüzünden Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'm arası açılmış ve kuvvetleri çatışmıştı. Olay pek ciddi olmamalı ki, kısa sürede iki taraf barışmış ve hattâ Tuğrul Bey anabir kardeşine Musul iktasını armağan etmişti. Ancak, tam 1058 yılında Arslan Besasirî Bağdat'ı işgal etmişken İbrahim Yınal ile emrindeki kalabalık bir Türkmen ordusunun Sultana karşı ayaklandığını görüyoruz. Sultan daha toparlanmaya vakit kalmadan İbrahim Yınal onu Hemedan kapısında yakalayıp, yenilgiye uğrattı. Şehre kapanan Tuğrul Bey yeğenleri Alp Arslan, Yakutu ve Kavurd'dan ivedilikle yardım istedi. Bir hafta içinde imdada yetiştiler. Yorgun atı üzerinde vuruşan İbrahim Yınal'ı yakaladılar ve Tuğrul Bey onu kendi yayının kirişiyle boğdu (Zübdat). Her şey Türk (ve Moğol) geleneğine uygun olarak yapılmıştı; soylu Selçuklu Beyi kan akıtılmadan öldürüldü.¹⁷

İmdi, Selçuklu (ve Osmanlı) tarihi bakımından bu olayın başka bir boyutu daha vardır. İlk kez, devlet sahibi Selçuklu ile göçer Oğuz Türkmen boyları arasında kopuş ve hattâ garaz başgöstermiştir. Sorunsalı, gene (Harita-3) üzerinde izlemeye çalışalım (kesiksiz oklar Türkmen öbeklerinin ılgar, akın ve savaş yapıp, yağmaladıkları yerlerin izleğini verir).

Öyle gözüküyor ki, başlangıçta Balhan Türkmeni, Buka, Anasioğlu, Mansur ve Bektaş beylerin önderliğinde Tuğrul Bey'le birleşmek niyetiyle önce Azerbaycan'a; Urmine kıyılarına inmiş, oradan Armeniya'ya geçip Dicle nehrine varmıştı.

Güçlerini kubrattıkları yer Ezran-Diyarbakır (Amid)-Nusaybin üçgenidir (*Azımî Tarihi*). Buradan yola çıkan Türkmenler, Musul'a girip, yağmaladılar. Ve galiba bir ara, Tuğrul Bey'den Diyarbakır iktalarını koparan Buka Bey'le Anasioğlu Bey sarhoş olup, birbirlerini bıçaklayarak öldürdüler (Yınanç *op. cit.*). 1058 tarihinde gene bu bölgeden kalkan Dinar Bey'in emrindeki üç bin kişilik Türkmen birliği Malatya'yı işgal etti (Bar Hebraeus, s. 3127), 1059-60 yıllarında kuzeyde, Urfalı Mateos'un Amurkafr ve Kişacı dediği beyler de Armeniya'ya saldırdı. 1062-63 yıllarında gene Türkmen Kızıoğlu ve Cemcem adlı beyler buraları yeniden yağmaladı (*Vak'a-yı Nâme*, s. 110, 113).

Tuğrul Bey daha o zamanlar, Malazgirt kuşatmasından döner dönmez, Oğuz Türkmen beylerini huzuruna davet etmişti. Beylerin ona verdiği yanıt anlamlıdır.

"Bizi hep birlikte huzurunuzda çağırmaktaki maksat, yaptığımız kusurların cezasını vermek ve bizleri hapsedmektir. Bundan dolayı korkup gelemiyoruz. Siz hükümdarsınız. Eğer bizi davete uymaya zorlarsanız, o vakit buralardan ya Rum'a, ya Şam'a kaçıp sizden yakamızı kurtarmaya çalışırız" (Yınanç, *op. cit.*, s. 42; Sevim *op. cit.*).

Durum gösteriyor ki, saltanatı sağlamlaştırmaya çalışan ve hilafetle ilişkilerini pekiştirmeye uğraşan Tuğrul Bey, Türkmenlerin ılgar, çapul ve yağmalarından ürkmeye başlamıştır. Daha dün o, Oğuzlar'dan yakman Mervanlı emire şöyle diyordu:

"Uyruklarından bazı zümrelerin (Türkmen) senin yurduna girip yağma akınlarında bulduklarını haber aldım. Sen bizim uç emirimizsin, onlara para, mal vs. gibi istedikleri şeyleri vermelisin ki kâfirlerle mücadelede kendilerinden yararlanasın" (Sevim 1988, s. 27).

Peki ama, Sultan pek belbağladığı Türkmene neden bu denli karşı olmuştur?

Tuğrul Bey'in hilafetle olan ilişkilerinde, saltanat düzeyinde elde ettiği utku, kardeşi Çağrı Bey karşısında -onu hiç kırma-

dan- sağladığı siyasal özerklikle giderek kuvvetlenmiştir. Nü-
mizmatik gerçekler kullandığı ok-yay tuğrasının zamanla yay-
gınlaştığını göstererek bu oluşu doğrular (Bulliet, *op. cit.*). Öyle
gözüküyor ki, hilafet dışında Tuğrul Bey'in kazandığı siyasal
özerkliği gölgeleyen tek öge Oğuz Türkmen beyleridir. Bu da
normaldir. Yaşam koşulları merkezîyetçi-olmama kuralına göre
işleyen göçebelerin, merkezîyetçiliği devletin temeli olarak gö-
ren saltanata hiç mi hiç müdanası ve güveni yoktur. Anladığım
kadarıyla, Sultanla beyler arasındaki uzlaşmazlık hep olagel-
miştir. Ne İbrahim Yınal'ın ne de Kutalmış'm, Tuğrul Bey'e baş-
kaldırıışlarında başka kişisel sebepler aramalıdır; çünkü, her iki-
si de Oğuz çokboylu başkanlık (yabguluk) siyasal geleneğinin
daima savunucuları olagelmişlerdi. Kutalmış, Arslan İsrail Yab-
gunun oğlu, İbrahim Yınal, ana tarafından Yınallu uruğundan-
dı. Bundan dolayı, onlar daima devletsiz Oğuz Türkleri'nin yan-
nında, devletli Selçuk Beyinin karşısında idiler. Birkaç yüzyıl
sonra Ebulgazi bu noktaya parmak basacaktır (mealen):

“Selçuklular Türkmen olup, kardeşiz deyip ile ve halka fayda-
ları dokunmadı. Sultan olmadan önce Türkmenin Kınuk bo-
yundanız dediler.. Sultan olduktan sonra... Afrasiyap soyun-
dan (İranlı) geldiklerini kanıtlamaya çalıştılar” (EG: ST, s. 82).

Süremsiz algılanmış bir kitapta, ne kadar eşsüremli bir yargı.

3) Selçuklu Devlet Modeli

Bosworth, “İran'da ceberrut bir hükümdar olmak için üç
koşul hazır duruyordu”, diyor. α) Yerleşmiş bir yönetim; β)
Vergiden gelen sürekli gelir; δ) Kişisel muhafız birliği ile de-
vamlı ordu (1968). Bu koşullar verilmişken “siyasal girişimci”
Tuğrul Bey'in yapacağı tek şey Samanî-Gazneli devlet aygıtını
devraldıktan sonra, devletin bütün işlevlerini yürütecek kişile-
ri bulup yerlerine koymaktı. Skylitzes onun bütün İranlı me-
murlara iştin el çektirdiğini, yerlerini Türklerle doldurduğunu
yazar (Jacob *op. cit.*, s. 78). Attal al-Din Kirmanî de, aşağı
yukarı, aynı fikirdedir: “Atabey olarak atananlar kendilerini
dadbeğ (düzen ve yasanın üzerindkiler) saydılar. Bakkal çak-

kal çocukları vekil olup, divana gönderildi" (Zikreden: Lampton 1988, p. 222). Bence bu ifadeler oldukça abartmalı. Tek doğru olan, devleti ele geçiren Selçuklu'nun bütün askeri komutanlar ile bütün tuğraî ve atabeklerini Türkler arasından seçmiş olduğudur (Klausen 1973, p. 17). Tuğrul Bey'in tuğraîsi (hacibi) Alpzen el-Ağıcı (Ravendî, s. 56) Türk olduğu gibi, Çağrı Bey'in oğullarının eğitmeni Kutb al-Din Kül Sarı da Türk idi. Bu kişi ilk "atabek" olma sıfatını taşır (Lampton *op. cit.*, p. 229).

Sanırım yüzyılların deneyimleri sonucu mükemmel bir yapıya sahip olarak yüze çıkan bu devlet aygıtı, Selçuklu tarafından diriltirken tek bir kusurla özürlüydü. O da Türk-Oğuz ülüş sistemidir. Üretilen ya da gasp edilen ürünü boy içindeki dizekliğe göre üleşen Oğuz beyleri, zaptettikleri ülkeyi de kendi atauruk iniş sistemleri çerçevesinde üleşirmeyi bir borç biliyorlardı.¹⁸ Böyle bir sistem içinde beklenen olumsuz sonuçların doğması kaçınılmazdı. Nitekim, Selçuklu'da bütün ülüş sahibi beylerin bir kısmı (Musa Yabgu, İbrahim Yınal, Kutalmış) fırsat buldukları takdirde Sultana karşı ayaklanmaktan geri kalmamışlardı. İsyancılar ya entrika ve savaşlar sonucunda, mülk parçalamaya ramak kalmışken yenilmişler ve bedelini boğularak ödemişlerdir; ya da Melikşah'ın ölümünün ardından olduğu gibi, Kirman'da Kavurd'dan inen yeni bir Selçuklu hanedanı kurmayı başarmışlardır.

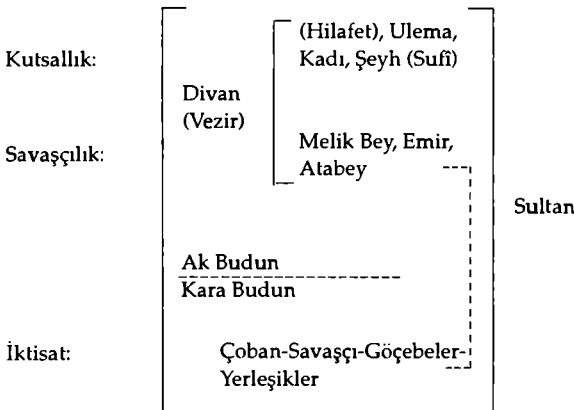
Selçuklu kengeşinde alınan kararlarla hanedan uruğu içinde dağıtılan ülüş topraklarını, Lampton'un (1988) sandığı gibi *ikta* olarak kabul etmeye imkân yoktur (Cahen 1953). Ama eğer, bir taltif, bir kırgınlığı giderme vesilesiyle beylere sunulmuş bir şehir ya da bir toprak söz konusuysa (Sultan tarafından İbrahim Yınal'a verilen Musul iktası gibi), o vakit bu bir ülüş değil, ikta olur. Türkmen beylerine dağıtılan toprakların ikta olup olmadığını bilmiyorum. Ola ki bunlar, Karahanlılar'da uygulanmış olan uç göçebelerine verilen otlak ve yaylaklardır ki "yurtluk" kategorisine girerler.¹⁹ Ne var ki, "ikta" sahibi, mülk ve reaya (halk) sultanındır (S: Çav. s. 44).

Özetlersek, 1040 Dandanakan Savaşı ile 1063 Tuğrul Bey'in ölüm tarihi arasında (ve ardında) kalan dönemdeki Selçuklu

Devleti'nin sınıfsal yapılaşma modelini, formel olarak, şöyle kurabiliriz (Şekil-9):

İlk elde, bu toplumda sınıfların, (kur, zümre, katman, unvan ne denilirse denilsin) bir tek düzeyde değil, birçok düzeyde oluştuklarını ve birlikte iç içe yaşadıklarını söyleyelim. Nitekim, hemen şu sınıfları saptıyoruz: Askerler/asker olmayanlar, Türkler/Tacikler, yerleşikler/göçebeler, buyuranlar/buyurulanlar (ak budun/kara budun). Daha kapsamlı bir tasnif ise Nasreddin Tusî'de bulunur. O toplumu dört katmana (*estate*) ayırıyordu (zikreden: Lampton *ibid*, p. 223): α) Kalem adamları (âlimler, kadılar, riyaziyeciler); β) Kılıç adamları; δ) Tacirler; γ) Köylüler. Aynı görüşü paylaşan, Harzemşah Tekişoğlu, Melikşah'ı Cend Emiri olarak yolcu ederken yanına Cend'deki α) Askerî ricalin; β) İmam ve kadıların; γ) Yerleşik reayanın ve; e) Göçebelerin itaat etmelerini emreden bir mektup vermişti. Toplumsal sınıfların bu üçlü tasnifi, göçebeler hariç, Hind-Avrupalılar için geçerli olan α) *Oratori* (ulema-din adamları) β) *bellatori* (seyfiye-askerler) δ) *laboroti* (köylü) üçlü işleviyle çakışır.²⁰ Ancak, Türk toplumlarında sınıfların *ak budun* ve *kara budun* şeklinde ikiye ayrılması geleneği, Nasreddin Tusî ile Tekiş'in üçlü işlev tasnifinin ak ve kara budun ikilisiyle çiftlenmesini gerekli kılar.

Şimdi, sorunu bu bakaçtan irdeleyim (Şekil-9):

Şekil-9

i) Tuğrul Bey'in, hükümdarlığı süresince kitap ile kılıç arasında geçen ikircikli tutumu, bilindiği gibi, kitaptan çok kılıcın meşruluğuyla sonuçlandı. Bu sonuca biraz da Halife Kaim'in muhalif ve inatçı tavrının neden olduğu söylenebilir. Çünkü, belgeler Sultanın dinî vecibelerini yerine getirmekte pek az kusur ettiğini yazar. Örneğin, "Kendime yaptıracağım köşkün yanını başında bir cami inşa etmeden Tanrı katına çıkarsam, utanırım", diyordu²¹ (Lampton *ibid*, p. 237). Sünnî-Hanefiydi. Hambeliler'i yamyamlıkla itham etmiş, Aşherilere aman vermemiştir. Dediklerine göre, Halifenin hilafet dışında, saltanata burnunu sokmasına karşıymış (bu yüzden "hilafet"i ayraç içine aldım) (*ibid*, p. 235-45). Ayrıca, Nişapur'un Saraçlar çarşısında bir medrese inşa ettirerek (Nasır-ı Hüsrev 1985, s. 5) eskiden beri özel kişilerin girişimiyle yapılan medreselerin, ilk kez, devlet eliyle kurulmasına önyak olmuştur (Köymen 1975).

Selçuklu (-İran) toplumunda ulema ve kadılardan oluşan dinsel sınıfın kökeninde tanınmış yerel aileler vardır ve hattâ bu sınıf, aileler içinde/arasında verasetle kuşaktan kuşağa aktarılır. Ayrıca, ulema ve kadıların bürokrasi ve toprak ağalarıyla akrabalık ilişkileri vardır. Selçuklu'ya devredilen bu toplumda, "ticaret sermayesi-toprak rantı-din âlimliği" bir sacayağı oluştururdu (Lampton *ibid*; Klausen 1973, p. 35; Köymen 1975, s. 143). Kadıların durumu azıcık farklı olsa bile -halkın itibarını kazanma koşulu- gene de onu atayan Sultanın kendisidir (Klausen *ibid*, p. 23). Öyleyse, kutsallık işlevini temsil eden ulema ve kadılar ile saltanat ilişkilerine tabi olan bürokrasi ve toprak ağalarının hilafet yanlısı özerk bir politika izlemelerine olanak yoktur. "Bu durum belli bir noktadan sonra, dinî kurumların, siyasal kurumlara tabi olmasına neden olur" (Klausen *ibid*, p. 26).

Sufilere gelince: Halk arasında itibarlarının büyük olması Selçuklu Sultanı ile buyuran sınıfın onlara önem vermesine yol açar. Hattâ Lampton'a göre, devlet bunları el altında tutmak için *ribat*'lar inşa etmeye mecbur kalmıştır (Lampton *op. cit.*, p. 319). İlk kadın Sufilere bu dönemde rastlandığına dikkat çekelim.

ii) Selçuklu ordusu birleşik bir ordudur. Sultanın kendi ordusunun dışında ülüş beylerinin orduları vardır. Ayrıca, bazı sadık Türkmen beylerinin birliklerini de ordu içine katabiliriz

(Selçuklu'ya tabi İranlı, Arap ve Kürt emirlerinin askerlerini saymıyorum). Tuğrul Bey'in askerlerinin çoğunluğu Türkmen-
di. Başlangıçta gulâm sayısının az olduğu sanılıyor. Durum Alp
Arslan zamanında değişmeye başlamıştır. Nizamülmülk'e göre
(NM: Sch. p. 175) Türkmen, devlet için "ciddi sıkıntılar"a ne-
den olduğundan ordu içindeki sayıları azaltılmış, buna karşılık,
gulâm miktarı artırılmıştır. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu or-
du komutanıyla şahınların gulâm olmaları olasıydı ve galiba
hepsi Türk'tü.

Ülüş sahibi beyler gibi ordu besleyenlerden birisi de kuş-
kusuz atabeydir. Onun, Selçuklu uruğu içindeki özel konumu-
nu belirtmekte yarar var. O, hem beyin çocuklarının eğitmeni-
dir, hem de beyin ölümünden sonra onun dul karısıyla; yani
eğittiği çocukların anasıyla evlenen üvey babadır (Lampton
1988, p. 242).

iii) Selçuklu, aslen iki amaç uğruna savaşıyordu: 1°) Kasaba
ve kentleri basıp yağmalamak, ulca, tutsak ve haraç almak; 2°)
Orduya yiyecek ve otlak sağlamak üzere yeni yöreler zaptetmek.

Bar Hebraeus bu son noktaya parmak basıyor:

"Bunların sayıları öyle çoktur ki, hiçbir ülke onları bir haf-
tadan fazla besleyemez, onlar da sırf ihtiyaç yüzünden,
kendilerine ve hayvanlarına yiyecek bulmak için bir yerden
başka bir yere göçmek zorunda kalırlar" (op. cit., s. 300).

Bu araçların ikisi de iktisadidir. Selçuklu ister devletli olsun,
ister başkanlı olsun *iktisadi artığı* dışsal olarak üretmek zorunda-
dır. Dışsal artık çıkaran bu mekanizma, Selçuklu için, dolayın-
daki sınırdaşı olan devlet, emirlik, boy ya da konatlarla kendisi
arasında fiziksel güce dayalı ikinci bir *güç rekabet* mekanizması-
nın yaratılmasına neden olur. Her iki mekanizma birden savaşın
üçüncü aracını saptar: "En iyi savaşan toplum olmak"

Beride, Selçuku toplumunun hem göçebe/yerleşik, hem de
Türk/Tacik olarak iki ayrı düzeyde sınıflandırılabilmesine işa-
ret etmiştim. Her ikisi bir arada göçebe/Türk, yerleşik/Tacik
ile örtüşür. Hayvancılık bir yana, Türk/göçebe ekonomisinin
devletle olan ilişkisini savaş işlevine kattığım gibi, yerleşik/Ta-

cik ekonomisinin gene devletle olan ilişkisini "vezir"e bağlayabilirim. Çünkü, Selçuklu vezirinin asal görevi, ülkenin tarımını islah etmek, vergi salmak ve devlet maliyesinin durnukluğunu sağlamaktır. Nizamülmülk'e göre: "Vezir iyi olunca.. devlet refaha erer.. ordu ve halk mutlu olur" (NM: Sch. p. 59). Vezir hep İranlılardan, bazen de Araplardan olagelmıştır. Tek istisnası Sultan Sencer'in Türk veziridir. Ne var ki, ulusu ne olursa olsun "Abbasi, Samani, Gazneli, Selçuklu vezirlerinin hepsi, ayrı dönemlerin aynı veziri olmuşlardır" (Taneri 1967, s. 87).

Bowen'e göre (1948-52) Tuğrul Bey dört vezir değiştirmiştir. Birincisi, Salar-ı Buzgan Ebulkasım, Tuğrul Bey'in 1038'de Nişapur'a girişiyle Dandanakan Savaşı'na kadar hep onun yanında kalmıştır. İkincisi, Ali İbn Mikail olup Gazneli sarayından gelmedir. Selçuklu'ya esir düşmüş, Bey onu yanına almıştır. Üçüncüsü, Abu Muhammed al-Dihistanî'dir. Dördüncüsü ise ünlü Kunderî'dir; 1054'te vezir olmuş ve Sultan ölene dek hep onun yanında kalmıştır. Kendisi toprak ağası olup, Arapçayı iyi bilirdi. İmam Muvaffak'ın salığıyla bu mevkiye gelmişti.

Hemen belirteyim ki Selçuklu veziri devletin değil, Sultanın hizmetindedir (Lampton 1988, p. 48). Sultan ölünce, vezir de ailesi de hükümetten ayrılıp gider. Ne var ki, Nizamülmülk gibi vezirlerin oğul ve torunlarının üç kuşak boyu vezirlik görevinde kaldıkları görülmüştür. Vezirin malı mülkü her vakit için müsadere edilebilir, iktaları elinden alınabilir. Kellesi bile garanti altında değildir. Kunderî, Nizamülmülk'ün kıskırtmaları sonucunda Alp Arslan tarafından öldürülmüştü.

Ancak, idare ve divandan derlenen vezir, Sultanın temsilcisi, bürokrasinin başı ve sarayın bir üyesidir. *Divan-ı âlâ* başında olduğundan dolayı devletin bütün maliyesi ondan sorulur. Böylece, dinî, hukukî, idarî, askerî, bütün bürokrasi onun denetimi altına girmiş olur. Kutsallık düzeyinde vakıflar, camiler ve medreseler bile vezirin müsaadesiyle kurulur ve hattâ vezaret tahsisatıyla bunlar inşa edilir. Medreseleri vezir seçer (Köymen 1975b), hasılat ve sarfiyatı kontrol eder. Vezir, kadı adaylarını belirler; muktasipları (ahlak zabıtası, ölçü amiri) atar; ulemaya sağlanan iktalarla ilgilenir. Askerî işlevi fevkalade önemlidir. Yeni birlikler kurar, asker toplar, sultanla birlikte sefere çıkar.

Böylece, buyuran ak budun adına yürütmenin başında bulunur. Öte yandan, vezir devletin zenginliği, halkın refahı ve ülkenin bayındırılmasıyla görevli olduğunda, *via* vergi, iktisat işlevinin içindedir (Klausen 1973, p. 38-42).

Görüldüğü gibi, Selçuklu Sultanı, toplumdaki üçlü işlevin üç katmanı üzerinde egemendir. Dinî bakımdan kutsal değildir ama kutsallığa karşı dikilen egemenlik hakkı vardır. Savaş gücü düzeyinde uludur, ok ile yayın altında birleştirici erki tartışılmaz. Devlet, bu erkin sahibi olan Sultanla özdeştir. O kadar ki, sultan, ordu ve hazine birbirinden ayrılmaz; sultan sefere çıktığında, hazineyi de yanında taşır (Köymen 1964, s. 313). İktisadî işlevini kendi kulu olan bir vezir aracılığıyla yürütür.

iv) Ne var ki, Selçuklu toplum yapısı ve sınıf analizini, sultanın üçlü işlevi temsil eden üç sınıfın (kur, zümre, katman) üzerinde hâkimi mutlak olduğunu saptayarak bitiremeyiz. Çünkü, biraz önce de değindiğim gibi Türk toplumlarında toplumu aslen iki sınıfa ayırmak geleneği vardır. Kök Türk toplumunda sınıflar örüng (ak) budun ve kara budun olarak ikiye ayrıldığı gibi (Ork. ETY-Sine-Uss; Vesilev *Korpus*), Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de Karahanlı toplumunu ak ve kara budun olarak ayırır.²²

(2080) *kara kul karası bolur beg örüng
karalı örünglü adırttı körün*

*Halk ve kul kara olur, beg ise ak
Karalı aklı ayrılmış bak (gör)*

Selçuklu toplumunda da durumun farklı olması için hiçbir neden yoktur. Onlarda kara budun (halk) göçer Türmenler ile yerleşik Taciklerdir (İranlılar). Ak budun katında halk bir hiçtir. Yusuf Has Hacib onlardan bahsederken şöyle der:

(2080) *kara karnı todsa tili başsırar
basa tutmassa bek özi erk sürer*

*Halkın karnı doysa dili başkaldırır
Beg baskı altında tutmassa erke özenir*

Nizamülmülk, Türkmen'in gûlamların arasına karışmasını bile istemez. "Türkmen her ne kadar (bizlere) ciddi sıkıntılar vermiş, nüfusları göz önüne alınacak kadar artmışsa da..." (Sch. s. 135) der ve onlara koca Alp Arslan'ın gûlam ordusunda ancak bin kişilik bir kontenjan tanır.

Böyle olunca, XI. yüzyıl Selçuklu toplumunun sınıf yapısını açıklamak için, üçlü işlevin üç sınıfıyla (ulema, asker ve çiftçi), Türk toplum geleneğinin ürünü olan buyuran ak ve buyurulan kara budun ikili sınıfını çifter çifter birleştirmek gerekir. O vakit, karşımıza toplumda şöyle dizekli bir sınıf yapısı çıkar.

Sultan>Ak Budun>Kara Budun

Bu demektir ki, sultan ak budun üzerinde başattır (>); ak budun, kara budun üzerinde başattır; öyleyse sultan kara budun üzerinde başattır, yani sultan kadir-i mutlaktır.

NOTLAR

- 1 "Mukayeseli Statik" A. Marshall'dan beri iktisatçılar tarafından kullanılan bir yöntemdir. Amaç, verilmiş dönemlerin (to ve tı) anlık fotoğraflarını çekip, onları karşılaştırmaktır. Buna karşılık, to ve tı dönemleri arasındaki bütün anların fotoğraflarını çekersek (dt), bu bir film olur ki, statik modelden farklıdır. Bu yöntem "dinamik" diyoruz. Tarihsel belgelerin sıklığı dinamiği yakalamamıza neden olabilir(?)
- 2 Hatta, 1080 tarihinde Suriyeli bir Musevinin Atsız üzerine yazdığı bir şiirde onun askerlerinin arasında Ermenilerin, Arapların, Edomitlerin, Yunanlıların, Germenlerin, Panlogonyalıların ve Türklerin bulduklarını söyler (El-Azharî 1997 p. 45).
- 3 Göçebe toplulukların artık üretemeyişinin bazı nedenleri vardır. Birincil, göçerlerde belli insan sayısına göre sürü içindeki hayvan sayısı çok fazladır. Bu durum, toprağın aksine, hayvancılıkta verim artışını önler. İkincil, hayvancılıkta ürün (örneğin, koyun) ile üretim aracı (gene koyun) aynıdır. Göçebe toplum, bu yüzden doğa yasalarına karşı pek fazla bir şey yapamaz. Üçüncül, hayvancılıkta otlak çevrisi tarımda olduğu gibi kesikli değil, süreklidir. Tarımda tohum ekilir, arada el sanatlarıyla uğraşılır, hasat beklenir ve kaldırılır. Oysa, göçebelikte hayvan daimi bir uğraştır, başka bir uğraşa vakit kalmaz (Anderson 1975, p. 222).
- 4 Büyük Çiğiller'den ayrılan bir boy olmalı. Oğuz federasyonu içindeki Peçenek boyu gibi.

- 5 Hatırlatalım: Kaşgarî'nin yirmi dört boy lu Oğuz federasyonu listesinde bulunan Kalaç kökenli iki boy ayrılmıştı. Reşideddin'in listesinde ise, Çarukluğ boyu eksiktir. Hepsi birden Zemindaver bölgesinde buluşmuş olamazlar mı?
- 6 Her ne kadar, Oğuz, Türkmene ya da Türk'e Anadolu'nun kapılarını açan Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan ise de, kapıları ilk zorlayan Tuğrul Bey'dir. Batı Türklerinin (biz) tarihi kesinlikle onunla başlar. Bundan dolayı, Çağrı Bey'in doğuda yaptığı siyasal ve askerî faaliyetler sonucunda oğlu Kavurd Bey'in Kirman'da kurmuş olduğu Selçuklu hanedanının tarihi benim ilgi alanımın dışında kalıyor.
- 7 İsfahan ve Hemedan yörelerinde Kakuyeoğulları, Curcan ve Taberistan'da Ziyaraoğulları, Tebriz'de Revvadiler, Erran ve yöresinde Saddadoğulları, Musul'da Ukaylıdoğulları (Sevim 1990) gibi emirliklerin Selçuklu ile olan ilişkilerini incelemek konumun dışında kalıyor. Yalnız şunu vurgulayalım: Bu emirliklerin bazıları, örneğin Mervanî ve Şabankarâi Kürtleri hep şu ya da bu devletin tebası olarak yaşamış olduklarından, yeni metbu Selçuklu'yu tanımaları zor olmamıştır.
- 8 Bu son cümlenin Sahlins'in (1987) "(Captain) Cook was a myth before he was an event" retoriğine göre kurulmuş olduğunu ileri sürenler olabilir. Elbette haklıdırlar.
- 9 Daha önce bu konuda belgeler verdimse de (1992: 1990, s. 155) onları yinelemekte yarar var. Önce Zerdüştlüğün etkisi altında:
 "Soruyorum sana Ey Ahura Mazda yanıtla
 İlk atası kimdi adaletin, yaradılıştâ"
 (Bouquet 1959, p. 111)
- Sonra da, Fars ve Sasanî kültürünün etkisi:
 "Siruz çağı Pars krallığının bütün tapınaklarında şu ibareye rastlanır: Kral hep bun-yanlışlık karşısında, düzen-doğruluk savunması yapan bir savaşıdır" (Kuhrt 1987, p. 53).
- 10 *Kutadgu Bilig*'deki (KB: Ar) "könilik" kavramı. Bkz. Dıvıçioğlu 1992.
- 11 Nizamülmülk diyor ki: "Hükümdarlar Allah'ın takdirine mazhar olmaya çalışmalıdırlar. Allah'ın rızası.. halka verilen gerekli adalet ile sağlanır." (*ibid*: Sch., s. 43)
- 12 Bu tarih, *Tarih-i Güzide*'de 1043-44, Ravendî'de 1045'tir.
- 13 Bar Hebraeus, daha 1037 yılında Oğuzlar'ın Azerbaycan ve Armenia'ya saldırdıklarını yazar (*op. cit.*, s. 215).
- 14 Attaliates'in Amertikos dediği Kumar, Humar ya da Umar Tegin önce Bizans'a iltica etmiş, sonra Halep'e kaçmıştır (Jacob *op. cit.*, p. 17). Sürekli ihanet eden biri olduğu anlaşılıyor.
- 15 Yınanç'a göre (1944) Aras kıyılarında, Sevim'e göre (1988) Zap suyunda öldürülmüştür.
- 16 Attaliates bu adı Zamuoch yazar (*op. cit.*, s. 12). Türkçeye Samur~Surdük~Saltuk olarak çevrilmiştir. Bana göre, bu ad Somluş; yani "Türkçe

konuşamaz” olmalıdır (DLT: Ata; Dan). Belki bu emir Oğuzca’yı iyi konuşamayan bir Türk ya da bir yabancı idi.

17 İbrahim Yınal’ın son günleri hakkında yorumsuz vereceğim iki bilgi yararlı olabilir.

Besasirî’nin Kutalmış’ı yenilgiye uğratması üzerine gazaba gelen Tuğrul Bey, Sincan halkına büyük bir kin duymuş ve öcünü almak için orada birçok insan öldürmüştü. Kıyım, ancak İbrahim Yınal’ın halk adına şefaath dilemesiyle durduruldu (*Zübdat*). İbrahim Yınal’ın, Besasirî ve Mısır Halifesiyle mektuplaştığı ve Sultana karşı cephe aldığı söylenir (Cevzî). Hatta, sultanın sadık gulâmı Kumar Tegin’in de onlarla birlik olduğu söylenir. Daha sonra Tuğrul, Kumar Tegin’i İbrahim Yınal’ın oğluna boğdurmuştur (*Makdizî op. cit.*).

18 Ve hattâ ülüşler verastle geçiyordu. Kavurd öldürüldükten sonra onun ülüşü olan bölge, oğluna geçmiştir.

19 İmad al-Din Isfahanî Selçuklu’da iktanın Nizamülmülk’le başladığını iddia ediyorsa da (*Zikreden: Lampton ibid*), belgeler aksini söylüyor.

20 Bu normaldir. Hint-Avrupalı olan İranlılar, Parslar ve Medler üçlü işlevi ve onun üç sınıfla temsil edildiğini *Avesta*’dan beri biliyorlardı. (*Dumézil’in bütün kitaplarında*).

21 İlk Ahî ve ilk kadın Sufînin Selçuklu ile birlikte ortaya çıkışı anlamlıdır. Bunlar, Osmanlı devletinin kuruluşunda rol oynayan, Âşıkpaşazâde’nin bahsettiği, *Ahiyan-ı Rum* ile *Bacıyan-ı Rum*’un (*Adsız OT, s. 207*) öncüleri olmalıdır.

22 Kök Türk ve Karahanlı devlet yapıları hakkında: Divitçioğlu 1992.

Sözlükçe

Açmalık	<i>Appendix</i>	(N)
Aymak	<i>sub-tribe (~oymak)</i>	(OT-N)
Azrak	<i>minimum</i>	(OT)
Belen	<i>passage</i>	(T-N)
Berkitmek	<i>to assert</i>	(T-N)
Boy	<i>tribe (Kabile)</i>	(T)
Bun	<i>kaos</i>	(OT-T)
Çığrı	<i>arş-ı âlâ, empyrée</i>	(OT)
Değiş	<i>mübaadele</i>	(T)
Dizek	<i>hierarchie</i>	(N)
Durnukluk	<i>istikrar, stability</i>	(TM)
Göbel	<i>repair point</i>	(T-TR)
Irklama	<i>kehanet</i>	(OT)
İkegülük	<i>dicothomie</i>	(OT-N)
İl	<i>territory, realm</i>	(T)
İm	<i>sign</i>	(OT)
İni	<i>küçük erkek kardeş</i>	(OT)
İrtmek	<i>to imply</i>	(T-N)
Kam	<i>şaman</i>	(T)
Kengeş	<i>kurul, heyet</i>	(OT)
Kesi	<i>segment</i>	(OT)
Konat	<i>band</i>	(OT)
Kubratmak	<i>to deploy (konuşlan-?)</i>	(OT)
Kur	<i>rank</i>	(OT)
Oğuş	<i>clan</i>	(OT)
Olay-çatması	<i>conjonction</i>	(N)
Ongun	<i>Totem</i>	(OT)
Onuşma	<i>corrabation</i>	(N)
Orda	<i>ordu, askeri kent</i>	(OT)
Orun	<i>mevkii</i>	(OT)

Sanlık	mensup	(OT-N)
Subaşı	ordu, askerî birlik başı	(OT)
Uçmak	cennet	(OT)
Ulanmak	<i>to correspond, tekabiül etmek</i>	(N)
Ulca	ganimet	(OT)
Uruk	<i>lineage</i>	(T)
Utku	zafer	(OT)
Uyat	<i>inceste</i>	(N)
Yoldaş	<i>comitatus, ümera</i>	(T)
Yortmak	at sürmek	(T)

Kısaltmalar: OT: Orta Türkçe; N: Neoloji; T: Türkçe; TM: Türkmençe;
TR: Türkçe, Trakya:

Not: Moğolca kökenli sözcükler (ongun gibi) Türkçe olarak kabul edilmiştir.

Kısaltmalar

1. Dergiler

<i>Archivum Eurasiae Medii Aevi</i>	AEMA
<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>	BOAS
<i>İslam Ansiklopedisi</i>	İA
<i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi</i>	İÜEFTDED
<i>Journal Asiatique</i>	J.A.
<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i>	J.R.A.S.
<i>Ural Altaische Jahrbucher</i>	UAJ

2. Kitaplar

AI	<i>Administrano Imperio</i>
AT	Atalay (DLT)
Ca	Canard (IF)
CT	<i>Camiü't-tevarih</i>
Çav.	Çavdar (S)
Dan.	Dankoff (DLT)
DKM	<i>Dedem Korkut Masalları</i>
DLT	<i>Divanü Lügat-at-Türk</i>
EG	Ebulgazi Bahadır Han
ER	Ergin
ETY	<i>Eski Türk Yazıtları</i>
Gök	Gökyay (DKM)
Hudud	<i>Hudud al-Alam</i>
İF	İbn Fazlan
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
MGT	<i>Moğolların Gizli Tarihi</i>

DK	Dedem Korkut
NM	Nizamülmülk (S)
OKD	<i>Oğuz Kağan Destanı</i>
Ork	Orkun (ETY)
OT	<i>Osmanlı Tarihleri</i>
R	Reşideddin (OKD)
RN	Rıza Nur (OKD)
Sch	Schefer
S	<i>Siyasetname</i>
Şe	Şeşen (IF)
ŞT	<i>Şecere-i Terakime</i> (EG)

Kaynakça

I. Tarih

- Abdul Jabbar Bey (1975) "The 'Serfs' of Islamic Society under the Abbasid Regime", *Islamic Culture*, Vol, XLIX.
- Abdul-Ghazi Béhadour Khan (1871) *Histoire des Mongols et des Tatares* (trad: Le Baron Desmaison), St. Petersburg
- El-Azharî, T.K (1997) *The Saljuqs of Syria*, Klaus Schwarz Verlag: Berlin
- Arat, R.R. (1987: 1965) "Türkçede Cihet Mefhumu ve Bununla İlgili Tabirler", *Makaleler*, Ankara. Cilt I.
- Ateş. A. (1965) "Yabgulular Meselesi", *Bellekten*, XXIX, s. 115.
- Atsız, N. (1947) "Ahmed Aşıkî: Tevarih-i Al-i Osman" içinde: *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi.
- Ayalon, D. (1976) "Aspect of the Memluk Phenomenon", *Der Islam*, 25.
- Azîmî Tarihi (1988) (Çev. A. Sevim). TTK: Ankara (*Azîmî*).
- Azzavî, Abbas (1940) "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri" *Bellekten*, Cilt IV. s. 14-15.
- Babur, Gazi Zahirüddin Muhammed (1943) *Vekayı Babur'ün Hatıratı* (Çev.: R.R. Arat) TTK: Ankara, Cilt I.
- Bacot, J. (1957) *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours*, Societé Asiatique: Paris.
- Bang, W&Arat, R. (1936) *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul (OK: B&A).
- Banguoğlu, T. (1974) *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası: İstanbul
- Bar Hebraeus (Gregory Abü'l-Farac) (1987) *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev.: E.A.W. Budge'den Çev.: Ö. R. Doğrul) TTK. Cilt I-II.
- Barthold, W. "Mangışlak" *İslam Ansiklopedisi* (İA).
- Barthold, V. V. (W) (1962) *Four Studies on the History of Central Asia*, E.J. Brill: Leiden. Vol. III.
- Barthold, W. (1977) *Turkestan down to the Mongol Invasion*, E.J.W. Gibb Memorial Series.

- Barthold, W. (1984) *An Historical Geography of Iran*, Princeton University Press: Princeton.
- Baskakov, N. A. (1980-1986), "Oğuz Kağan Etimolojisi Üzerine" *I.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXIV-XXV.
- Beckwith, C. I. (1987) *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press.
- El-Belâzurî (1987) *Fütühü'l-Büldan*, (Çev.: M. Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bosworth, C.E. (1968), "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", in J. A. Boyle (ed) *The Cambridge History of Iran*, Vol. 5: Cambridge.
- Bosworth, C. E. (1970) "The Turks in the Islamic Lands up to the Mid. XI. Century", *Philologiae Turcicae Fundamento*.
- Bosworth, C. E. (1973) *The Ghaznavids*, Librairie du Liban.
- Bowen, H. (1948-1952) "Notes on Some Early Seljuqi Viziers" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 51 Band.
- Bryer, A. (1988) *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus*, Variorum Reprints.
- Bulliet, R. W. (1974) "Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughrl Beg and Chaghri Beg", *Studies in Honour of G. C. Miles*.
- Cahen, Cl. (1943-1945) "La Tuğra Seljukide", *J. A. Tome CCXXXIV*.
- Cahen, Cl. (1948) "La premieré penètration turque en Asie mineure (Seconde moitié du XI. s.), *Byzantion*, Tome XVIII.
- Cahen, Cl. (1948-1952) "Les tribus turques d'Asie occidentale pendant le périod Seljukide", *Wienèr Zeitschrift für die Kunde es Morgenlandes*, Ban 51.
- Cahen, Cl. (1949) "Le Malik-Nameh et l'histoire des origines Seljukides", *Orient*, Vol. 2.
- Cahen, Cl. (1953) "L'évolution de l'iqta du XI. an XII. siecle" *Annales Economie Société et Civilisation*, Jan-Mars.
- Cahen, Cl. (1954) "A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı", *J.A. Tome CCXLII*.
- Cahen, Cl. (1985) "Les Hazars et la Tuğra des Seljuquides", *J. A.*, Vol. CCLXXIII
- Cahen, Cl. (1988) *La Turquie pré-ottomane*, İstanbul-Paris.
- Cevzî, Sibt Ibn'ül (1992) *Mir'atüz Zaman fî Tarihi'l-Ayan*, (Çev.: A. Sevim,) Belgeler, 1989-1992 Cilt XIV (Cevzî).
- Chavannes, Ed. (1903) *Documents sur les Tou-kieu (Türk) occidentaux*, Librairie d'Amérique et d'Orient.

- Clauson, G. (1972) *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteen Century Turkish*, Oxford: Claraton Press.
- Clauson, G. (1975) "A propos du manuscript tibetain 1283" *J.A. Tome CCXIV*.
- Constantine Prophyrogenitus (1967) *De Administrando Imperio* (trans: R. J. H. Jenkins), Trustees for Harvard University, Washington (CP: AI).
- Cuveynî, A. Ata Melik (1985) *Tarih-i Cihanguşa*, (Çev.: M. Öztürk) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, Cilt I, II, III.
- Czegledy, K. (1973) "Gardızı on the History of Central Asia", *AOSH*, Vol, XXVIII.

Çuvaş Sözlüğü, İbrahim Horoz Basımevi: İstanbul.

- Decsy, G. (1998) *The Turkic Protolanguage*, Eurolingue.
- Dede Korkut Kitabı* (?) (Haz.: M. Ergin) Ebru: İstanbul (DKM: Er).
- Dedem Korkut'un Kitabı* (1973) (Haz. O. Ş. Gökyay) Milli Eğitim Basımevi: İstanbul (DKM: Gök).
- Deny, J. (1921) *Grammaire de la langue turque*, Imprimerie Nationale: Paris
- Derleme Sözlüğü* TDK Ankara (DS).
- Dioszegi, V. & Hoppal, M. (1978) (eds.) *Shamanism in Sibéria*, Akademiai Kiado: Budapest.
- Divitçioğlu, S. (1987) *Kök Türkler: Kut, Küç, Ülüğ*, Ada Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1992) *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*, Bağlam Yayınları.

- Eberhard, W. (1970) *Conquerors and Rulers*, E. J. Brill: Leiden.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han (?) *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kültüğü)*, (Çev.: M. Ergin) Tercüman (EG: Er).
- Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki (1951) *Atabetü'l-Hakayık*, (Haz: R. R. Arat), Ateş Matbaası: İstanbul.
- Edrisî (Idrisî) (1975) *La geographie d'Edrisî*, (trad: Pierre-Amédée Jaubert), Philo Press: Amsterdam.
- Eflakî, A. (1987) *Ariflerin Menkibeleri*, (Çev. T. Yazıcı) Remzi Kitabevi. Cilt I-II (*Eflakî*).
- Eliyarov, S. (1990) "Kurttan Türeyiş Efsanesinin Tarihî Coğrafyasına Dair" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 65.
- Ergin, M. (19?) *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları (OY: Er).

Franke, H. (1990) "The Forest Peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens" in: D. Sinor (ed). *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press.

- Gabain, A. von (1988:1941) *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. M. Akalın), TTK: Ankara.
- Golden, P. B. (1972) "The Migration of the Oğuz", *Archivium Ottomanicum*, Tomes IV.
- Golden, P. B. (1980) *Khazar Studies*, Akademiai Kiado, Budapest, Vol, I-II.
- Golden, P. B. (1990) "The People of the South Russian Steppes", in D. Sinor (ed) *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press.
- Golden, P. B. (1987-1991) "Nomads and Their Sedentary Neighbors in Pre-Cinggissid Eurasia", *AEMA*, Vol, VII.
- Golden, P. B. (1992) *An Introduction to the History of the Turkic People*, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Golden, P. B. (1997) "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs" *A.E.M.A.* Vol. 9: Harrassowitz Verlag.
- Gökalp, A. (1980) *Têtes rouges et bouches noires*, Société d'Ethnographie: Paris.
- Graves, Ch. (1994) *Proto-Religions in Central Asia* Brockmeyer.
- Grenard, M. F. (1900) "La legende de Satok Bughra Khan et l'histoire" *J. A.* Tome XV.
- Guillume de Tyr (1879) *Des choses venues en la d'outremere*. (Revu et annoté: M. P. Paris) *Histoire Generale de Croisads: Paris* Vol. I.II (G de T).
- Günaltay, Ş. (1942) "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişlerinde Türklerin Rolü, *Bellekten*, Cilt V, s. 2.
- Hamd-Allah Mustafî (1848) *Tarih-i Güzideh*, (trans.: M. Defremery) *J. A.* Mai 1848-Jan. 1849) (Guzide).
- Hamilton, J. R. (1962) "Toquş-Oğuz et On-Uygur". *J. A.* Tome CCI.
- Harva, U (1955) *Les Représentation religieuses des peuples altaïques*, Paris.
- Hasan, S. A. (1965-1966) "Some Observation on the Problems Concerning the Origin of the Saljuqids", *Islamic Culture*, Vol. XXXIX.
- Hegaard, S. E. (1976) "Some Expression Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", *UAI*, Band 48.
- Horigmann, E. (1970) *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. F. Işıltan), İstanbul.
- Hopwood, K. (1987) "Türkmen, Bandits and Nomads; Problems and Perceptions" in Bacqué-Grammont, J. L. & Danzel, G. (eds) (1987), *Comité international d'études préottomanes et ottomanes, VI* Symposium, Cambridge: The Divit Press: İstanbul.
- Horvath, A. P. (1989) *Pechenegs, Cumans, İasian*, Carvia.

- Ibn Fazlan (1983) *Voyage chez Bulgares de la Volga*, (trad.: M. Canard), Papyrus (İF: Can).
- Ibn Fazlan (1975) *Ibn Fazlan Seyahatnamesi*, (Çev.: R. Şeşen), Bedir Yayınevi (İF: Şeş).
- Ibnu'l-Adım (1982) *Bugyetü't-taleb fi tarihî Halep: Seçmeler*, (Çev. A. Sevim) TTK: Ankara (Adim)
- Ibnu'l-Esir (1943) "Ibn'ül-Esir'de Guz'lar ve Selçukîlere Dair Paçalar", içinde, (Çev.: K. Burslan) *Zübdat Al-nusra ve Nuhbat Al-Usra*, Maarif Matbaası: İstanbul (*ibid*).
- İbnü'l-muennâ Lûgati* (1934), (Haz.: A. Ateş), İstanbul Devlet Matbaası.
- İnan, A. (1987: 1985) "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK: Ankara Cilt I.
- İnan, A. (1987) "Ongun ve Tös Kelimeleri Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK: Ankara Cilt I.
- İnan, A. (1991) "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK; Ankara Cilt II.
- Irons, W. (1975) *The Yomut Türkmén: A Study of Social Organisation Among a Central Asian Turkic Speaking Population*, Ann Harbour: The University of Michigan.
- (al)-İsfahanhi (1943) *Zübdat Al Nusra ve Nuhbet Al-Usra, Irak ve Horasanı Selçukluları Tarihi*, (Çev.: K. Burslan), Maarif Matbaası: İstanbul (*Zubtad*).
- İsmail, O. S. A. (1966) "Mutasım and the Turks", *ESOAS*, Vol XXIX.
- İzgi, Ö. (1989) *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi* TTK: Ankara.
- Jacob, X (1990) *Les Turcs au moyen-age*, TTK: Ankara.
- Jarrings, G. (1939) *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan*, Otto Harrasowitz: Leipzig.
- Kafesoğlu, İ. (1953) "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemiyeti" içinde *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası: İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1955) *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası: İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1958 a) "Türkmén Adı, Manâsı ve Maniyeti" içinde, *J. Deny Armağanı'ndan* ayrı basım, TTK: Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1958 b) "Selçuk'un Oğulları ve Torunları" *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XIII.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı: Ankara, Cilt I, II (KTLS).

- Kennedy, H. (1986) *The Prophet and the Age of Caliphates*, Longman: London.
- Khazanov, A. M. (1983) *Nomads and the Outside World*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Kitapçı, Z. (1987) *Orta Doğu Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Klausen, C. L. (1973) *The Seljuk Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*, Harvard University Press: Massachusetts.
- Klyashtornyj, S. B. & Livşic, A. (1973) "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI.
- Klajashornyj, S. G. (1997) "The Polovcian Problem: the Central Asian Aspect", in *Historical and Linguistic Interection between Inter-Asia and Europe*, Szeged.
- Kouymjian, D. K. (1969) "Mait'ar (Mekhithar) of Ani on the Rise of the Seljuqs", *Revue des Etudes Armeniennes*, Tome VI.
- Köprülü, F. "Asa" İA
- Köprülü F. (1944) "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, Cilt VIII, s. 31.
- Köymen, M. A. (1975 a) "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dini Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV.
- Köymen M. A. (1975 b) "Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV.
- Köymen M. A. (1979) *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası: Ankara, Cilt I.
- Lampton, A. K. S. (1980) *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Variorum Reprintes.
- Lampton, A. K. S. (1988) *Continuity and Change in Medieval Persia*, Bibliotheca Persica.
- Le Strange, G. (1905) *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge at the University Press.
- Ligeti, L. (1971) "A propos du Rapport sur les rois demeurant dans le Nord", *Etudes tibétaines dédiées à la memoire de Marcelle Lelou*, Librairie d'Amerique et d'Orient.
- Liu mau-tsai (1958) *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu'kue)*, Otto Harrossowitz: Wiesbaden Vol. I-II.
- Mackerras, C. (1968) *The Uighur Empire (744-840)*, The Australian National University, Canberra.
- Mahmud al-Kaşğarî (1982-1985) *Compendium of the Turkic Dialects (Divanü Lugat-it-Türk*, (trasm.: R. Dankoffy-J. Kelly) Harvard Universitiy Press, Parts I, II, III (DLT: Dan).

- Mahmut al-Kaşgarî (1939-1943) *Divânü Lugat-it-Türk*, (Çev.: B. Atalay).
- Makdisî, G. (1990) *History and Politics in Eleventh-Century Baghdad*, Variorum.
- Martinez, F. (1982) "Gardizî's Two Chapters on the Türcks", *AEMA*, Vol. II.
- Menges, K. H. (1944-1945) "Etymological Notes on Some Peçeneg Names", *Byzantion*, Vol. XVII.
- Merçil, E. (1975), *Fas Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara.
- Michel le Syrien (1963) *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche 1166-1199*, (trad.: J. B. Chabot), Bruxelles: Culture et Civilisations, Vol. I, II, III, IV.
- Minorsky, V. (1978) "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", in, *The Turk, -Iran and Caucas in the Middle Ages*, Variorum Reprints.
- Minorsky, V. (trans) (1982 a) *Hudud al-Alam*, E. J. W. Gibb Memorial: Cambridge (*Hudud*).
- Minorsky, V. (1982 b) "Ainaillu / İnallu in *Medieval Iran and Its Neighbors*", Variorums Reprints.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1948) (Çev.: A. Temir), TTK: Ankara (MGT).
- Narain A. K. (1981) "The Kushana State: A Preliminary Study", in Ö. H. Claessen & P. S. Skalnik (eds), *The Study of the State*, Mouton: Leiden.
- Nizam al-Mülk (1984) *Traité de gouvernement*, (trad.: Ch. Schefer). Sindbad: Paris.
- Nizamülmülk (?) *Siyasetname* (Çev.: M. Ş. Çavdaroğlu), Sermet matbaası: İstanbul.
- Noonan, Th. S. (1982) "Did the Kharazrs Possess A Monetary Economy?" *AEMA*. Vol. II.
- Noonan, Th. S. (1987-1991) "The Onset of the Silver Crissis in Central Asia", *AEMA*. Vol. II.
- Orkun, H. N. (1987) *Eski Türk Yazıtları*, TTK: Ankara (ETY: Or).
- Ögel, B. (1971) *Türk Mitolojisi*, TTK: Ankara, Cilt I.
- Pelliot, P. (1920) "A propos des Comans", *J. A.* Tome XV
- Pelliot, P. (1929) "Neuf notes sur la question d'Asie Centrale", *Toung Pao*, Vol, XXVI.
- Pelliot, P. (1930) "Sur la legende d'Uğuz-Khan en ecriture ouigoure", *T'oung Pao*, Vol. XXVII.
- Pipes, D. (1978) "Türk in Early Muslim Service" *JTS*, Vol. 2
- Plan Carpin, Jean de (1965) *Histoire des Mongols* (trad.: Dom J. Bacquet & L. Hambis), Librairie d'Amerique et d'Orient: Paris (Plan)

- Popovic, A. (1976) *La revolte des esclaves en Iraq ou III et IX. Siècle*, Geithner: Paris.
- Potopov, L. P. (1960) "Göçebelerin İptidaî Cemat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Âdet", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt XI, s. 15.
- Pritsak, Ö. (1981) "The Decline of the empire of the Oğuz Yabghu", in *Studies in Medieval Eurasian History, Variorum Reprints*.
- Pritsak, Ö. (1982) "The Polovcian and Rus" *AEMA*, Vol. II.
- Pulleyblank, E. S. (1956) "Some Remarks on Toquz Oghuz Problem", *UAF.*, Vol. XXVIII.
- Radloff, W. (1956) *Sibirya'dan*, Maarif Basımevi, Cilt I, II
- Rasonyi, L. (1939) "Selçuk Adının Menşesine Dair", *Belleten*, Cilt II, s. 10.
- Rasonyi, L. (1970) "Les Turcs non-islamisés en occident (Peçenegues, Ouzes et Qıptchaqs et leurs repports avec les Hungrois) *Philologie Turcicae Fundamenta*, Vol. III.
- Ravendî (1902) *Rahatu's-Sudur va Ayatu's-Surur*, (Çev.: E.G. Browne), *JRAS*, Vol. 34 (Ravendî)
- Ravendî (1957) *Rahat-üs-Sudûr ve ayet-üs-Sürur*, (Çev.: A. Ateş) *Redhouse: Türkçe-İngilizce*.
- Reşideddin (1972) *Oğuz Destanı* (Çev.: Z. V. Togan), İstanbul, R: CT).
- Rıza Nour (Nur) (1928) *Oughouz-name*, Alexandrie (OK: RN).
- Ross, D. (1994) *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançoca ve Çince Sözlüğü*, Ankara.
- Roux, J. P. (1966) *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques*, Librairie d'Amérique et d'Orient Paris.
- Rubrouck, Guillaume de (1985) *Voyage dans l'empire mongol*, (trad.: C & R. Kepler) Payot.
- Sadrudin (1943) *Ahbar ud-devlet is-Selçukiyye* (Çev.: N. Lügal), TTK: Ankara (Ahbar).
- Sertkaya, O. (1982-1983) "Martrisimit Nom Bitieg" *Türk-Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*.
- Sevim., A. (1988) *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK: Ankara.
- Sinor, D. (1950) "Oğuz Kağan Destanı Üzerindeki Bazı Mülâhazalar" *İ.Ü.E.F. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt IV.
- Sinor, D. (1972) "Horses and Pasture in Inner Asian History" Reprinted from *Orient Extremus*, Vol. 19, No. 1/2.
- Sinor, D. (1997) *Studies in Medieval Inner Asia*, Variorum.
- Sümer F. (1980) *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ana Yayınları.

- Şeşen, R. (1971) "İmad Al-Din Al-Katib Al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III'den ayrı basım.
- Şeşen, R. (1975) "Ebu Dülel'in 'Risale'sinden" İçinde: *Ibn Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir Yayınevi.
- Şeşen, R. (1988) *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara.
- Şükrullah (1949) "Behçet üt Tevarih" içinde: (Yay: N. Atsız) *Osmanlı Tarihleri*, Türkiye Yayınevi).
- Taneri, A. (1967) "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 8-9.
- Tekin, T. (1988) *Orhun Yazıtları*, TTK: Ankara (Or: TT).
- Tezcan, S. (1975) "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Adlar üzerine" *Ayrı Basım*. Ankara Üniversitesi: Ankara.
- Tuna, O. N. (1957-1960) "Kök Türk Yazıtlarında Ölüm Kavramı ile İlgili Kelimeler ve Kergek-bol Deyiminin İzahı", *VIII Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*.
- Turan, O. (1945) "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması" *Bellekten*, IX.
- Turan, O. (1980) *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Dergah Yayınları: İstanbul.
- Türkay, C. (1979) *Osmanlı Arşiv vesikalarında Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman.
- Urfalı Mateos (1962) *Urfalı Mateos Vekayı-namesi*, (Çev.: H. D. Andreasyan), TTK: Ankara.
- Vambéry, A. (1987: 1973) *Voyages d'un faux derviche*, Libraire Editeur You-Feng.
- Vasil'ev, D. D. (1983) *Korpus Turskih Runičeskih Pamitnikov Basenya Yenisey*, Leningrad.
- Watson, A. M (1967) "Back to Gold-and Silver", *The Economic History Review*, Vol, XX, No. 1.
- Wensinck, A. S. "Asa", (IA).
- Yamada, N. (1985) "The Original Turkish Homeland", J.T.S. Vol. 9, *Journal of Turkish Studies*.
- Yıldız, H. D. (1976) *İslamiyet ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Matbaası: İstanbul.

- Yusuf Has Hacib (1979) *Kutadgu Bilig* (Haz.: R. R. Arat) TDK: Ankara Cilt I, II, III (KB: Ar.).
- Yusuf Has Hacib (1983) *Wisdom of Royal Glory, (Kutadgu Bilig)*, The University of Chicago Press: Chicago.

II. Antropoloji vs.

- Anderson, P. (1974) *Lineages of the Absolutist State*, London: NLB.
- Anderson, P. (1975) *Passage From Antiquity to Feudalism*, London: NLB.
- Bouquet, A. D. (1956) *Sacred Books of the World*, Pelican Book.
- Brown, P. (1984) *Le culte des saints*, Cenf.
- Bruun, B. & Delin, H. & Svensson, L. (1987) *Birds of Britain and Europe*, Arthur Singer.
- Chetwynd, T. (1989) *A Dictionary of Symbols*, Pladin.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1969) *Dictionnaire des Symbols*, Robert Laford / Jupiter.
- Cirlot, J. E. (1990) *A Dictionary of Symbols*, Redwood Press: London.
- Crone, P. (1986) "The Tribe and the State", in J. A. Hall (ed) *States in History*, Basil Blackwell.
- Divitçioğlu, S. (1991: 1988), *Geçivermiş Gelecek*, Bağlam Yayınları.
- Duby, G. (1977), *Economie rurale et la vie des campagnos dans l'accident médiéval*, Flammarion.
- Dumézil, G. (1958) *L'idiologie tripartite des indo,européens* Collection Latomos: Bruxelles.
- Dumézil, G. (1977), *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Gallimard.
- Gadamer, H. G. (1976), *Verité et méthode*: Editions du Sevil.
- Goldschmidt, W. (1979) "A General Model for Pastoral Social Systems" in *Pastoral Production*.
- Grisward, J. H. (1981), *Archéologie de l'Épopé Médiéval*, Poyot.
- Hausman, D. M. (1992) *The Inexacte and Separate Science of Economics*, Cambridge University Press.
- Hempel, C. G. (1959), "The Function of General Laws in History", in P. Gardiner (ed.) *Theories in History*, Free Press: New York.

- İbn Haldun (1954), *Mukaddime* (çev. K. Uzan) Maarif Basımevi, İstanbul, Cilt I.
- Khurt, A. (1987) "Usurpation, Conquest and Ceremonial: from Babyl to Persia", in D. Cannadine & S. Price (eds) *Ritual and Royalty, Power and Ceremonial in Traditional Society*. Gabridge University Press.
- Kloos, P. (1986) "Changing Resources, Changing Entrepreneur", in Martin A. van Bakel & R. R. Hageystejin & P. van de Valde (eds), *Private Politics*, J. Brill: Leiden.
- Kızıroğlu, İ. (1989) *Türkiye Kuşları*, Ankara.
- Lévi-Strauss, Cl. (1964) *Le cru et le cuit*, Plon.
- Lévi-Strauss, Cl. (1969) *Totemism*, Penguin Books.
- Lévi-Strauss, Cl. (1981 1947) *Les structures élementaires de la parenté*, Mouton.
- Locke (1984), *Treité du gouvernement civil*, Flammarion.
- Loyn, H. R. (1984), *The Governance of Anglo-Saxon England: 500-1087*, Edmand Arnold.
- Morgan, L. H. (1985 : 1877) *La société archaïque*, Editions anthropos.
- Polanyi, K. (1986 : 1944) *Büyük Dönüşüm*, Alan Yayıncılık.
- Renfrew, C. (1976) *Before Civilisation*, Penguin Books.
- Sahlins, M. (1958) *Social Stratification in Polynesie*, University of Washington Press: Seattle.
- Sahlins, M. D. (1963) "Poor Man, Rich Man" Chief Political Types in Malanesia and Polynesia" in *Compretave Studies in Society and History*.
- Sahlins, M. D. (1968) *Tribesman*, Prentice Hall: Egglewood Cliff.
- Sahlins, M. D. (1987) *Island Of History*, The University of Chicago Press, Ann Harbor.
- Service, E. R. (1975) *Origins of the State and Civilisation*, W. W. Norton Company: New York.
- Turan, N. (1990) *Kuşlar*, Ankara.
- Weber, M. (1949), *The Methodology of the Social Science*, The Free Press.
- Wheat, J. B. (1967) "A Paleo-İndian Bizon Kill", *Scientific American*.

Dizin

- A-pao-chi 76
A-she-te 37
Abbasiler 106
Abdul Jabbar Bey 106
Abu Muhammed al-Dihistanî 126
Abu Sait (Bkz. Ebu Sait)
Abuçak boyu 57
Abuz Yabgu (A-pu ssu) 14
Acaibü'd-dünya 72, 73
accipiteriform 42
Administrando Imperio 15
Afrasiyap soyu 121
Ağaç 31, 34, 39, 49
Ahbar 65, 77, 81, 90, 102, 109, 112, 114
Ahura Mazda 129
ak budun 103, 105, 123, 127, 128
Ak Budun>Kara Budun 128
Ak Ev 64, 65
Ak Yapı 64
Akçık~Akçuk 65
al-Madarî 28
al-Mukanna 16
Ala Nur 33
Alan 22
Alan-ho'e 33
Alaşan Dağı 106
Ali Han 66
Ali İbn Mikail 126
Ali Tegin 75, 76, 77, 78, 79, 82
Alka Bölük 20
Almalık 17
Almuş 110
Alp Arslan 71, 112, 116, 118, 119, 125, 126, 128, 129
Alp Kara 79
alp savaşçılar 62
Alp Tegin 107
Alpzen el-Ağıcı 122
Altay dil ailesi 28
Altay Türkleri 36, 40, 59
Altaylar 32
Altı Oğuz 57
Altı Sir 14
Altuntaş 77, 81, 82
Amertikos 129
Amu Derya 17, 76, 79, 81, 83, 84, 87, 90, 93
Amul 84
Amurkafr 120
Anadolu 36, 117, 129
Anadolu Oğuz boyları 52
Anasioğlu Bey 78, 84, 86, 108, 119, 120
Anili Mihtar 64, 65
Anuk 107
Aral Gölü 16, 17, 18, 49
Arap 119
Arat 49
Arlan 22
Armeniya 119, 120, 129
Arminya (Bkz. Ermenistan)

- Arpad 110
Arslan Besasirî 114, 115, 118, 119, 130
Arslan Cazib 79, 86, 92
Arslan Han 34
Arslan Hatun 114, 115
Arslan İsrail Yabgu 50, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 100, 103, 121
Arslan İşaretliler 94
Asığ Tegin 93
Âşıkpaşazâde 130
Aşnas (A-she-na) 106
atauruk 20
Atrak Irmağı 89, 90
Atsız 44
Attal al-Din Kirmanî 121
Attalates 117, 129
Avşar boyu 20, 45, 68, 79, 85
Avustralya efsaneleri 26
axis mundi 35, 36, 48
Ay (Bkz. Ay Han)
Ay Han 25, 30, 31, 33, 39, 46
Ay ilahı 25, 26
Ay Tegin 114, 118
Ay-va 26
Ayalon 106
aymaklar 21
Aymur (Bkz. Eymür)
Azerbaycan 85, 108, 118, 119, 129
Azımî Tarihi 92, 108, 118, 120
- Baba Cafer 111
Baba Tahir 111, 112
Ba-ça neg boyu 14
Babil 56
Babür 43
bac 85, 104
Bağdat 102, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119
Bakasıkar boyu 57
Balasagun 61, 62
Balhan 85
Balhan dağları 86, 87, 90, 102
- Balhan Türkmeni 86, 119
Balkaş Gölü 16
Bar Hebreaus 75, 84, 108, 112, 113, 114, 115, 117, 120, 125, 129
Bar Tegin 118
Baran Yabgu 66
Baranlı (Baranî) 79
Barkul 105
Barlık 57
Barman 80
Barskan 107
Barthold 17, 18, 57, 60, 75, 76, 81, 83, 96, 99
Baskakov 13
Basmıl 81
Başgirt 40
Batı Türkleri 35, 105, 129
Batu Han 34
Baverd (Abivard) 78, 79, 90
Bayat 20, 22, 44, 45, 52, 85
Baygubık 22
Bayırku 13, 29
Baytüz 107
Bayundur (Bayandur) boyu 15, 16, 20, 22, 44, 49, 57, 66, 85
Baz Kağan 57
Becenek (Bkz. Peçenek[ler])
Bektaş Bey 119
Bektilli 20, 45
Belh 87, 95
Bellatori 123
Betvezir 114
Beydoğdu 89
Beyhakî 81, 83, 84, 87, 88, 95
big man 103
Bilge Kağan 14
Bilge Tegin 107
Billings 40
Birunî 61, 62
Bizans 85, 129
Bizanslılar 55, 119
Bodañça 33

- Boğa-El 26
 Boncuk 83
 Bouquet 129
 Boru Talmaç 23
 Bosworth 91, 93, 95, 105, 106, 117, 121
 Bowen 92, 126
 Boz(uk)Ok 16, 17, 19, 39, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56
 Börü 70
 Börü Tegin 92, 94, 107
 Brown 43, 117
 Buğra Han Harun 74
 Buhara 107
 Buhara 73, 74, 77, 82, 90, 107
 buka (~öküz) 13
 Buka 119
 Buka Bey 78, 84, 86, 108, 120
 Buka Kağan 33, 35, 37
 Buku boyu 13, 14
 Bula Çopan 23
 Bulliet 71, 121
 Burçoğlu 23
 Busaç 94
 Bügdüz Kardıcı 66
 Bügdüz boyu 20
 Bykov 71
- Cahen 71, 85, 122
 Camiü't-tevârih 35
 Castren 40
 Cemcem Bey 120
 Cend 65, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 101, 123
 Cengiz Han 33, 108
 Cevzî (Bkz. İbn al-Cevzî)
 Ch'u-yueh (~Ch'-yeh) boyu 106
 Chavannes 15, 35, 57, 58
 Chetwynd 25
 Chevalier 25, 56
 Cibal 90
 Ciğil ve Ch'u-mi-Çomul boyu 106
- Cirlot 25
 Clauson 14
 coup de grace 75
 Constantine Prophyrogenitus 15, 23, 64
 Craves 38
 Curcan 17, 18, 85, 87, 90, 92, 129
 Curcanî 77
 Cuveynî 33
 Czegledy 14
- Çağaniyan 88
 Çağrı (Bkz. Çağrı Bey)
 Çağrı Bey 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 100, 102, 103, 104, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 129
 çakır 42
 Çar-du-li boyu 15
 Çarukluğ boyu 15, 20, 38, 129
 Çavuldur boyu 17, 20, 45, 53, 54, 57, 85
 Çekes 22
 Çepni 20, 45
 Çiğil 36, 106
 çığrı 34, 36, 37
 Çim Irmağı 17
 Çin 14
 Çin kaynakları 13, 106
 çokboyulu başkanlık sistemi 24, 25
 çokoğuşlu başkanlık sistemi 24
 Çomul boyu 81
 çor 23, 57
 Çömül dili 35
 Çuğrak boyu 81, 82
 Çuğrat (Bkz. Çuğrak)
 Çuvaş Sözlüğü 64
- D. Ross 41
 Dağ (Bkz. Dağ Han)
 Dağ Han 31, 34, 39, 40, 46
 Dana 78, 84, 86

- Dandanakan Savaşı 93, 94, 95, 101,
102, 103, 108, 118, 122, 126
- Dargan 83
- Darü'l-adl'ı 112
- Darü'l-İslam 112
- Davut 73, 79
- Dedem Korkut Masalları 18, 21, 24
- Delhi Gulâm Sultanlığı 105
- Delice(ler) 23
- Demirkazık 31, 32
- Deniz (Bkz. Deniz Han)
- Deniz Han 31, 34, 39, 40, 46
- Derbend 63
- Deylem 88
- Deylemliler 118, 119
- Dib Yavgu 66
- Dicle Nehri 119
- Dihistan 85, 86, 90
- dihkanlar 85
- Dinar Bey 120
- Dioszegi&Hoppal 35
- Dip Bakuy Han 22
- dişi kurt 29, 37
- Divan-ı âlâ 126
- Divitçioğlu 14, 15, 19, 34, 129, 130
- Diyarbakır 120
- doğan 43
- Dokuz Oğuz (Bkz. Tokuz Oğuz)
- Döger 22
- Döger < Töger 85
- Dukak 62, 63, 64, 65, 70
- Dumézil 101, 130
- Eberhard 36, 105
- Ebu Dülef 50
- Ebu İshak 107
- Ebu Sait 94, 115
- Ebul Bahr b. Abdallah 26
- Ebulgazi (Bahadur Han) 17, 22, 36,
41, 45, 47, 52, 53, 56, 121
- Ebulkasım 91, 92, 95, 99, 126
- Ediz 13
- Edrisî (Bkz. İdrisî)
- Eflakî 36
- Emir Yusuf 92
- En Lu-shan isyanları 14
- Enuşirevan 115
- Enük 107
- Erdem 115, 116
- Ergin 13
- eril Boğa 25
- Ermeni(ler) 75, 119
- Ermenistan 75, 108
- Ersiğün 70
- Ertaş 70, 108
- Erzurum 118
- eşcinsellik olayı 24
- evlatlık ordusu 106
- ex ante 75
- ex ante quem 108
- ex post 75
- Eymür 15, 17, 20, 22, 45, 49, 57
- Ezran 120
- falconiform 42
- Faryab 90, 92
- Ferave 88, 90
- Ferave-Nesa hattı 90
- Fergana 74
- fesuk 35
- Filistin 56
- Filistin Musevileri 26
- fratricide 119
- Franke 76
- Franklar 55
- Gardzî 15, 36, 40, 66
- Gazi Eryaruk 92
- Gazne 77, 87, 107
- Gazneli Devleti 87, 105, 107
- Gazneli Gulâm Devleti 105, 106
- Gazneli Mahmud 75, 76, 78, 79, 88,
91, 100
- Gazneli Mesud 82, 83

- Gazneliler 75, 93, 94, 95, 113
 Gence 119
 Genç Yinal 18, 19
 Gheerbrand 25
 Golden 13, 14, 23, 24, 25, 76
 Goldschmidt 104
 Gök (Bkz. Gök Han)
 Gök Han 31, 34, 39, 40, 46
 Göktaş Bey 78, 86, 108
 Grenard 33, 70, 96
 Guherayn 114
 Guillaume de Tyr 21, 85
 gulâm 63, 75, 81, 82, 87, 88, 89,
 92, 93, 94, 95, 96, 105, 106, 107,
 108, 113, 114, 115, 116, 118, 125,
 130
 Güçügür~Güçügüt~Küçüüt 81
 Gümüş Tegin 114, 115, 118
 Gün (Bkz. Güneş Han)
 Günaltay 106
 Güneş Han 30, 31, 33, 39, 46
 Güney Amerika efsaneleri 26
 Güney Sibirya 57
 Gürcü 119

 Ha-la-yun-log 15
 Hacı Ali Karib 92
 Halep 129
 Halife Kaim 113, 114, 124
 Halife Ma'mun 106
 Halife Medhî 16
 Hambeliler 124
 Hamilton 13, 57
 Harun 74, 81, 82, 83, 88
 Harva 32, 35, 40
 Harzem 17, 18, 81, 82
 Harzemli akınları 89
 Harzemli(ler) 71
 Harzemşah 66
 Hasan 70, 71, 108, 118
 Hasankale 118
 Hazar Denizi 17
 Hazar(lar) 17, 18, 20, 50, 103, 111
 Hazar-Cabridge Belgesi 62
 Hazerasp 114
 Hegaard 44
 Hemedan kenti 111, 112
 Hemedan Savaşı 119
 Herat 95
 hermofrodit (erdişi) 26
 Hie-Li 13
 Hindistan 77
 Hindistan efsaneleri 26
 Hopwood 85
 Horasan 18, 75, 78, 79, 81, 83, 84,
 85, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 106,
 114, 116
 Horasan Türkmenleri 88
 Horvath 43
 Hudud (Bkz. Hudud al-Alam)
 Hudud al-Alam 16, 17, 18, 19, 20,
 62, 107
 Humar Taş 118
 Humar Tegin 118, 129
 Hunlar 34

 Idrisî (Edrisî) 17, 18, 19, 58, 80
 Iduk Simge Sistemi 38, 39, 40, 41,
 42, 43, 44
 Igdır 17, 20, 45, 53, 54, 57, 85
 II. Doğu Türk Kağanlığı 16
 Irak 85, 95
 Irak Türkmenleri 86, 88
 Irak-ı Acem 87
 Isfahan 86, 118
 Issığ Göl 17
 Istahrî 17, 50
 Işık 31, 32, 33, 39, 49

 İbn Adim 118
 İbn al-Cevzî 85, 114, 115, 130
 İbn at-Athir 16, 73, 74, 75, 78, 79,
 90, 92
 İbn Bahr 50

- İbn Fazlan 17, 18, 19, 20, 21, 33, 40, 72
İbn Hassul 63, 64, 65
İbrahim 70
İbrahim Yınal 50, 71, 79, 82, 84, 88, 91, 95, 103, 108, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 130
İç Oğuz 19, 39
İdil Bulgarları 17
İki Ediz 14
İktisadi artık 125
ilguz 21
İlteriş Kağan 58
İmadü'd-Dîn (İsfahanî) 117, 130
İmam Muvaffak 92, 126
İnan 34, 40, 51, 52
İnanç Bey 115
İnansıl 118
İndus Nehri 88
İran 21, 26, 121, 124
İrkin (Bkz. Kuz İrkin)
İrtiş Irmağı 16, 36
İslam (Bkz. İslamiyet)
İslamiyet 16, 19, 20, 36, 71, 72, 111
İsmail 106
İsrail (Bkz. Arslan İsrail Yabgu)
İtoğlu 23
İzgi 34
- Jacob 117, 121, 129
Jüpiter 26
- Kabil Hoca 22
Kabuksın Yula 23
Kadı Sait 91, 92
kadın 35
Kadir Han 76
Kakuyeoğulları 129
Kalaç boyu 20, 129
Kalaç Türkleri 107
Kalencar kalesi 77, 95
Kalmuklar 56
kam 19, 35, 40, 102
Kanglı 13, 76, 82
Kapağan Kağan 14
Kara Bey 23
Kara Bölük 20, 45
kara budun 49, 101, 103, 104, 105, 123, 127, 128
Kara Hitay 48
Kara Tegin 107
Karaçuk Dağı 17
Karaçuk kenti 18, 65
Karahanlı(lar) 71, 75, 77, 93, 103, 107, 122, 127
Karakum 17, 78, 85, 88, 104
Karakurum 50
Karaman 80
Kardıcı atabey 66
Karkın 17, 38, 45
Karluk(lar) 16, 17, 21, 36, 60, 62, 107
Karnak 18
Kars 119
kartal 39, 42
Kasar 57
Kaşgarî 14, 17, 18, 20, 31, 38, 42, 43, 44, 45, 51, 60, 63, 64, 70, 81, 129
Kavurd 71, 95, 119, 122, 129, 130
Kay 35, 81
Kayığ 20, 22, 39, 41, 44, 45, 52, 56, 66, 81, 85
kayın ağacı 35
kayın direği 48
Kazak 51
Kazak orun sistemi 52
Kazan 19
Kazgurt Dağı 17
kengeş 20, 24, 45, 46, 66, 94, 95, 102, 103, 104, 122
Kennedy 106
Kerekülüg 14
kerkek 41
Kiçacı 120

- Kiçik Tağ (Dağ) 17, 36
Kitapçı 106
Kılıç Arslan (Bkz. Şah Melik)
Kimek(ler) 15, 17, 20, 36, 76, 80
Kınık 20
Kınık boyu 20, 62, 68, 76, 84, 104, 121
Kıpçak(lar) 15, 29, 31, 35, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 88
Kipi 13, 26
Kirakos 64
Kırgızlar 40, 56
Kirman 85, 86, 88, 90, 95, 122, 129
Kıtang>Kıta 76
Kitay 79
Kızık boyu 38
Kızıl Bey 78, 84, 86, 103, 108
Kızılkum 74
Kızıoğlu Bey 108, 120
Klausen 122, 124, 127
konat 21, 67, 68, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 117, 125
Konstantiniye 55
Kotoba 23
Kök Türk(ler) 13, 14, 34, 35, 41, 49, 50, 57, 103, 111, 127
kökyuk 51
Köprülü 81
Köymen 74, 76, 77, 84, 87, 91, 96, 98, 99, 114, 116, 124, 126, 127
Kubilay 43
Kugusu 57
Kuhistan 90
Kumanlar 23, 24, 49, 55, 80, 81, 82, 88
Kumar Tegin 129, 130
Kun boyu 13, 80
Kun Han 47
Kundurî 109, 113, 114, 115, 126
Kureyş 114, 115
Kutadgu Bilig 27, 127, 129
Kutalmış 70, 84, 95, 108, 117, 118, 119, 121, 122, 130
Kutb al-Din Kül Sarı 122
kutsallık işlevi 124
Kutup yıldızı 31
kuz irkin 19, 20, 21, 22, 23, 24, 66
Kuz Ordu 62
Kuzey Çin 14, 36, 105, 106
Kuzey Çin Sha-t'ö Devleti 105
Kuzistan 85
Küçet 81, 82, 88
Kül Tigin 14
Kürebir 57
Kürt 119
Küverci Çur 23
Laboroti 123
Lampton 94, 112, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 130
Le Strange 60, 78, 83
Lévi-Strauss 40, 59
leviratus 20
Li K'a-yung 106
Liang Hanedanı 106
Ligeti 14
Liparit 118
Liu mau-tsai 13, 14, 37, 109
Macar(lar) 43, 55
Mackerras 33
Mahmut 77, 84, 86
Makdızı 61, 62, 96, 113, 114, 130
Malatya 118, 120
Malazgirt 118
Malazgirt kuşatması 118, 120
Mangışlak 17, 97, 135
Manici 113
Mansur Bey 78, 86, 108, 119
Martinez 15, 36, 40
Mateos (Urfalı) 75, 80, 120
Maveraünnehr 16, 17, 49, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 88, 90, 106

Mecuzî 73
Melikname 63, 103
Melikşah 66, 82, 83, 85, 122, 123
Melikü'l-mülk 91
Menges 23
Merçil 85
Merv 90, 91, 93, 94, 95
Merv-Nişapur-Herat üçgeni 90
Mervanî Kürtleri 129
Mervezî 79, 81
Mes'udi 72
Mesut 86, 87, 88, 89, 92, 94
Meymene 94
Mezopotamya 85
Mikail (Bkz. Süryanî Mikail)
Minerva 26
Minorsky 16, 50, 79, 97
Mirki 61
Mirkond 75
Mısır 26
Mısır Memlûk (Kölemen) Devleti
105
Moğol(lar) 27, 28, 29, 33, 34, 40, 51,
52, 56, 94
Moğollar'ın Gizli Tarihi 55, 81, 108
Moyun Çor 14
Mukayeseli Statik 128
Mu'tasım 106
Muntazır 114
Musa Peygamber 70
Musa Yabgu 70, 73, 78, 84, 88, 90,
91, 94, 95, 103, 115, 119, 122
Musevî 23, 62, 69, 70, 73, 97, 111
Musul 114, 118, 120, 129
Müslüman 19, 61, 62, 63, 66, 68, 70,
71, 72, 73, 81, 87, 96, 97, 102, 109,
111
Narain 24
Nash-rabat 83
Nasır-ı Hüsrev 81, 124
Naskali 41

Nasr İlig 74, 75, 107
Nasreddin Tusî 123
Nayman boyu 81
Nesa 78, 82, 84, 88, 90
Nişapur 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95,
109, 124, 126
Nişapur antlaşması 90
Nişapur kadısı Sait (Bkz. Kadı Sait)
Nizamülmülk 105, 112, 118, 125,
126, 128, 129, 130
Noonan 93
Nu-shih-pi 16, 21, 57
Nur Buhara 74, 82
Nusaybin 120
oertatos philis 43
oğuş 13, 18, 22, 23, 24, 28, 29, 40, 103
Oğuz Bey (Bkz. Oğuz Kağan)
Oğuz Kağan 26, 27, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 38, 39, 45, 46, 48, 50, 56
Oğuz Kağan Destanı 25, 47, 56, 108
Oğuz Türkleri 72, 107
Oğuz Yabgu Devleti (İmparatorlu-
ğu) 25
Oğuz Yabgusu 22, 24, 50, 54, 57
Oğuz yağması olayı 24
Oğuz(lar) 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 24, 25, 29, 31, 33, 34,
36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 48,
49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60,
62, 81, 89, 103, 114, 118, 120
Oğuzname 21, 26
On İki Türük 14
On Ok 16, 49, 50, 56
On Uygurlar 14
ongun 26, 27, 28, 29, 39, 40, 41, 42,
59
Ongun Simge Sistemi 38
Oratori 123
orda 18, 34, 61, 62
Ordos bölgesi 14
ordu (Bkz. orda)

- Orhan Bey 44
Orhon Yazıtları 36
Orkun 57
Orta Asya 38, 44, 93
Ortadoğu 111, 112
orun 22, 51, 52, 53, 54, 55, 56
Osiris 26
Osmanlı 119, 130
otlak vergisi 104
- Ögel 26, 35, 58
Ötüken 14, 33, 34, 35, 106
Ötüken Uygurları 33
Ötüken Yış 34, 35
- Pallidi 81
Pasinler 118
Peçenek(ler) 15, 17, 20, 23, 24, 39,
41, 43, 45, 49, 58, 60, 80, 128
Pelliot 13, 25, 35
Pipes 106
Plan Carpin 34, 52, 55
Po-teng-ning-li 35
Polanyi 24
Popoviç 106
Porsuk 118
Potapov 45
Pritsak 23, 25
Pulleyblank 13
- Rachewitz 55
Radloff 35
Ratisbonlu Petahia 23
Ravendî 68, 73, 77, 93, 95, 111, 115,
117, 122, 129
Ravzatü's Safa 75
Resul 70, 71
Reşideddin 16, 22, 35, 38, 39, 41, 43,
45, 52, 54, 56, 57, 65, 66, 129
Renfrew 24
Revvadiler 129
Rey kenti 90, 115, 119
- Rey savaşı 87
ribat 124
Rıbat-Namek 82, 83
Rıza Nur 58
Roux 28, 48
Rubrouck 51
Rum 120
Rus 18, 49
- S. Sonçağ 41
Sa-ka~Sakal boyu 106
Saddadoğulları 129
Sahlins 24, 100, 103, 129
Salar-ı Buzgan Ebulkasım (Bkz.
Ebulkasım)
Salçuk 70
Salgur boyu 17, 20, 22, 44, 45, 66,
68, 85
Samanî Devleti 66, 71, 73, 74, 75,
87, 107, 126
Samanî-Selçuklu ittifakı 74
Samur~Surduk~Saltuk 129
Saraks 90, 91, 92
Saraks-Merv yolu 94
Sarçuk 64, 65
Sarı Uygurlar 81
Sarısu 16
Sarkavag 64
Sarkel 64, 65, 72
Sasanî(ler) 111, 129
Satuk Buğra Han 33, 70
Sav Tegin 115, 118
Savran 18
Sayran Dağı 17
Sebük Tegin 74, 107
Sekiz Oğuz(lar) 14, 57
Selçuk Bey 66, 68, 70, 72, 73, 74
Selçuk Subaşı (Bkz. Selçuk Bey)
Selçuklu Devleti 50, 64, 122
Selçuklu ordusu 94, 124
Selçuklu(lar) 50, 76, 77, 78, 82, 83,
84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,

- 101, 102, 105, 111, 117, 118, 121,
122, 125, 126, 127, 130
- Selçük 63, 70
- Selenge Irmağı 14, 35
- Semer kand 61
- Service 24
- Sevim 120, 129
- Seyyide 115
- Sha-t' o(lar) 36, 105, 108
- She-mo-she-li 37
- Shensi 106
- Sıgnak 18
- Sıkar 13, 14, 26
- Sinan 48
- Sincan 130
- Sinor 13, 25, 55, 56, 94
- Sir Suyu 17
- Sir-Derya 16, 17, 18, 75, 81
- Sistan 95
- Sivrihisar 118
- Siyasetname 105, 107
- Skylitzes 121
- Sogdiyana 73, 74
- Solgunlar 23
- Somluş 118, 129
- Sorki 52
- Sse-ki 13
- Stein 48
- Strahlenberg 40
- Su Issı 36
- subaşı 20, 21, 27, 28, 65, 68, 79, 83,
89, 91, 97
- subaşı Katağan oğlu Etrak 20, 21
- Suburkan 92
- Sufi 88, 94, 99, 102, 112, 124, 130
- Sultan Mahmut (Bkz. Mahmut)
- Sultan Mesut (Bkz. Mesut)
- Sultan Sencer 126
- Sultanü'l-muazzam 91, 111
- sungur 40, 42, 43
- Suru Kül Bey 23
- Süleyman 92, 116
- Sümer 16, 39, 44
- süngük, kemik 103
- Sünnî 112, 124
- Süryanî Mikail 21, 33, 70, 73, 80
- Süt kent 17, 18
- Şabankaraî 107, 129
- Şadpıt 57
- Şah Melik (Kılıç Arslan) (Bkz. Me-
likşah)
- şahin 39, 42
- Şam 120
- Şarı-Sarı 81
- Şecere-i Terakime 47
- Şeşen 50
- Şeyh Hamza 111
- Şeyh Mirza 43
- Şıgal 114
- Şiî Buwalhid sülalesi 113
- Şine-usu yazıtı 14
- Şurahan 83
- Şükrullah 44
- T'ang'tan 106
- T'ieh-le 13
- Tabarî 16
- Tabaseyin 95
- Taberistan 88, 129
- Tacikler 104, 127
- Talikan 90, 92
- Tamağ Iduk Baş 36
- tanara 40, 42
- Taneri 126
- Tang Hanedanı 105, 106
- Taraz 61
- Tarduş 57
- Tarih-i Güzide 65, 115, 118, 119, 129
- Tarihi Halep 118
- tarkan 21, 106
- Taş Oğuz 19, 39
- taşvancıl 40, 42
- Tatar 35, 81

- Tebriz 115, 118
Tegrit 114
Teğrek 13
Temir 55
Tengri 18, 33, 35, 43, 112
tenriken 20
Terteroba 23
Tevârih-i Âl-i Selçuk 52
Tezcan 14
tire 21, 23
Tirmiz 87
To-lu 16, 57
Todurga 20, 39, 41, 45, 56
Toğan Han 76, 107
Toğla Irmağı 14, 35
Toharistan 95
Tokuz Oğuz 13, 14, 29, 50, 57
Tongra 13, 14, 26
Tonyukuk 14
toy 20, 45, 52, 56
Töger 16, 17, 20, 45, 66
Töksoba 23
törit 40, 42
tös 40
Translatio imperti 84
tuğraî 122
Tuğrul Bey 50, 64, 70, 71, 73, 75,
78, 79, 82, 84, 88, 90, 91, 94, 95,
100, 101, 102, 104, 108, 109, 111,
112, 113, 114, 115, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 124, 125, 126, 129,
130
Tuhsi 35, 36
Tuk Buğra Han 70
Tula Irmağı (Bkz. Toğla)
Tun 90
Tunguz 27
tur 35
Turan 77
Tus 87, 90, 94
Tuturga (Bkz. Todurga)
Türgişler 16, 21, 49, 81, 106
Türk Kapısı 17
Türk-manand 61
Türkler 13, 20, 21, 26, 29, 33, 35, 36,
37, 48, 50, 57, 59, 61, 68, 82, 94,
105, 106, 110, 114, 115, 121, 122,
123, 128
Türkmenler 17, 33, 60, 71, 80, 81,
86, 108, 120, 121, 125, 127, 128,
129
uc 40, 42
Ukaylıdoğulları 129
Ula Yondlug 15, 20, 44, 45, 49, 57
Ulaşoğlu 23
ulca 18, 50, 63, 83, 85, 87, 105, 125
Ulu Bey 23
Uluğ Tağ 17, 36
Umar Tegin 129
Ur 26
Urmine 119
uruk 20, 21, 23, 103
Urusoğlu 23
Uslu Solgunlar (Bkz. Solgunlar)
Uşrana 16
Utbi 73
Utukar 57
Uygur(lar) 13, 14, 15, 33, 36, 50
Üç Oğuz 57
Üç Ok(lar) 17, 19, 39, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 53, 54, 56, 57
üçlü işlev kavramı 101, 123, 127,
128
ülüş 45, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 90,
105, 108, 117, 119, 122, 124, 125,
130
ülüş sistemi 122
Üregir 20, 44
Ürgenç 18
Vak'a-yı Nâme 120
Valani 81

Wang Yen-te 34

Watson 93

Yabaku 35, 81

yabgu 21, 23, 24, 45, 50, 103

Yabgu İmparatorluğu 25

Yağlakar 57

yağma 18, 19, 35

Yağmur Bey 78, 84, 86, 87, 102

Yağmurkar 57

Yakın Doğu 56

Yakutlar 29, 35, 40

Yakutu Bey 95, 108, 118, 119

Yakutya 40

Yamada 37

Yangıkent 17, 18, 65, 66, 73

Yaparlı 38, 39, 41, 45

Yaruk Tegin 118

Yavakiye 78

Yavdı Erdem 23

Yavgıyan 78

Yayık Irmağı 15

Yazgır 20, 22, 45, 66, 85

Yazı Kapan 23

Yazıcıoğlu 44

Yedioba 23

Yenisey 38

Yıldız (Bkz. Yıldız Han)

Yıldız 106

Yıldız Han 30, 31, 33, 39, 46

yınal 21

Yınallu(lar) 79, 82, 83, 91, 94, 95, 121

Yınanç 120, 129

Yınanç Yabgu 79, 103

yışla 37

Yıva 20, 45

yula 23

Yusuf 70, 78, 91

Yusuf Has Hacib 28, 127

Zahoder 88

Zangi isyanları 106

Zemindaver bölgesi 107, 129

Zerdüşt dini 111

Ziyaraoğulları 129

Zübdat 75, 78, 95, 109, 112, 114, 119,

130

Zülkarneyn 61

Elinizdeki kitap ortaçağ Türk toplumlarıyla ilgili; yani Kök Türkler'den (552-744) Osmanlı'nın İstanbul'u fethetmesine (1453) dek uzanan dokuz yüz yıllık koca bir çağı bir 'araştırma programı' çerçevesinde anlamak/açıklamak amacıyla yazılmış kitapların üçüncüsüdür. İlki *Kök Türkler: Kut, Küç, Ülüg* (1987), ikincisi *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)* (1992) adı altında yayımlandı. Bu kitapta ise Türk tarihinin kronolojik evrelerine sadık kalınarak, Oğuz toplumunun kimliği ile Oğuz boylarından Selçuklu Devleti'ne nasıl sıçrandığı araştırılıyor.

TEMA

TÜRKİYE ÇÖL OLMASIN!
(0212) 281 10 27

ISBN 975-08-0204-7

